

HOLMI

XXIII. évfolyam 8. szám

2011. augusztus

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers), Závada Pál (széppróza),
Szalai Júlia, Voszka Éva

Szerkesztőbizottság: Bodor Ádám, Dávidházi Péter,
Göncz Árpád, Kocsis Zoltán, Lator László,
Ludassy Mária, Nádasdy Ádám, Rakovszky Zsuzsa.
Tördelőszerkesztő: Környei Anikó. A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Bibó István* levelezése *Bierbauer (Borbíró)*
Virgílnével és családjával (I)
(Bevezeti *Bibó István [ifj.]*) • 939
- Bibó István* lektori jelentéseiből • 974
- Bibó István (ifj.)*: *Bibó István* magyar önértelmezése
és önkritikája • 1003
- Sárközi Mátyás*: *Bibó István* és *Sárközi Márta*
barátsága • 1018
- Gyáni Gábor*: Az asszimilációkritika *Bibó István*
gondolkodásában • 1022
- Ludassy Mária*: Kereszténység kontra
fajelmélet • 1036
- Alexis de Tocqueville* *Arthur Gobineau*-hoz intézett
leveleiből (*Ádám Péter fordítása*) • 1038

FIGYELŐ

- Perecz László*: Felejtés után (Balog Iván:
Bibó István recepciója.
Politikai átértelmezések) • 1047

- Halmos Károly:* Teológiai politika (Tóth-Matolcsi László: Műhely a lehetetlenséghez. Kapcsolódási pontok Bibó István és Ravasz László életművében) • 1052
- Radnóti Sándor:* A zsidó asszimilációról (Görög Sándor: Repkényszaggatás) • 1062

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál. Vörösmarty Társaság
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág
Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján,
Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál
(Bp. VIII., Orczy tér 1. Tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp. 1900)
További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu
Előfizethető még postai utalványon Závada Pál címén (1092 Budapest, Ráday u. 11–13.)
Előfizetési díj fél évre 2500, egy évre 5000 forint, külföldön 50, illetve 100 euró
Tördelte: Kardos Gábor. Nyomtatta az ADUPRINT Kft. Vezető: Tóth Béláné

A HOLMI honlapja: www.holmi.org

ISSN 0865-2864

BIBÓ ISTVÁN LEVELEZÉSE BIERBAUER (BORBÍRÓ) VIRGILNÉVEL ÉS CSALÁDJÁVAL (I)

Bierbauer (Borbíró) Virgelné Graul Adrienn (1896–1973) Bibó István nagynénje, Bibó István édesanyjának, Graul Irénnek (1889–1979) a húga volt. A 20-as évek elején ment férjhez Bierbauer Virgilhez (1893–1956), a kiváló építészhez és szervezőhöz, aki amellet, hogy a modern építészet híve és gyakorló alkotója volt, egyúttal a magyar klasszicista és a népi építészet úttörő kutatója. Graul Adrienn, aki egy évet töltött érettségije után a nagybányai festőiskolában, kiválóan rajzolt és festett, de saját művészi ambícióit önzetlenül, hűségesen és haláláig alárendelte családjának és férje hivatásának, és nem futott be művészi pályát. Soha nem adta jelét annak, hogy ettől szenvedett volna; s őszintén és minden kisebbségi érzés nélkül hódolt azoknak, akikben felfedezte a tehetség-műveltség-tisztetség szentháromságának jelenlétét. S rá is érvényes az a mondat, amellyel Bibó István jellemezte édesanyját, Graul Adrienn nővérét: „...az a generáció volt, amelyiknek... Tolsztoj volt az uralkodó csillagzata.”

Rokoni, szinte testvéri viszonya Bibó Istvánnal a 20-as évek végétől alakult tartós szellemi kapcsolattá. Id. Bibó Istvánnak a szegedi egyetemi könyvtár igazgatójává történt kinevezése következtében a Bibó család 1925-ben Szegedre költözött, s ekkor kezdődött a korábban Budán egymáshoz közel lakó két család között az intenzív levelezés; kezdetben a testvér-feleségek, majd a gyerekek és nagynénik, valamint az unokatestvérek között is. Az 1929-ben érettségizett Bibó István szegedi egyetemi éveit alatt rövidebb-hosszabb budapesti tartózkodásai alkalmával vagy külföldre útutazóban, később budapesti gyakornoki ideje alatt mindig Bierbaueréknél szállt meg, s erősen hatott rá annak az élénk szellemű

baráti és szakmai körnek az atmoszférája, amely a Bierbauer házaspárt körülvette.

Levelezésük a 30-as években vált különösen intenzívvé, amikor Bibó István külföldi útjaihoz sok segítséget is kapott Bierbaueréktől, nemcsak olvasmányok, jó tanácsok és praktikus eligazítások formájában, hanem barátokhoz, ismerősökhöz, támaszpont-emberekhez szóló ajánlások által is; s mindennek mozzgója Bierbaueré volt, aki keresztanyai minőségében a budapesti pótanya szerepét is betöltötte a Szegeden lakó édesanya mellett. Bibó István haláláig emlegette Bierbaueréknak a 30-as években már hosszabb ideje Franciaországban élő barátját, Marsovszky Miklóst, akitől nemcsak Párizs-ismeretet, hanem franciás műveltséget és életstílust is lehetett tanulni. S mindaz a gyakorlati és szellemi segítség, amellyel Bierbauerék a fiatal Bibó Istvánt támogatták, tovább működött az 50-es években és később is: Bibó István börtönevei alatt gyermekei (e sorok írója és húga) kisiskolásként és gimnazistaként hetente legalább egyszer „Adri (Adi) néninél” ebédeltek, és ott is tanultak, mialatt édesanyjuk – egyszerre tanítva egy technikum nappali és esti tagozatán – egész napját a munkahelyén töltötte. S ha kiskamaszként tapasztalták is azt, amit a csípős nyelvű Sárközi Márta, a számukra szintén felejthetetlen Márta néni így fejezett ki: „Adri kibírhatatlanul művelt”, szüleik példáját követve ők is hálával és szeretettel emlékeznek rá.

Bibó István (ifj.)

A levelek Bibó István, illetve Bierbauer (Borbíró) Virgelné hagyatékában maradtak fenn. Szövegeiket az egyéni jellegzetességeket megőrizve a mai helyesírásához igazítottuk. – A szerk.

Bierbauer (Borbíró) Virgilné – Bibó Istvánnak

[Néhány hete született kisfiának, Tamásnak a nevében, szándékosan ákombákomosított, pacás írással, mintha egy írni tanuló kigyerek írta volna. Az alábbi leírás interpunkció- és betűhív.]

Budapest, 1923 aug 2

Kedves Pisti!

Keresztanyám leveléből értesültem, hogy Te a Nyavalyások Nyápicok és Étvágytalanok Nemzeti Egyesületének ügyvezető alelnöki állását elvállaltad. – Férfiúi egyenes jellemem nem engedi hogy meggyőződésemet bármikor be ne valljam, még akkor is, ha változtattam rajta. Így tehát arra az esetre ha bármiféle együttműködésre számitanál, tudatom Veled, hogy én a fent nevezett egyesületből már kiléptem és annak meddő irányzatával semmiféle közösséget nem vállalok. Sőt, hogy teljes szakításomat kellőképpen dokumentáljam tegnaptól mára 4,16 ra fölhíztam. A köztünk lévő korkülönbség nem engedi hogy tanácsot adjak Neked, ezért inkább csak rokoni szeretettel arra kérek, hogy tarts velem és lépj be Te is, egyelőre csak póttagnak a „Piros Pozsgás, Púfok és Poczakosok Országos Szövetségébe”. Én még csak egy hete működöm ott, de mondhatom, nagyon meg vagyok elégedve. – Egyébként közelgő születésnapod alkalmából én is minden jót és sok szép ajándékot kívánok. – Szívből ölel szerető unokaöcséd

Tomi

Ne haragudj kérlek hogy egy kicsit görbén irok de elvesztettem a sorvezetőmet.

Bierbauer (Borbíró) Virgilné – Bibó Istvánnak

[Születésnapra írt levélként vagy egy Bibó Irén által írt születésnapi levél mellékleteként, 1929 augusztusában, dátum nélkül Bibó Istvánnak, aki vesegyulladás miatt az egész nyarat ágyban fekvő betegként töltötte.]

AD PISTIM

Távol a város zord zsvajjától,
A zuhogó Mürr habjai mellől
Ószinte szívből szálljanak Hozzád
Hő ohajtásink!

Vajh, adná az ég a jövődőben
Volnál már talpon, állnál már lábon
Hogy ne mennének im veszendőbe
Ifju erőid!

Addig is Drágám, mi azt kívánjuk
Hízzanak tovább is orcáid szépen,
Vállpárnácskáid kis dunyhaképen,
S ha az egyik ágyban már nem leled helyed,
Tetess magad mellé még egy fekvőhelyet!

Rólunk pedig hallod ne feledkezzél meg,
Ágyban fekvé írnod pláne könnyen lehet!
Eddig még nem láttunk írásodból semmit.
Ölelve csókol Tommix and Inke
És Adi néni!

[Erre a levélre Bibó István hasonló verses levéllel válaszolt, amelyet Borbíró Virgilné 37 évvel később névnap ajándékol Bibó Istvánnak küldött el rövid levél kíséretében – „Boriskának sok szeretettel 1966. dec. 4., Adri” –, és a vers végére rájegyezte: „Érkezett Kindbergbe 1929. aug. közepén, születésnap levelünk válaszaképpen.”]

PISTII EPISTOLARUM LIBER PRIMUS

1. Ad tantem hugamque suam

Ágyba szállottam, bevonom vitorlám,
Fürdőkád viharit nemesen kiálltam.
Sok barokk székláb közepette botoltam,
Míg ideértem.

Sulyos gondok emésztik a szívemet itten;
Versbe viszonzani kell verses gratulálást
S műértő füleket döcögő rimeléssel
Sérteni nem jó!

Ámde te, Múza, ki auctorainkat ihletted
S „versmérték” ürügyén kibuvót lelhetnek
Nálad a rossz rimelők meg a fűzfapoéták,
Engem ihelj te!

Hálásan köszönöm legelőször a verset,
Oly jó kedvre derített bus nyoszolyámon,
Szinte, ahogy nagyon megörültem az Inke
Víg levelének.

Ámde attól engem csak mentsen az Isten,
Hogy beteljen a sok rosszmáju kívánság,
Mellyel engemet elláttak gonoszúl nagy
Bőkezűséggel.

Járja-e azt kívánni nekem: fokozódjék
Termetemen tovább is a zsírlerekódás,
Hogy vele majd odafönn froclizzon az álnok
Vergiliusz bá'!

Járja-e egy nyomorult ágybanfeküvőnek
Két ágyat hájának alája kivánni?
Hisz' abból neki egy is sok s mindet po-
Kolba kívánja!

Már ellenben a többi ohajtást forró
Hálával fogadom s köszönettel adózom
Bár ne maradna sokáig a szabadulásom
Jámbor ohajtás!

Ezzel zárom is hosszúra nyult levelecském,
Melybe sok ostobaságot összeföcsögtem.
Vajjon nem jó volna tovább is ekép vers-
Ben leveleznünk?

Igy, ha egy új jégkor e világot elönti
S sorra mind ledőlnek a házak a Zárda
Uccán s semmi se lesz a Leszámoló, csak
Ásatag emlék;

Akkor majd néhány ezer év múltával
Kiásnák levelink s csudamódra becsülnek
S így modern létünkre is lenne belőlünk
Klasszikus ókor!

Ekkép állítnánk fércnél maradandóbb
Emlékünk s majd sok nebuló szavainkon
Nyög s mibelőlünk fog kérdezni az érett-
Ségin az elnök...
(Félre ne értsék!)

Látom, már nem akar e sok lotyogásnak
Vége szakadni! Tehát még egyszer szívből
Minden jót köszönök s a viszontlátásig
Sok pusztit küldök!

Bierbauer (Borbíró) Virgilné – Bibó Istvánnak

1929. okt. 3.

Kedves Pistikém!

Napok óta akarok már írni Neked, de mindig csak halogattam, mert magam sem tudom, mire, de folyton vártam valamire. Egy kicsit azt is reméltem, hogy talán lejutok Hozzátok, szó volt valami autós bácsiról, aki levitt volna – de minthogy az is végleg elhallgatott, hát most mégis csak ilyen esetlen és cammogós módon gratulálok Neked, Pistikém a fényes érettségi eredményhez és még inkább felgyógyulásodhoz. Mindkettőt nagyon megér-

demeltem, Pistikém, és én sok szeretetteljes és büszke keresztmamai cuppanós puszikat küldök Neked ez alkalomból. A már egyszer kilátásba helyezett 100 p. rendelkezésedre áll, de mivel a nyár ilyen szomorúan múlt el fölöttem, s még most is vigyáznod kell magadra, úgy gondolom, hogy legokosabb lesz, ha tavaszig nálunk hagyod utazási alapként letétben – talán meg is szaporodik addigra –, s akkor mégis sikerül elruccannod valamire világot látni. Ha azonban másképp akarsz disponálni felőle, csak írd meg őszintén. – Mi szép csendesen éldegélünk, mióta megjöttünk, Virgil bácsi és a gyerekek viruló náthának örvidenek, nekem pedig sokat fáj a szemem mostanában, ami igen elszomorító, mert este nem tudok olvasni – s ha össze tudom szedni magamat, ma el is megyek orvoshoz, hogy tudjam, hogy valami múló baj-e, vagy talán okuláréra van szükségem. Tomi vígan jár iskolába, nagyon jól tesz neki a társas élet, az elfoglaltság, a zsebpénz s egyéb nagyfiús izgalmak. Miki azalatt itthon élvezi az egyeduralmat, Tominak minden játékát tönkreteszi, miközben a legkedvesebb hangján azt mondogatja: „nicht angreifen, nur nicht angreifen!” – Adjatok hírt minél előbb, Pistikém, mi van a Ti felutazásotokkal?! Mindnégyeteket sok szeretettel

ölel
Adi nénéd

Bierbauer (Borbíró) Virgil – Bibó Istvánnak

*[Képeslap dátum nélkül, a postapecsét 930,
a hónap első betűje talán J(úlius?)]*

Kedves onokaöcsém!

Vettem b. kártháddhat 609 öl magasságból (1 öl = 1896 mm), s örvidethes todomásomra szógál, hogy az ety oly köscher hely mámilebent, tátilebent ödvözlöm s maradok hived

V

Címzés: Allerhochwohlge
???stenen Herren
der Lage(?) und Schöpfung
Stephanos BIBÓ junior
studioso in
Aspang N.Öe.
Auf der Hauptstrasse 7

[A lap képes oldalán fénykép: 8-10 szürkemarha fajtájú bika gatyás, bő inges pásztorral alföldi tájban, a kép tetején valószínűleg B. V. írásával, inkább tussal, mint tintával:]

„Mi van azon sirnivaló, hogy a gúlya béget a grand caféban?” Szabócska Jezabel
Nü?

Alatta a bikák szarvainak végére gombocskák rajzolva és odáírva:

„Hogy fel ne ökleljen a ménés.”]

Bibó István – Bierbauer (Borbíró) Virgилnének

[Dátum nélkül, Aspang, talán 1930 nyarán]

Kedves Adi néni!

Megkaptam vörös-sárga-zöld lobogót lengető levelét, és kénytelen vagyok fehér zászlómmal csúfosan visszavonulni. Sajnos a fehérvész hadaknak még tetemes tartalékjaik vannak, és egy hétig még várni kell az ellenoffenzívával. Különben a múlt hét végén pár napra áttértem a Miki termelési módszerére, és mondhatom, nem sok örömöm volt benne!

Ez az Aspang egyáltalán nem rossz hely; végeredményben privát pech az, hogy annyit esik az eső idén Ausztriában. Ha volna fürdés, senki sem sírna gavallérok és hölgyek után, legfeljebb én, aki nem fürödhetek. Így ellenben, a sok eső miatt nagyon elkelne egy kis társaság, értve társaság alatt 5-6 fiatal valakit; ez elsősorban szerencse dolga. Itt van 3-4 lány, de egyetlenegy fiú sem. A lányok pedig részben csak egy leeresztett nyári nívónak felelnek meg, s Inke nem hajlandó nyári nívóval dolgozni, mint én. Az egyetlen lány, akivel jóban van, holnapután megy. Így hát a fürdéstől várjuk a vizgasztalást.

Fehérjeim renitenskedéseit, remélem, egy héten belül kikúrálom. Most rengeteget olvasok, s nagyon hálás volnék, ha Adi néni elküldené a mikrobás könyvet; nem mérültem el még annyira a jogi tudományokba, hogy szívesen ne venném a fentvezett könyv birtokjogának ideiglenes rám ruházását, hogy rajta a használat személyes szolgálmat gyakorolhassam.

Adi néni Virgil bácsival és a gyerekekkel együtt sokszor csókolva

maradok szerető unokaöccse
Pisti

Inke – Bibó Irén (1913–1971), Bibó István húga.

Bibó István – Bierbauer (Borbíró) Virgилnének

[Dátum nélkül, Bécs, valószínűleg 1931. augusztus eleje]

Kedves Adi néni!

Azt hiszem, hogy éppen végszóra ér ez a levél Admontba, sőt ha esetleg már elutaztak onnan, akkor lehet, hogy hamarabb találkozunk mi Adi néniével, mint ez a levél.

Július közepén lezárтам első számú bécsi bumlizásomat. Sok mindent láttam, még többet halasztottam szeptemberre; sok mindent tanultam, de még sokkal többet halasztottam szeptemberre. Szeptemberben ugyanis a Kollégium egész lakossága 6 ember lesz, júliusban ellenben kb. 70 volt, köztük vmi 18-20 lány, mely két szám hányadosa sok nemes vetélkedést, sok ádáz küzdelmet és sok keserves tragédiát foglal magában. A kollégiumban élénk társasági élet folyt, és mindenki szorgalmasan gyakorolta magát a magyar nyelvű társalgásban. Mindazonáltal minden kísértéssel szemben meglehetősen állhatatosan vigyáztam a vesémre: előfordult egyszer Mödlingben, ahol egy szegedi filozoptrixxel és még egy vesegyulladásos kollégával voltam, hogy míg a hölgy kedé-

lyesen sörözött, addig két lovagja málnaszörp mellett dorbézolt. Néha azonban előfordult, hogy a 6 éves elvi és 2 éves dietetikus absztinencia néminemű reakciót váltott ki. Egyébként a bécsi tartózkodás végén, mikor pénzügyi zavarok jelentkeztek, már emiatt is kénytelen voltam spórolni, és a drága málnaszörp helyett adott esetben egy pohár sört ittam fele áron. Mindeme szörnyűségek erkölcsi és anyagi háttere bizonyos 45 Schilling volt, amit közvetlen Bécsbe utazásom előtt szereztem össze jogfilozófiai jegyzetírásból, s ami teljesen kívül esett a családi elszámoláson. Anyunak küldtem a kapott pénzről egy pontos és szép számadást, amelyet a 45 Schillinggel korrigáltam elől és hátul. Benne van pl., hogy: Präter 5.50, de az nincs benne, hogy ez nekem a további elszámolások során kétszer annyiba került. Benne van az Opera, de nincs benne az utána való bumlizás: általában inkább a „jöttünk-mentünk” tételek, mint az „ettünk-ittunk” tételek. A 45 Sch-es rendelkezési alap utolsó foszlányait egy szomorú 6 Sch. tétel vitte el, melynek igen keserves története van. A fent említett filozoptrix I. számú udvarlójának egy ajándékként revánsképpen venni akart valami finom felfújt üvegtárgyat, amilyenek a Kärntnerstrassén láthatók. Elvitt engem, hogy segítsek választani. Megállapodtunk, hogy vagy egy gólyát (nőorvos volt az illető), vagy egy majmot (!?) veszünk. Válogatás közben azután szerencsésen leejtettem egy 12 Schillinges üvegtárgyat, amelyik nem volt odaragasztva, csak egy kis tálcan állott. A kárt csak én csináltam, de a költségeket lojálisan megosztottuk: a kollegina lealkudott 6 Schillinget, én pedig kifizettem 6-ot. Ahová a többi pénzt költöttem, azt Anyu nem tudná megérteni: ezt, ezt nem tudná megbocsátani, mert ilyenek rendes emberrel nem szabad előfordulnia. Különben ez az egész rendelkezési alap nem más, mint a romlás kezdete. Igaz ugyan, hogy 45 Schilling egy hónapra elosztva még távolról sem hozza ki egy könnyelmű és komolytalan ember költségeit; igaz, hogy a bódító szerek közt a málnaszörp és a sör a cocktaillal vagy a kokainnal nemigen versenyezhetnek; s az is bizonyos, hogy Bécsben rosszabb helyek is vannak, mint a laxenburgi vendéglő vagy a Theaterkeller vagy a Prater; de mindezek már csak kvantitatív különbségek. Az az ifjú, aki szigorú mamája tudta nélkül elkölt sage und schreibe 45 Schillinget – o tempores, o mora –, egy óriás szakadéknyi távolságra van attól, aki antialkoholista elveit egy likőrös cukor erejéig sem hajlandó megszegni; ellenben csak mennyiségileg különbözik attól, aki egy 20 ezer Pengő váltóra kedves papája nevét hamisítja.

Bécsben sok minden szépet láttam és még többet elmulasztottam. Az Operában voltam háromszor: kétszer a Jeritzával, egyszer egy Paalen nevű énekesnővel: a Jeritza jobban játszott, a másik jobban énekelt. Nem volt súlyos zene, amit hallottam, de ez volt az első alkalmam az operák terén, hogy zavartalan zenei élményben volt részem: zenekar, kórus, mellékszereplők mind elsőrangúak, és az énekesnők terjedelme sem kényszeríti az embert arra, hogy behunyt szemmel hallgassa az előadást, mint Pesten. A képtárak közül csak a Kunsthistorisches Museumot láttam, annak is csak a flamand részét. A flamand hústömegek nagyon emlékeztettek az osztrákokra, és azt hiszem, egyébként is van valami lelki rokonság közöttük. Láttam még a Rembrandt-szobát és a velenceieket: ezek voltak a legszebbek.

Legújabb terveink szerint 15-18-ika körül hazamegyünk Pestre, a Szent István-napot ott töltjük Inkével. Inke valószínűleg a Molnáréknál lesz az új villában, én pedig ott, ahol befogadnak, vagy Bierbaueréknél, vagy Grauléknél. Csak azt nem tudom, mit fognak szólni Molnárék némi hívságos világi programokhoz, amelyek nemigen fognak egyezni a gyakori bibliaórák szellemével.

Bocsánatot kérek ezért a némileg olvashatatlan levélért! A viszontlátásig sokszor csókolom Adi nénit és a gyerekeket, és ha a tervezett 10-ikei elutazás eltolódik, akkor nagyon hálásak volnánk egy admonti beszámolóért.

Sok csók és ölelés

Pistitől

Bierbauer (Borbíró) Virgilné – Bibó Istvánnak és Bibó Irénnek

Bpest, 1931. VIII. 12.

Édes Pistikém és Inkém!

Utánam küldve, ma kaptam meg vaskos leveleteket – ami igazán vaskos könnyekig meghatott. Úgy terjedelménél, mint őszinteségénél fogva. Édes nagy gyerkőckéim – bárcsak egy időre én lehetnék a mamátok – milyen jó barátok lennénk mi hárman – és legalább szegény Anyu is kifújhatná magát azalatt, az állandóan ránehezedő gondoktól. Bizony, ha úgy tehetném, mint Kvannon (ezt Pisti bizonyosan fogja ismerni), nekem is 11 fejem nőhetne az emberi bajok fölötti búslakodástól, s akkor 10-et mindjárt nektek szánnék! De így ezzel az eggyel nem győzöm jobban – így is nagy diplomáciai ravaszság kell ahhoz, hogy a 3 féltékeny férfiúnak egyformán tegyek eleget. – De ha mamai minőségben nem is lehetek egészen mellettetek – mint keresztmamátok, meg kell hogy vigasztaljam – főleg Inkét, hogy én is 18-20 éves koromban voltam a legöregebb, mondhatnám, hogy: vén, bús és életunt voltam, és biztosra vettem – éppúgy, mint Te, Inke –, hogy én annyi handicappal indultam az életbe, hogy ezt már úgyszemint lehet helyrehozni, s ehhez mérten reménytelennek és vigasztalannak láttam az egész világot. Talán az egészségemmel kevesebb bajom volt – vagy legalábbis kevesebbet törődtek velem – hál' istennek –, de viszont az otthoni viszonyok sokkal, de sokkal rosszabbak voltak, mint Tinálatok, ahol inkább a szeretetnek a túlzott mértéke okoz néha bajokat. Azután gondold meg, hogy amikor én annyi idős voltam, mint Te – kitört a háború, és 4 szörnyű esztendő nehezedett a világra. Akkor nem az okozott nehézséget, hogy ki lehet-e jönni a havi fizetésből, hanem hogy egyáltalán lehet-e még, érdemes-e még élni, mikor a valamit érő fiatalság halomra pusztul – az otthonmaradottak pedig kétségbeesett erőfeszítéssel is alig tudják megszerezni a legszükségesebbet. A kommün alatt például 3 db kalarábéért 2 óráig álltam sorba, hogy valami ennivalót vihessek be Gizella nagymamának, aki operált szemmel feküdt a klinikán, Anyu egy nagy János utcai szanatóriumban, Te pedig nálam szemárköhögősen. Emlékszel még rá? – Idén Admontban sokszor eszembe jutott – éppúgy kirókáztál mindent éjjelenként, mint Tomi és Miki. Csakhogy akkor még az is megnehezítette a dolgot, hogy honnan szerezzek Neked újabb muniációt a további rohamokhoz?! – És közben tanítottam, és vizsgáztattam – és rengeteget olvastam, magam sem tudom már, hogy honnan vettem hozzá az erőt. Bizony el is hagyott néha! Még most is emlékszem sok nagy testi és lelki összeroppanásomra, amikor levetkőzni sem volt erőm, hanem ruhástul riadtam fel agyonverten az ágyam mellett kuporodva. Irénkém! Próbáld meg egy kicsit beleélni magadat az én akkori helyzetembe! – Mondd, mit várhattam én akkor az élettől? – Nincsen-e sokkal, de sokkal több okod Neked arra, hogy boldogan és bizakodóan nézzél előre – mikor még minden lehetőség nyitva áll előtted! – Az, hogy az én életem ezután jóra fordult, részben véletlen szerencse dolga, másrészt talán annak a következménye, hogy én mindent, de

mindent egészen csináltam. A nehézségeket és szenvedéseket is egészen – végig! Ha visszatántorodtam volna, bizonyára sohasem jutottam volna el odáig, ahol most vagyok. És innen van az, hogy 18 éves koromban voltam a legvénebb – azóta minden évvel csak fiatalabb! – Most már átrágtam magam a kásahegyen – és világosan látom az utamat, mert hál’ istennek mifelénk mindig süt a nap. De édes Irénkém, ha Te úgy érzed, hogy már egészséges vagy, akkor hogy beszélhetsz „unalom”-ról?! – Belemagyarázott betegségről s egyebekről?! – Hiszen Neked annyi dolgod van, hogy ha valaki, hát Te nem érsz rá unatkozni! – Ha egészséges vagy, hát miért nem fekszel neki az elmaradt tanulmányaidnak – (nem mintha az olyan nagyon fontos volna – inkább csak, hogy túl légy már rajta!) a sok elmaradt olvasmánynak (Úristen, mennyit olvastam én már a Te korodban!) – és egy jól beosztott, intenzív szellemi munka mellett mily hamar visszatérne az önbizalmod és a jókedved. Hidd el, az unalom magvát mindenki saját maga hordja magában. Abban a pillanatban, ha valami igazán érdekel az életben – már a legprimitívebb embereket sem találsz unalmasnak – mindegyikben akad valami mulatságos. És különben is! Nem vagy rájuk utalva! Hiszen Neked megvan a Magad kis külön birodalmod, ahova úgyszólván senki sem tud követni – az emberek csak itt-ott kis megpihenésre kellenek –, s nem tőlük várod a szórakozást, úgy, mint eddig – s abban a pillanatban, ha nem vársz tőlük ennél többet, meglátod, önkéntelenül is biztosabban és könnyedebben lépsz fel velük szemben. Próbáld meg egyszer bátran és okosan végiggondolni a dolgaidat – úgy, amint azt egészen helyesen megkísérelted! De nem derékba törni a gondolatokat avval, hogy „nem tudom, mi lesz” – hanem bátran szembeszállni avval a kérdéssel, hogy „mihez is volna a legnagyobb kedvem?” – Mert a táncolást, remélem, Te sem tekinted önálló életcélnak, hanem egy igen kellemes pihentető szórakozásnak! Szóval édes kis Inkém, remélem, hogy a jövő esztendő vidáman és zökkenő nélkül éled át – sok ostoba vizsgát lerázol a nyakadról – mint valami szükséges rosszat, avval a meggondolással, hogy senki sem várja tőled, hogy tiszta egyes légy – viszont ha olyan nagy tökfilkók átmentek már – hát csak nem fogsz izgulni egy-két ostoba kérdés miatt, amire Te bizonyára jobban tudsz felelni, ha összeszeded magad, mint azok a tökfilkók!

Anyuék most kint vannak a Hűvösvölgyben egy év. vagy ref. üdülőotthonban. Addig maradnak ott, amíg Ti megjöttök – azután apunak Szegeden lesz dolga –, Te, Irénkém, Molnárékhoz vagy híva – Pistikém, Te pedig idejössz fel mihozzánk. Most aug. végéig nincsenek itthon az öregek, s akkor a padlásszobát kellemetlenségek nélkül, könnyen megkaphatom. De azért remélem, hogy Inkével is sokat leszünk együtt. Most szombaton jön egy nagyon szimpatikus új kisasszony, Vera néni ajánlására – azután majd inkább fölszabadulok. Admontban egész idő alatt rémes volt – a gyerekek köhögtek és rókáztak –, most, mióta megjöttünk, kezdenek lassan rendbe jönni. Pistikém, ha még oda megírtad volna a címedet, 20 Sch-gel emlékeztem volna meg legszebb születésnapodról. Így most innen nem bírom küldeni a zárlat miatt – tehát majd más formában és személyesen fogom átadni sok nagyon jó kívánság előzetes kíséretében.

Addig is szívből ölel mindkettőtöket Adi nénétek.

Megérkezést kérem pontosan jelezni. Anyuék címe: Fébe üdülő, Hidegkúti út 123/a.

Bierbauer (Borbíró) Virgilné – Bibó Istvánnak

Bpest, 1931. IX. 15.

Kedves Pistikém!

Köszönöm kedves hosszú leveledet – közben, remélem, már megkaptad a csomagot és a kártyámat. Mostanában nagyon sok házi dolgom volt – de ettől eltekintve is eléggé deprimált voltam. Anyutól jött végre levél – de éppen ez szomorított úgy el. Napról napra halasztom a választ, mert ha őszintén írnék – pedig én oly nehezen tudok másképp –, bizonyára csak megbántanám. Vagy azt mondaná, hogy szeretet – és megértés nélkül bírálom a dolgokat – vagy pedig ha belátná, hogy ő mennyire hibás, akkor meg mértéken felül elkeseredne – és vádolná magát jobban, mint kellene. Majd ha visszatérőben megállsz itt nálunk, Pistikém, beszélünk majd erről komolyan, bár Te sokkal fiatalabb vagy annál, hogy az egyetlen legyél a családban, akivel komolyan és értelmesen lehessen beszélni. Már ti. úgy értem, hogy szívesebben beszélnek Veled vidámabb dolgokról. Általában nehezen mérik már manapság a vidámságot. Igazán némi heroizmus kell hozzá, hogy az ember még jóízűen nevetni is tudjon. Alig ocsúdott fel az ember a rémes vonatmerénylet után, jött az osztrák lázadások híre – szerencsére nem volt olyan komoly, mint amilyennek látszott. De én már olyan kétségbeesett vagyok, ha forradalomról és egyéb szörnyűségekről hallok, hogy csak az öreg Kohn mondása jut eszembe, aki hasonló rémhírek hallatára kijelentette, hogy: „Mein Bedarf an Weltgeschichte ist bereits gedeckt!”

Szervusz, kedves jó Pistikém! Használd és élvezd ki jól az idődet, mert ki tudja, mikor kerülsz ki újra! És eztán adjál újra életjelt nagyon

szerető

Adi nénédnek

Bibó István – Bierbauer (Borbíró) Virgilnének

[Dátum nélkül, Bécs, valószínűleg 1931. szeptember]

Kedves Adi néni!

Ne haragudjék, hogy ilyen későn referálok a csomag megérkezéséről; nagyon jó hasznát veszem mégis, mert körülbelül október első hetéig itt maradok. Az idő szörnyű, kétségbeejtő, de a dologgal még nem vagyok készen. Ez a szörnyű szeptember körülbelül azt jelenti, hogy hosszú tél lesz: bizony nem tudom, hogy a hazai viszonyok között mi lesz majd ennek az eredménye. Azt mondta itt valaki, hogy a forradalmak mindig január–márciusban szoktak kitörni. Igaz ugyan, hogy a nagy francia májusban kezdődött, a júliusi meg júliusban (érdekes!), a világháború utáni meg októberben, de ez mind elég sovány vizsgálat.

Szeptember első felében sokfelé voltam: Molnár Bandival együtt leróttam a Burgot, a kapucinusokat és Schönbrunnat. Az ember nem hagyja el ezeket, de mindig valami mástól kapott lökés kell, hogy nekidurálja magát az ember. Igaz ugyan, hogy ez tulajdonképpen mindennel így van. Egészen mostanáig itt volt Krélnyay Ede, pesti pszichotechnikus, Müller Pál jól ismeri Berlinből; vele együtt voltunk mindenütt: ezt a levelet is ő fogja feladni Pesten. Az utóbbi időben sok hasonló spórolástechnikai ötlettel mulattattuk egymást: most azonban a melegedési ötletek vannak virágjában, mert fűtésről szó sincsen. De azért megfázásról sincs szó: ha fázik a kezünk, a villanykörtén melegítjük, és Petőfi példáját idézzük, aki kemény tében a pipája mellett melegedett. Ezeket

nehogy megírja Adi néni Anyunak, mert ő biztos megijedne, és elküldené a télikabátomat meg egy villanyfűzőt, és akkor törhetném a fejemet, hogy hogy vigyem haza őket. Azt viszont el kell ismernem, hogy az átmeneti kabát, amit Anyu még két hete küldött, s amin akkor humorizáltam is, most igen jó szolgálatokat tesz.

Krélnayval együtt voltunk a Gesellschaft und Wirtschaftsmuseumban: nagyon sok érdekes dolog volt ott, részben már ismertek, egy kis propagandával megfűszerezve. Krélnayn keresztül akartam a Neubau-Führunghoz is kedvezményt szerezni, de kistült, hogy ami nekem 5.50 S, az neki 4.50: így megmégelődtünk, s gyalog néztünk végig vagy négy csoportot. Krélnay ti. szociálpolitikával is foglalkozik. Láttam a Karl Marx-Hofot, Landleibent, a Kagranit és a Währingit: nem tudom, ilyen névről ismeri-e őket Adi néni. Nagy-nagy irigységgel néztem végig őket; a hibáik mellett is toronymagasságban állanak afelett, ami nálunk ezen a téren van, építészeti és szociális szempontból egyaránt.

Voltam a Liechtensteini múzeumban a rengeteg flamand között, és voltunk a Belvederében is két turnusban. A barokkmúzeum szép, a XIX. századi elég nagy: a modern nem veszélyesen gazdag. És valahogy a modernségük sem esett nekem kézhez: mindig a franciák gomolyogtak a fejemben, és mellettük a németek olyan nehézcsizmájúaknak, olyan kiagyaltaknak érződtek. Egyébként mind a két képtárban elvből katalógus nélkül mászkáltam. Rájöttem, hogy a katalógus vagy azoknak kell, akiknek a legfontosabb a képen levő történet, amin valamivel csak túl vagyok, vagy azoknak, akiknek minden kép személyes ismerősük, amitől távol vagyok. Így azután mindig kiböngésztem a szignatúrát, a címét pedig nem volt nehéz kisütni. Emlékszem, a Kunsthistorischesben mennyit mulattunk azon, hogy kiböngészünk nagy alaposan a katalógusban, hogy 2 vén + 1 akt = „Zsuzsanna a fürdőben”. Kedvem lenne egy olyan Allgemeine Führert szerkeszteni, amit minden múzeumra lehessen alkalmazni, pl.

1 férfi + 3 akt =	„Páris ítélete”
1 férfi + 9 akt =	„Apolló és a Múzsák”
1 gyerek + 1 akt =	„Vénusz és Ámor”
1 férfi + 1 akt =	„Mars és Vénusz”
2 gyerek =	„Edwárd gyermekei”
3 gyalogos =	„3 testőr”
4 lovas =	„Apokalipszis”
1 csókolódzó pár sötétben =	„Romeo és Júlia
” ” világosban =	„Hektor és Andromache”
1 halott reverendában =	„Becket Tamás”
1 halott spanyolgallérban =	„Don Carlos”
1 halott landsknechtsizmában =	„Wallenstein”
1 király + 1 levágandó kisgyerek =	„Salamon”
1 ” + sok ” ” =	„Heródes”
	és így tovább.

Anyu leírta Inke vizsga előtti esetét: annyi biztos, hogy az Inke egész idei nyavalygása és hezitálása mögött a Fröhlichné kisgyereke áll, aki miatt tényleg slendriánul volt elkészülve számtanból. Néha magamnak is szemrehányást teszek, hogy nyáron miért nem próbáltam forszírozni: de a nyári tanulás mindig a legreménytelenebb dolog. Csak mindez még mindig nem okolja meg azt, hogy az igazgatón meg mindenkin keresztül

vizsgaellenes hangulatot csináljanak már előre! Úgy veszem ki, hogy most találtak egy jó számtantanárt, úgyhogy talán így visszazökken Inke a rendes kerékvágásba.

Hazamenet szeretnék megállani Pesten két-három napra: kérem Adi nénit, írja meg, ha vmi miatt véletlenül nem lehetne. Azután megyek haza, mert már nagyon várnak.

Virgil bácsit és a gyerekeket nagyon soxor csókolom.

Adri nénit öleli, csókolja

szerető unokaöccse

Pisti

Bierbauer (Borbíró) Virgilné – Bibó Istvánnak

Bpest, 1931. szept. 30.

Kedves Pistikém!

Örömmel olvastuk jókedvű leveledet – katalógustervezetednek kitörő sikere volt, valószínűleg ha megcsinálnád, akkor is nagy sikert aratnál vele. Bármikor jössz, Pistikém, mindig szívesen látunk. Most már lent foglak elhelyezni minálunk – és a szobámat nagyon szívesen átadom. Semmi lelki felfordulásod ne legyen miatta, mert Virgil szívesen befogad engem arra az időre. Most nagyon szomorú és levert vagyok, mert ma jött a szörnyű hír, hogy Rényi Ágneske kint Philadelphiában meghalt. Végre vettek maguknak egy autót, és most a Rényiné vezetett, mikor valami baleset érte őket. Ő megmenekült, de a szegény kis lány ott maradt. – Annyira sajnálom szegényeket – nem is tudok másra gondolni, mint erre a szörnyű csapásra, amit a többivel együtt megint csak el kell viselniük.

Úgy örülök, Pistikém, hogy majd mesélsz sokat bécsi élményeidről. Mi megvolnánk, csak közben mindannyian megnáthásodtunk. Gyerekek szereztek egy garathurutot – Virgil is meg én is feküdtünk egy napig, de most már jobban vagyunk. Talán az idő is megjavul egy kicsit, mert mostanáig úgy fűtöttünk, mint télen.

Isten Veled, Pistikém, írd egy kártyát, hogy tudjuk, mikor jössz, addig is mindnyájunk nevében sokszor csókol

szeretettel

Adi nénéd

Bibó István – Bierbauer (Borbíró) Virgilnének

[*Valószínűleg Szegedről*] 1933. márc. 1.

Kedves Adi néni!

Éppen most fejeztem be egy kereskedelmi jogi adagot, ahol beszédtem fejembe egy tizenhét tagú taxációt, minden egyes tételnél újabb 2 usque 6 altaxációval. Ennek hatása alatt jelen levelem célját és tartalmát a következőkben foglalom taxációba:

I. Pesti kiruccanásom alatt élvezett javak megköszönése.

II. Adi néni febr. 21-ikei születésnapjának meggratulálása.

III. Fentnevezett néni (milyen racionális ez a kifejezésmód!) március 4-ikei névnapjának meggratulálása.

Ad I. Az élvezett javakat a következő beosztásban köszönöm hálásan:

A, erkölcsi javak.

B, anyagi javak.

Ad a) Az erkölcsi javak 1) művészeti, 2) társasági, 3) szoros értelemben vett erkölcsi javakra oszlanak. Ad 1) A művészeti javak közül különösen kiemelendők az akusztikus jellegűek, elsősorban a gramofon, másodsorban a rádió élvezete; azonban felejtethetnek maradnak az akusztikus-vizuális jellegűek is, úgymint a Kamaraszínház és a báb-színház. Ad 2) Pro primo Adí néni társasága, pro secundo Virgil bácsi és a gyermekek társasága, pro tertio a gyermekzsúr társasága és pro nullo (vagy pro futuro) a Dalmadyék társasága. Ad 3) A szoros értelemben vett erkölcsi javak közé a buzdítások, tanácsok, szidások, megbeszélések, viták és mások megszólása tartoznak.

Ad b) Az anyagi javak felosznak 1) nyersanyagokra, 2) értékmérőként szolgáló cse-reeszközökre. Ad 1) Jogdogmatikai szempontból aránytalanul nagyobb jelentőségűek az azonnali elfogyasztásra szánt nyersanyagok, nem mellőzhetők azonban hallgatással azok sem, ahol az átvétel és az elfogyasztás időpontjai egymással nem estek össze. Ad 2) Jelentőségük csaknem felmérhetetlen, mert a budapesti gazdasági élet minden ágá-ban éreztették hatásukat. Különösen kiemelendők azok, melyek a Ritz és a Hungária gazdasági életébe folytak be, s Virgil bátyám mély gazdaságpolitikai érzékét dicsérik, amivel örök hálára kötelezte a diplomás munkanélküliek nagy csapatának egy szerény tagját.

Ad II. Nem tudom, kifejtettem-e már azt a jogelméleti teóriámat, mely szerint Adí néni éveinek számát körülbelül a Miki születésének időpontjától kezdve visszafelé kell számítani. Ennek alapján szívből gratulálok húsz-egynéhányadik születésnapjára, és kívánom, hogy éljen boldogul és vidáman a csecsemőkor legvégső határáig!

Ad III. Sokat tanakodtunk azon, hogy Adí néni melyik névnapját tartja, de végül rá-jöttünk, hogy úgysem tartja egyiket sem, és így semmi akadálya nincsen annak, hogy minden lehető alkalommal szívből kívánjuk azt, amit már II. alatt is kívántam, s amit az év minden napján kíván

szerető, jogásznak fajzott unokaöccse
Pisti

Bierbauer (Borbíró) Virgilné – Bibó Istvánnak

1933. XI. 25.

Kedves Pistikém!

Köszönöm kedves levélkédet, melyet ha nagy sokára és részletekben is írtál, mégis annak jeléül küldtél, hogy gondoltál ránk. Mi is nagyon sokat emlegetünk – Anyu váltig ígér-te, hogy közkézen forgó leveledet hozzám is eljuttatja – de bizony még nem jutott el hozzám. Múltkor Árkayékkal – Dalmáékkal – voltam együtt, és ők teljes eloquenciájukkal rajongtak érted. Látod, látod, a Jutkáról így lemaradtál! – de őszintén szólva remélem, hogy ha majd egyszer választasz – más lesz a választásod. – Mi lassan kezdünk rendbe jönni – legalábbis Miki már nagyon szépen halad. A füle már nem folyik, láza nincs, étvágya és összes egyéb ügyecskéi, amik csak egy mamai szívet fölvidíthatnak, mind rendben vannak. Ellenben most Margit mamának a sok idegcsillapító, brómos orvos-ságoktól 3 seb keletkezett a fején, az egyik nagyon csúnya gennyes – és már 10 napja kötözzük, azazhogy kötözöm naponta 3 x, orvosi előírás szerint. Tekintve az ő érzékeny kedélyét, nála nem siethetek, és nem is mehetek el rögtön, mert különben is borzasztó lelki felfordulásai vannak az én igénybevételem miatt. S hogy az ápolásból ne fogyjak ki egészen, tegnapra Tomi lett maródi, és egy olyan irtózatos gyomorrontást produkált, hogy még az én erős idegeimet (?) is próbára tette. Most aztán igen kurta koszton van

a kis öreg, és nagyon bús szegény, mert a holnapi jó ebédből nem kaphat. Inkét már nagyon rég nem láttuk. Múlt szombaton volt a medikusteán, de mint Armande-tól értesültem, általában eléggé vontatott volt a hangulat. Kíváncsi volnék egészen őszintén megtudni Inkétől, hogy ő továbbra is jól érzi-e magát Lenczéknel. Nekem az az érzésem, hogy lassan, de biztosan és kölcsönösen kiábrándulnak egymásból. – Néha oly szomorú vagyok, ha arra gondolok, hogy semmi, de semmi nem jut eszembe, ami Inkének igazán, szívből örömet okozna, és nem vezetne egy újabb kiábránduláshoz. Ő magában hordozza ezt a nehézséget, és igazán nem tudom, ki vagy mi válthatná meg tőle?! Gondolod, talán egy „reiner Tor”?! Vagy egy Grállovag? Oly szomorú mindez! –

XI. 29.

Most én is úgy jártam, mint Te. Akkor megszakítottak, és csak most tudom folytatni. – Inkét egész héten vártam, de nem jött. Ma franciaórán találkoztam vele. Jól van, bőszen zongorázik, és közben elég jól néz ki. Ma este a Waldbauer-hangversenyt fogjuk együtt élvezni, s akkor a szünetben nyugodtabban tudunk majd beszélgetni is. Pistikém, milyen jó lenne, ha Veled is mehetnék valamerre egy kis jó muzsikát hallgatni. Nem is hiszed, hogy vágyódom egy kis flottabb élet után. Örökké csak itthon ülök, és varrok, és rakodok, és sebet kötözök, és legjobb esetben egy angol vagy egy olasz levelet írok Virgilnek! – Virgil bőszen dolgozik. Rendezett egy nagy kiállítást a Gellértben, aminek úgyszólván a felét az ő városrendezési térképei töltötték meg. Azután Árkay Bercivel közösen csináltak egy Stadion-tervet – a Rómaifürdő vidékére –, ami az eddigi 7-8 milliós költségvetéssel szemben 3-ból megoldható volna. Óriási nagy volt a visszhang – 2 héten át az összes lapok tele voltak vele, és az illetékes körök is nagyon érdeklődtek. Most készültek el egy nagyszabású beadvánnyal – majd meglátjuk, mi lesz belőle.

Anyu oly kedvesen hívja Mikit Szegedre – nem lehetetlen, hogy Mikulástól karácsonyig leküldöm. Borzasztó szívesen menne a kis öreg. Közben itt volt szeretett nagybátyánk Bécsből, és mikor meghallotta, hogy Te ott vagy, igen kedvesen meginvitált, hogy látogasd meg őket – és telefonálj előbb. (A kollégiumban mindenki tudja az ő számukat.)

Isten Veled, Pistikém, írj újra, ha eszedbe jutunk. Sok szeretettel ölel

Adi nénéd

Bierbauer (Borbíró) Virgilné – Bibó Istvánnak

Budapest, 1934. febr. 10.

Édes Pistikém!

Ne hidd, hogy már teljesen elfelejtettünk Téged. Nap nap óta akarok írni – de valahogy mindig olyan áldatlan állapotok uralkodtak nálunk, hogy nem lehetett. Karácsony óta Miki 3adszor szerzett magának egy alapos garathurutot, ami azután Tomira is átragadt. Ez mindig azt jelentette, hogy 1-1 hétig irtózatosan köhögtek, éjjel-nappal alig volt egypár percnyi békesség. Közben Miki születésnapján – szerencsére éppen akkor nem köhögtek – nagy gyereksúr volt – amit ezúttal egy grandiózus maskarabál keretei közt tartottunk meg. Miki mint kínai császár fogadta vendégei hódolatát. Pipike volt a kínai császárné. Oly aranyosak voltak, hogy meg lehetett volna enni őket. Szerepelt a vendégek között egy tót legény és egy tót asszony, egy maharadza, egy magyar leány, egy japán lány, 2 indián és 2 Pierrot. Az én szobám egyik ajtaját kiakasztottuk, és a díványom könyvespolcain a falnál keresztbe fektettük. Azután mindenféle takarókkal és párnákkal kiraktuk, és ez volt a trónus. Volt gyönyörű díszbevonulás, trónbeszéd, ozsonna, tom-

bola és egyéb mindenféle attrakció. A kis emberkék borzasztó jól mulattak. – Sajnos egy-két korcsolyázás után újra előjött a köhögés. Most legutóbb is egy hétig feküdtek. Miki ma kelt fel. Ez a hét különben is olyan zaklatott volt, mert Gropius német építész volt itt Pesten (gyönyörű és szellemes feleségével), és egy igen érdekes előadást tartott az Egyletben, különben pedig sokat voltunk velük, és mindenféle kalauzoltuk őket. Csütörtökön utaztak haza. Előző nap Margit mamával egy kis baleset történt, aminek sajnos most mindinkább komolyabbak lesznek a következményei.

II. 12.

Csak ma tudom folytatni. Sajnos sok baj és izgalom közepette, alig jutok az íráshoz. Szóval Margit mama múlt héten szerdán a fürdőszobában rosszul lett, és nekiesett a kályhának. A fél oldalát súlyosan megégette. Még annyi ereje volt, hogy saját lábán visszavánszorgott az ágyába, és csak akkor szólt. Azonnal orvost hívtak, aki azt mondta, hogy 8 napon belül begyógyul. Azonban mint az égési sebeknél szokott lenni, csak később kezdett igazán fájni, lázat is okozott, ami viszont az ő szívbjának és érzelmeszedésének ártott borzasztóan. Oly gyenge, mint egy légy, és nem tűr ápolónőt maga körül. Szanatóriumba szállításról hallani sem akar, és most már az a helyzet, hogy szegény papáért is komolyan aggódunk, aki teljes odaadással mindenütt helytáll, de 73 évvel ilyen súlyos beteget ápolni mégsem képes. A sok éjszakai felugrástól ő is meghűlt, köhög és lázas, és lelkileg nagyon megtört szegény, Clarisse a sanatóriumot forszírozza – Virgil ellenzi, sejtjed, milyen nehéz az én szerepem. Én szívesen megtennék mindent, de azt is érzem, hogy az én személyem inkább veszélyezi őt. Ilyen körülmények közt a betegséggel járó legprimitívebb dolgok óriási nehézségekké nőnek – és egy beöntés nagyobb probléma, mint pl. a balkáni paktum. Pistikém, nem is hiszed, hogy vágyódom egy kis jókedvre. Múlt héten Lajtháék hívtak a Zenede báljára, és oly szívesen mentem volna. Laczi is feladta zord álláspontját, és már ő is táncol; és Inke is ment, és oly szívesen gardíroztam volna őt, mert itt én is jól éreztem volna magamat, de sajnos ezt is le kellett mondanom. – Inke múlt szombaton a Supkáékhoz ment nagy maskaramurira. Rendbe hoztuk neki a pillangójelmezt – azaz hogy a szárnyhoz varrtam neki egy új ruhát, és igazán nagyon jól sikerült. Ő is nagyon meg volt vele elégedve, és boldogan vonult el. Sajnos megint beszerzett egy náthát és köhögést, s ez, azt hiszem, némileg lerontotta a jó hangulatát. Lencz Magdi bajadérnak öltözött – Sári pedig görög leánynak. Inke legnagyobb meglepéssel jelentette ki a tükör előtt, hogy nem is hitte volna, hogy ilyen szép lesz az ő jelmeze – „mert igazán szebb, mint a Magdié”. Ennek nagyon örültem. Bármilyen komikusan és nőiesen is hangzott. Ti. úgy látom, Lenczéknel erősen dominál ez a motívum, és jó az, ha Inkében az önbizalom végre odáig fejlődött, hogy replikázni tud – ezekre az eléggé alantas asszonyi fondorlatokra. Tegnap nagyon fájlaltam, hogy nem lehetett itt nálunk. Iványi-Grünwaldék és Káldor Györgyék voltak itt délután. Mindkét férfiú nagyon tetszene Neked, úgyszintén Iványiné, aki a Fővárosi Könyvtárban dolgozik, és rendkívül okos, szellemes és szép teremtés. – Pistikém, anyagi ügyeid rendezésével Anyu engem bízott meg – de nem írta meg, hogy az O. M. bank melyik fiókjában szoktatók elintézni. Ennekem úgy rémlett, hogy Vilmos császár utat mondottál egyszer – de ott hiába kerestem. Azután még az Andrassy út elején lévő fióközletbe néztem be, és a főüzletbe, de sehol sem tudtak róla. Így az 1-jei terminust már lekéstük, tehát ezúttal Meyer Feri révén fogjuk átutalni – Anyu megbízásából olyképpen, hogy febr. 20-ára megkapjad, amint azt egyébként is vártad. Tudván, hogy most bizonyára nagyon szűkösen állsz pénz dolgában, idemellékelek 10 p-t, remélem, megérkezik, és valahogy majdcsak be tudod váltani. Sajnos most én is nagyon csehül

állok. Ernő körül megint és állandóan nagy bajok vannak – ott még 600 p-nk úszott, amiről épp most tudtuk meg, hogy végleg elúszott. Általában lassabban megy minden – a Stadion körül egyelőre csak harcok vannak – mindinkább fokozódó mértékben. Ne haragudj, Pistikém, ez a levelem igazán nem olyan felüdfőtő, mint különben szokott lenni – de bizony nagyon nyomott hangulatban vagyunk.

Miki is buzgólkodik egy levélen, sőt ma ismét ágyban fekvé boldogan folytatja. Írj mielőbb, szeretettel ölel

Adi nénéd

Laczi – minden bizonnyal Lajtha László (1892–1963), zeneszerző és népzenekutató.

Bibó István – Bierbauer (Borbíró) Virgilnének

Bécs, 1934. febr. 25.

Kedves Adi néni!

Régóta készülök írni Adi néninek: azt hiszem, legutolsó levélváltásunk óta meglehetősen sok izgalmon ment keresztül. Ami azt illeti, izgalmak itt is voltak, csak kevésbé személyes jellegűek. A belváros az egész idő alatt el volt zárva: mi csak az ágyúdőrgést hallgathattuk. Most már teljes a rend és nyugalom: de a politikai helyzet semmivel sem szilárdabb: senki sem tudja, hogy ennek a bécsi „győzelem”-nek az eredményeit ez a kormány fogja-e élvezni, vagy jön nemsokára egy másik, s beleül a készbe. Nem szeretnék most Dollfuss helyén lenni: legfeljebb akkor választanám ezt az állapotot, ha közte és Wallisch Kálmán állapota között kellene választanom.

Nagyon köszönöm a pénzküldeményt: kb 50 gr. volt összes vagyonom, amikor megérkezett, és pont kitöltötte azt az űrt, ami az 50 Sch. megérkezéséig súlyos zseblázat okozott volna. A M–Olasz Banknál különben a Károly körút 14. (Dohány utcával szemben) alatti fióknál kell befizetni a kollégiumi összegeket, ha legközelebb valami hasonló esedékes lesz. Különben a határidő nem 1-je, hanem 5–6-a.

Végtelenül sajnálom, hogy a gyerekszíron nem lehettem ott, nem láthattam a kínai császárt és nejét, meg a díszbevonulást, s nem hallhattam a trónbeszédet. Kérem anyacsászárnői Felsőgedet, felségeztessék adandó alkalommal Ó császári Felsőge előtt bécsi nagykövetének, Itt-Kinn-Teng-Leng kínai hercegnek rokoni hódolatát tolmácsolni.

Nem tudom, megírta-e Anyu, hogy miképp szerepeltem én itt, mint az új semmeringi játékbank szaktanácsadója, és ebben a minőségemben hogyan tettem egy napos kirándulást a Semmeringre. Egy magyar matematikatanár ugyanis könyvet akar megjelentetni a különböző játszó- és nyerőszisztémákról, s ennek kéziratát elküldte a semmeringi játékkaszinóhoz. Mivel pedig a kaszinó fővezetője egy monte-carloi sült francia, meg kellett neki franciául magyarázni a magyar kéziratot. A kaszinó a bécsi képviselőjéhez fordult, az a magyar követséghez, a követség a kollégiumhoz, a kollégium pedig énhozzám. Így rándultam ki a Semmeringre, ott körülnéztem, két óráig olvastam a kéziratot, negyedórát referáltam róla az igazgatóságnak, az pedig egy perc alatt elhatározta, hogy a kiváló munkát nem finanszírozza. Én pedig kaptam a teljes ellátáson felül 20 Sch-t, melyből 10-et vallottam be Anyunak. Azonkívül megnéztem a játékkaszinót, de frissen szerzett schillingjeimet nem kockáztattam, mert megtanultam, hogy csakis megfelelő tőkével lehet kicsi, de biztos nyereségre számítani. Azonkívül kilátásba helyezték, hogy megbíznak a bank három nyelven megjelenő újságja magyar részének fordításával, ami

szintén kb. havi 20 Sch-t ígér. Ezt természetesen szintén nem vallottam be Anyunak. Úgy látszik, a sors is összeesküdött az ellen, hogy én megtanuljak egy fix összegből kijönni.

Kedves Adi néni, nagyon szeretném, ha minél előbb megint írna: nagyon kíváncsi vagyok, hogyan végződött az a Stadion-terepbejárás, amelyről mostanában olvastam az újságokban. A viszontlátásig sok szeretetteljes ölelést küld

Pisti

Ui. Inkétől kaptam hosszú levelet: úgy látom, kissé fel van háborodva L-ék apró kis piszkosságai felett, de úgy látom, nem árt neki az ilyenfajta tapasztalatszerzés. Nagyon számít arra, hogy jövőre is megy valahová: szó volt Genfről, Bécsről. Én a bécsi kollégiumot elsőrendűnek tartanám Inke személyes fejlődése szempontjából. Közben azonban Anyu nyomatékosan hangsúlyozza a pénzhiányt, úgyhogy jó lesz Inkét nem kecsegtetni hiú reményekkel. Az ő levelét is itt küldöm, hogy ne kerüljön illetéktelen kezekbe!

Bibó István – Bierbauer (Borbíró) Tamásnak

[Valószínűleg Bécs] 1934. márc. 3.

Kedves Tomikám!

Remélem, nem csodálkozol, hogy a levelem egy- vagy kétnapi késéssel érkezik, mert ilyen dolog saját magammal is könnyen megesik, hát még a levelemmel! Azt hiszem, én elkésve születtem a világra, s azóta nem tudom ezt a késedelmet behozni.

Tomikám, Isten éltesen téged soká: kívánok neked még számtalan boldog születésnapot: érv meg sok jókedvet és boldogságot, és szerezz sok örömet Mamikádnak, Papikádnak és nekünk.

Bizony, alig tudom elhinni, hogy Te már a második évtizedet taposod. Mikor először láttalak, akkor körülbelül 4000-szer öregebb voltam nálad, most pedig éppen hogy 2-szer vagyok öregebb: nemsokára alig lesz különbség, és 80 év múlva pedig tökéletesen egykorúak leszünk, s akkor azt, akinek hosszabb lesz a szakála, a másik bácsinak fogja szólítani.

Kedves Tomikám, zárom leveletem, nehogy az a szégyen megessék velem, hogy a következő születésnapodra érkezzen csak meg ez a levél!

A viszontlátásig sok szeretettel csókol

Pisti

Bierbauer (Borbíró) Virgilné – Bibó Istvánnak

1934. máj. 6.

Édes Pistikém!

Először is tiszta szívből és előre is gratulálok a gyűrűs avatáshoz, ami most már fait accompli, és én nagyon-nagyon büszke vagyok derék keresztfiamra és unokaöcsémre! Már régen akartam írni, de nálunk most a szokott hajszákon kívül is nagyon sok izgalom volt. Könnyebb lenne mindezt szóval elbeszélni, de nem tudom, lesz-e rá rövidesen alkalom. Az Elektromos Művek munkái lassan befejeződnek, és semmi további kilátás nincs. A Stadion-ügy bedöglött – azazhogy a Hajógyári szigetet választották – ami azt jelenti, hogy nem épül, mert az összes megoldások között ez a legdrágább. Tehát egész

komolyan fenyeget a jövő, és egyelőre még fogalmam sincs róla, hogy mi lesz. Az iroda most átköltözött a padlásszobába, s így az én szép vendégszobaterveimnek is vége. Sejtethed, mit jelentett 4 szobaberendezést azon a helyen elraktározni! De azért valahogy sikerült. Mindez még a kisebbik nehézség lenne. Mert hiszen itt is egészen jól megfér az iroda – és utóvégre Virgil agilis és fáradhatatlan – még adódhat valami. Ellenben Reichlné – akivel Virgil állandó elszámolásokban volt, szintén rájött arra, hogy ez a jó forrás rövidesen elapad, tehát pénzéhes vejétől buzdítva megpróbált préselni és csavarni, amit csak lehet – s így többek között 8 évre visszamenőleg kérik az összes nyugtákat – amiket Virgil szörnyű könnyelműséggel nem mind őrizett meg. Pistikém, te tudod, mi ez, hisz a könyvtárban Te rendezted egyszer apu hasonlóan zavaros ügyeit. Sajnos azonban itt senki sem segíthet, mert 12.000 p. ára nyugta hiányzik, s ezt sehogy sem lehet pótolni. Ez a társaság pedig ezen felbuzdulva, megtámadja a szerződést, és ezen az alapon 36.000 p.-t követel – miután pedig Virgil természetesen erre nem hajlandó – beadtak egy bűnvádi feljelentést ellene, ahol már 60.000-re kerekítették ki „magánjogi követelésüket”, mondván, hogy amiatt kellett elkótyavetyélni a házukat és a bútoraikat. Szörnyű heteket éltünk át – mindennapra valami új izgalom várt ránk, és ehhez mérten nagyon-nagyon levert a hangulat. Egész boldogság, hogy a lengyelek mégis hírt adtak, és hívták Virgilt, aki jelenleg épp Varsóban üdül, és előadásait tartja. Bécsből repülővel ment; gondoltunk rá, hogy értesítünk, de csak nagyon kevés ideje volt az átszállás közben. – Most nagyon csöndes a ház. Bőven van időm gondolkodni és tervezgetni, de sajnos nem sok ötletem van arra vonatkozólag, hogy mit tudnék én segíteni ebben a keserves dologban. Az egyetlen az, hogy Virgilben tartsam a lelket, akit az első hetekben szörnyen megviselt ez a sok hercehurca. Ez némileg sikerült is. Ő már sokkal nyugodtabb. Általában mindinkább nyilvánvaló, hogy egy egész alávaló zsarolás és rágalmazás, amit azok csinálnak, és közvetve mégis sikerül majd Virgilnek ártatlanságát bebizonyítani. Több mint valószínű, hogy egy közönséges polgári per lesz belőle, ami évekig elhúzódhat, és még ha a legjobb kimenetelt remélhetjük, még akkor is megkeseríti az életünket, ami a közeljövőben valószínűleg amúgy sem lesz nagyon rózsás.

Pistikém, úgy örülök, hogy a Te avatásod legalább egy kis örömszíkra ebben a sok sivárságban. Anyu most itt volt egypár napra – ő is sokkal vidámabb volt a jó hír hatása alatt. Tomi büszke kis cserkész – ma egy hete tett ígéretet. Oly jól néz ki, hogy öröm ránézni. Miki annál soványabb, étvágytalan és nyugtós – ami mind összefügg. Ő nyáron majd a Sváb-hegyre fog menni egy sátorrendszerű gyerekszanatóriumba – amiről azt reméljük, hogy nagyon jól fog tenni neki.

Pistikém, ez a levelem nem nagyon felemelő – de jelen zilált hangulatomban igazán nem futja más. Lehet, hogy majd minden rendbe jön, de egyelőre csak sötét gondok tornyosulnak felettünk.

Nemsokára látunk – ugye, Pistikém?

Sok szeretettel ölel
Adi nénéd

Bibó István – Bierbauer (Borbíró) Virgilnének

[Dátum nélkül, valószínűleg Szeged, 1934 nyarán]

Kedves Adi néni!

Hálásan köszönöm a segítséget és az értesítéseket. Itt küldöm az osztrák kedvezményigazolványt, ha egyáltalán igazolvány, mert tulajdonképpen csak az osztrák határon lesz azzá, ahol az összes Bahnhof-Stempeleket rárakják. Nem tudom, miért kell nekik a

kedvezmény, s miért nem tudnak egy egyszerű féljegyet kiállítani! Feltétlenül úgy szeretném, hogy amit Adi néni megvesz, az az 50 P fedezetből kijöjjön. Ezek szerint a következő jegyeket kérem:

I. Ha az osztrák igazolványt szó nélkül elfogadják, akkor kérem

1. Magyar rész félgyors (11 P körül)

2. Osztrák rész, félgyors (35 Sch.)

II. Ha az osztrák igazolvánnyal baj van, vagy félreértettem, s az osztrák féljegy 71 Sch, akkor

1. Svájci rész gyors (26 Fr = kb. 43 P)

2. Magyar rész személy (kb. 7 P)

A hiányzó harmadikat én fogom mindenképpen megvenni. A II. esetben a magyar részen legyen a személy. Természetesen az I. eset az értelmes és célszerű, úgyhogy, ha lehet, ezt szeretném.

A viszontlátásig soxor csókolja Adi nénit

szeretettel és köszönettel
Pisti

Igazolványt úgy kérem vissza, hogy csütörtökre ideérjen!

Bibó István – Bierbauer (Borbíró) Virgilnének és Virgilnek

Genf, 1934. okt. 25.

Kedves Adri néném és Virgil bátyám!

Tulajdonképpen három hete nem adtam tisztességes életjelt magamról, melyért ezenel bocsánatot kérek. Most már mögöttem van egy hét bécsi pihenés, egy hét olaszországi bumlizás és egy hét genfi gyökéresztés.

Bécsből okt. 13-án (de szombaton) indultam el Velencébe. Ez volt a leghosszabb vasúti út, reggel nyolctól este tízig tartott. Gyönyörű szép tiszta, hideg napos időm volt: legszebb részek voltak a Semmering és a Nusmarkt utáni rész, mikor a vasút Stájerországból Karintiába megy át. Tarvistól kezdve meglehetősen sötét volt már, úgyhogy nem tudom, hogy ott mit mulasztottam. Hogy Olaszországban vagyok, azt először onnan vettem észre, hogy a mozdonyok alsó része pirosra volt festve, és az emberek úgy beszélgettek, mintha veszekednének. Késő este értem Velencébe, és egy Hotel Universo nevezetű szállodában szálltam meg (a Terminus mellett, hideg-meleg folyó vízzel, 10 l.). Este 11-kor minden üzlet nyitva volt, és mindenki az utcán korzózott vagy borozott. Másnap végigvaporettoztam a Canal Grandén, amelyet a Lloyd útikönyv szerint „200 ódon márványpalota” szegélyez. Ezzel szemben egyáltalán nem olyanok, amilyent az ember az „ódon márványpalotá”-hoz asszociál, hanem 200 szép, festett olasz ház gyönyörű márványberakásokkal. A dogepalota nagyon tetszett, a Márkus-templom elsőre nem tett rám különös benyomást, azzal csak este barátkoztam meg, amikor egy jó ideig csak néztem, miközben a hátam mögött a Márkus téren valami postászenekar-féle Beethovent nyúzta. Vasárnap délelőtt néztem meg még a dogepalotát belülről: nagyon szépek a Tintoretók benne. Megnéztem a börtönöket és kínzókamrákat is, de különösebb háborzongás nélkül jöttem ki, mert azt hittem, hogy különféle kínzóeszközök is borzasztják ott a jámbor halandót. Másnap, hétfőn délelőtt az Accademiát néztem meg, három óráig bolyongtam benne, pedig mennyiségileg a kisebb képtárakhoz tartozik, és én

csináltam már másfél órás átfutást nagyobb képtárban is (pl. a bécsiben, mikor Lencz Sárival néztem meg). Legjobban egy Tizian-portré tetszett, de úgy látom, abból Velencében kevesebb van, mint Bécsben. Vasárnap délután kint voltam Torcellóban: nagyon hálás vagyok Adi néninek ezért a tanácsért, mert a mozaikok megragadóan szépek, és az egész Torcello, helyesebben a két régi templom is. Hétfőn délután kint voltam a Lídón, és egyedül hallgattam tenger mormolását. Ugyanekkor akartam megnézni az Esposizione biennialét, s nagy mérgekre kiderült, hogy pont előző nap, október 14-én zárták be. Márciustól októberig volt nyitva, s én pont az utolsó napon érkeztem, amikor még láthattam volna, ha tudom.

Hétfőn délben kettőkor néztem meg a Scuola di san Roccót: a Tintoretók között gyönyörű szépek vannak, de a világítás nagyon siralmas volt így is. Mindkét délután hátralévő részét szabad bolyongásban töltöttem, nagyon sok templomot láttam, amelyek többé-kevésbé összefolynak a fejemben: legjobban tetszett az S. M. dei Miracoli és a Madonna d’Orto. Bolyongás közben buzgón térképeztem, és mindig máshová lukadtam ki, mint ahová akartam. Egészen véletlenül rátaláltam a Goldoni-szobros kis térre is. Viszont a Colleoni-szobrot alig sikerült megtalálnom: már vagy húsz perce olvastam a házfalakról, hogy a San Giovanni e Paolo parocchiájában járok, de a térkép által beígért nagy tér helyett jó ideig csak sikátorokat és kanálisokat találtam. A Colleoni-szobor impozánsan szép: nem tudom, miért, de a reprodukciók után méretben nagyobbnak és szabályos, reprezentatív „lovasszobor”-nak képzeltem, és egészen megfogott az a tökéletes condottieretartás és levegő, ami kiárad belőle. Kedden este hosszas alkudozások után végiggondoláztam a Canal Grandén, mert már untam, hogy mindig a vaporettóból kihajolva tekergessem a nyakamat. A gondolás buzgón mondogatta a palazzók neveit, de nagy tudós nem lehetett e téren: ha valamit kérdeztem, amit nem tudott, vagy a mellette levőnek a nevét mondta, vagy azt, hogy Giustiniani-palota. Ezt abból gondolom, hogy a Canal Gr. különböző helyein szerepeltek sorra a Giustiniani-paloták, viszont a Lloyd-Baedecker szerint kettő van, de egymás mellett. Így is meglehetősen mindegy volt, hogy van-e nevük a palazzo-gyerekeknek, mert úgysem emlékszem másra, mint a Ca d’Oróra.

Eredeti tervem szerint kedden délben akartam elmenni Velencéből, de kedden reggel olyan undok locspocsos eső volt, hogy jobbnak láttam elvonulni szárazabb vidékekre, annál is inkább, mert az Esposizione kiesése miatt a fő néznivalókat megnéztem. Végeredményben nagyon szívesen vissza fogok menni jobban megnézni Velencét: érdekesen szép város, ahol mindaz, amiből később és másuttal giccs lett, egy rakáson található teljes pre-giccs-ita szépségében. Nagyon helyesen tette Heim Ernő, hogy Velencébe ment nászni: tisztára sznobság nem Velencébe menni. Persze, ha valakinek pénze van Ceylonra vagy Kaliforniába, az más.

Kedden reggel tehát elindultam Páduába, s számításom bevált, mert nedves Velencéből száraz Páduába érkeztem; hogy közben Velence is megszáradt-e, nem tudom. Először is megnéztem a Giottókat, amiktől egészen meg voltam illetődve. A festmények frontján talán ezek tetszettek az egész úton legjobban. Azután megnéztem a Bót, végigbongésztem egypár címert, s utána elkezdtem bolyongani a városban, s helyenként a Lloyd-Baedecker után tájékozódtam. Sikeresen megtaláltam a Gattamelata-szobrot, ami szintén igen tetszett. A Gattamelata téren betévedtem a Scuola del Santóba, amelyik egy kedves kis ház az emeleten, kb. 20 Szent Antal-festménnyel, köztük három Tizian. Találtam ezenkívül három óriási templomot (De Santo, dóm és még egy), amelyek kívülről impozánsak, belülről üresek voltak. A Del Santo fele túl van díszítve, a másik

fele üresen maradt. Még Páduában is volt időm egy óráig bolyongani, azután 1/2 3-kor felültem a vonatra, és mentem tovább. Nem tudtam ellenállni a kísértésnek, és kiszálltam Vicenzában, ahol híján lévén a többi helyeken élvezett bölcs instrukcióknak, ki voltam szolgáltatva a Lloyd-útikönyv kénye-kedvének. Abból először is megtudtam, hogy Vicenzában minden valamirevaló épületet – az ókeresztény mozaikok kivételével – Palladio épített. Megnéztem a főteret, ami tényleg nagyon szép. Ezután végigmentem a főutcán, ami szintén szép, egészen a Teatro Olimpicoig, amit szintén Palladio épített, és „beépített kulisszái megtévesztő perspektivikus illúziót keltenek”. Ettől eltekintve a T. Olimpico bús és sivár épület, s 1 líráért megtekintett beépített kulisszái megtévesztően csúnya impressziót keltenek. Innen elindultam a S. Felice-templomhoz, amelynek „mozaikpadozata a VIII. századból maradt fenn”. Közben láttam a S. Lorenzo-templomot, amelyik igen szép, s lábilag fáradtan, de lelkileg frissen baktattam a S. Felice felé, s Torcellóra gondolva igen szépet vártam a mozaikoktól. A templomban éktelen kopácsolás fogadott: kiderült, hogy különféle barokk beépítéseket bontanak le és restaurálják eredeti bazilikaformára. A templom közepén a kopácsolók zöme azzal foglalatzkodott, hogy deszkapadozatot ácsolt a mozaikok tetejére. Nagy nehezen bekukucskáltam a gerendák alá, és búsan konstatáltam, hogy a mozaikok halványak, hiányosak és tulajdonképpen sírfeliratok körülmintázásai. Egy buzgó fiatal pap német–francia–olasz keveréken elmagyarázta, hogy a mozaikokat azért kell bedeszkázni, hogy egy szintre emeljék őket a többi kőpadlóval: hogy ehhez miért kell előbb befedni őket, azt a restaurálóbizottság kifürkészhetetlen bölcsessége tudná megmondani. Különben adott a pap egy prospektust a restaurálásról, s úgy látom, egészen szépen és értelmesen akarják csinálni.

El-kimenvén a templomból, a vicenzai külső pályaudvarnál találtam magamat, s azon túl egy hegyecske volt, „melyen 700 m hosszú árkádfolyosó vezet a Madonna del Monte kolostorhoz”. A 700 méteres folyosó kevésbé csábított, de egyszerre ellenállhatatlan vágyat éreztem, hogy Vicenzát felülről is megnézzem. Elindultam tehát egyenesen az előttem levő 20-30 üres, füves sínpárnák. Közben minden rozsdás sín előtt jobbra-balra körülnéztem, eszembe vévén azt a régi legendát, mely szerint a gyorsvonat úgy üti el az embert, hogy mikor az egyik lábát ráteszi a sínre az ember, akkor még sehol sem látható a vonat, de mire a másodikat ráteszi, addigra már meg is halt az ember. Itt azonban nem találtam sem gyorsvonatot, sem egyéb élőlényt. Át is baktattam az összes síneket, és megálltam egy tehervagon mögött, hogy onnan gyönyörködjem a kilátásban, a zöld hegyben, a piros felhőkben és egyes vicenzai tornyokban. Persze ez még a hegy alatt volt. Éppen tettleg ki akartam fejezni tiszteletlenségemet a vagon iránt, amely mindezek között a szépségek között a Csúnyát képviselte, mikor megjelent a Csúnyának egy másik képviselője is egy vasúti fascista képében, és hevesen érdeklődni kezdett, hogy honnan jövök, és mit akarok. Előadtam, hogy a síneken át jöttem, és a hegyre szándékozom felmenni, mire ő kijelentette, hogy az elkövetett súlyos kihágás (contraversione!) csak úgy tehető jóvá, ha ugyanott visszamegyek, ahol jöttem. Erre én elkezdtem neki magyarázni, hogy a törvény célja (il fine del legge) mégiscsak az, hogy az emberek ne járkáljanak a síneken, s ha már egyszer végigjárnék, ne menjek végig még egyszer. Ő erre egy notesszel kezdett ijesztgetni, és megnyugtató, hogy köztem és a hegy között egy kis folyó van, tehát úgyis meg kell kerülnöm a pályaudvart. Erre búsan követtem az előírásokat, megtaláltam a hidat, megkerültem a megkerülendőket, s elindultam felfelé. Közben kezdett szürkülni. Vesztemre beletévedtem a nevezetes ár-

kádfolyosóba, amely úgy van megépítve, hogy ne lehessen tőle a városra látni, hanem csak az országútra, azonkívül az az érzése benne az embernek, hogy sohasem lesz vége. Mire kiértem belőle a hegy tetejére, szépen besötétedett, s az utcai lámpák fényhatása Vicenzában is csak olyan, mint Miskolcon.

Fenn a kolostorban egy Veronese-festmény lett volna található, de az egész útra elvül tűztem ki, hogy túl lezárt helyekre nem török be, mert az pénzt, időt, kényelmetlenséget és esetleg csalódást szokott jelenteni. Közben késő lett, és én jó fáradtan lebaktattam, és vonatra ültem. 1/2 9 tájt értem Veronába, s megint egy pályaudvari hotelben szálltam meg. Szerdán délelőtt néztem meg Veronát. Láttam az arénát, a Scaligerek sírjait, amik nagyon tetszettek (itt Genfben van egy Scaliger-sírutánc, a Brunsvik-síremlék). Láttam a dómot és a S. Zenjo-templomot: mindkettőnek a kapuja szép. Felmásztam az Adige másik partján a hegyre, és onnan néztem meg a várost és körül a bástyafalakat. Végül láttam a Castellót. Délután mentem tovább Milano felé, ahová este 7 körül értem. Begyalogoltam a dómtérre, mindjárt megnéztem a dómot körül és kívülről. Másnap reggel előbb a dómot néztem meg belül és felül. Nekem nagyon tetszett belül is, az összhatás is. Aránylag legkevésbé tetszett a teteje közelről: a rengeteg mennyiségű torony mellett valahogy még sincs benne igazi változatosság. A kilátás igen szép volt: tiszta napos idő volt. Onnan mentem a Brerába, de azt meglehetősen fáradtan néztem végig: Luinikra, Lottokra, Tizianra és egy Rafaelre emlékszem. Délre egészen le voltam sántulva, mert előző nap Veronában leugrottam egy villamosról, és kibicsaklott a sarkam. Az olasz kalauzoknak megvan az a jó szokásuk, hogy feltételes állomásnál nem állnak meg, csak lassítanak, s az ember ugrálhat le, ahogy tud. Ebéd után összeakadtam egy brazíliai magyarral, s azzal boroztam egy kicsit. Nagyon érdekesekeket mesélt Brazíliáról. Délután kimentem a légügyi kiállításra, s attól egészen felvillanyozódtam, pedig eléggé sánta voltam. Az egésznek a színei, a világítása, az építése olyan volt, hogy egészen jólesett benne a szemét nyitva tartania az embernek, függetlenül attól, hogy appercipiál-e vagy nem. Maga a kiállítás eléggé ügyesen volt rendezve, de erősen dominált benne a katonai jelleg, rengeteg háborús felvétel, fénykép, újságcikkek, névsorok. Hiányzott a technikai fejlődés áttekinthető kiállítása: a kiállított modellek mind valamilyen hadi bravúrnak vagy rekordnak voltak roncsolt emlékei. Ügyes összeállítás volt a repülés kezdeteinek Leonardo da Vincitől máig való végigvezetése, kiegészítve múlt századbeli karikatúrákkal. Estére a sarkam igen fájni kezdett, s kitört az össz fáradság. Pénteken reggel azután búcsút mondtam Milanónak, s elindultam Genf felé. Stresában kiszálltam egy órára, lementem a Lago Maggiore partjára (szemben az Isola Bellával), s hápogtam a gyönyörűségtől. A locarnói hajóútról le kellett mondanom, mert idejében akartam Genfben lenni, de elhatároztam, hogy a tavakon keresztül fogok visszautazni. Stresától Genfig is nagyon szép volt az út: sajnos, a genfi tónál sikeresen elaludtam, s Lausanne után ébredtem fel. Genfben még egy óráig kóvályogtam, amíg megtaláltam Baranyaiék lakását. Azóta lakást kerestem és találtam, professzoroknál jelentkeztem, magyaroknál vizittem stb.

Mindent összevéve az olasz út számomra nagyon jól sikerült, s nagyon boldog vagyok, hogy legalább ennyi ízelítőt kaptam Olaszországból. Adi néni utasításainak a megnézni való terén rengeteg hasznát vettem, melyért ezúttal is újból hálás köszönetet mondok. A német–olasz szótárt gyakran használtam, de a legnehezebb tárgyalásnál mégsem volt nálam. Ti. az étkezést úgy oldottam meg, hogy legtöbbször egy kis trattoriában ettem rántottát. A rántotta megcsinálását jelbeszéddel írtam le, jó, hogy az „uovo”-t tudtam, így annak a létrejöttét nem kellett pantomimszerűen előadni. Egyszer

azután, talán Veronában vagy Vicenzában elhatároztam, hogy mégsem fogom végigrántottázní Olaszországot anélkül, hogy valami olasz eledelt ne ennék, és elkezdtem tárgyalni egy gömbölyű kocsmárosnéval. Beszéltünk olaszul, egy kicsit franciául, a vége csak az volt, hogy megrendeltem valamit, amiről azt sem tudtam, hogy leves-e, hús-e, sajt-e vagy tészta. Kaptam végül is kisütött húst sajtos és paradicsomos nudlitészttával (pasta scutta), és egészen meg voltam elégedve, bár azt hiszem, nem ettem ezzel valami egészen speciálisan olaszt. A hotelekben 10-15 líráért jöttem ki, végeredményben napi 40-egynehány lírából jöttem ki, de a levont tanulságok levonásaival átlag 30-35 lírából is kijöhettém volna, illetve ki fogok majd jönni máskor. Persze ez a 35 líra már folyóvizetlen hotel és állandó tojásévést jelent, de azért jelenti a főnevezetességek megtekintését is. Jelenleg tehát bárkit el tudok látni bölcs tanácsokkal egy hasonló zsebű és igényű olasz útra.

Kedves Adi néni, ez a beszámoló ahhoz képest, hogy végeredményben valami különös beszámolnivaló nincsen, abnormisan hosszúra nyúlott. Remélem, hogy megfelelő békés időben tudja elolvasni. Már 27-én, szombaton megírtam Anyunak, hogy ezt a több mérföldesnek induló beszámolót elküldetem nekik is. Kérem tehát Adi nénit, hogy jelen levelemet használat után legyen olyan szíves Szegedre elküldeni, illetve ha Anyuék feljönnek Pestre, nekik megmutatni. Nekik Olaszországból írtam két levelet is, amelyek inkább adódtak közvetlen benyomásból, de jóval rövidebbek voltak.

Ezzel a levéllel egy időben feladom Armande-ék címére az ő könyvét, meg a német-olasz szótárt. Félek, hogy ha külön adom fel, olyan kicsi csomag lesz, hogy útközben a vonaton valami hasadékon kiesik.

Kedves Adi néni, nagyon szeretnék híreket hallani a családról, gyerekekről, Nagymamáról, Veráékról, akiket mind sokszor csókoltatok. Nagymamának a jövő héten fogok írni: ha érdeklí, kérem neki is megmutatni ezt a levélmonstrumot.

A viszontlátásig sok szeretettel ölel és csókol mindenkit

Pisti

Genf, 1934. okt. 28.

Cím: E. Bibo, Genève 37 av. Champel

Bierbauer (Borbíró) Virgilné – Bibó Istvánnak

[A borítékon: A. Bierbauer, Budapest, II. Zárda u. 57.

M. Dr. Etienne BIBO, Genève 37 Av. Champel Suisse]

934. nov. 2.

Édes Pistikém,

Úgy megörültem levelednek, hogy rögtön akartam írni, de hát Te már tudod, hogy van az. Különben is éppen egy sereg külföldi levél torlódott össze, amiket előbb akartam elintézni, hogy Neked nyugodtan maradjon időm. S csak most veszem észre, hogy milyen rengeteget írtam addig, amíg most nyugodtan leülhetek a Te leveledhez. Először is külön elismerés a tekintélyes hosszúságú beszámolódért – bevallom, hogy ilyen hosszú levelet még nem is kaptam életemben. De azt is bevallom, hogy hosszú hallgatásod alatt már-már azzal gyanúsítottalak, hogy el sem utaztál Olaszországba, hanem Bécsben üdülsz, és csak a legrövidebb úton rohansz Genfbe. Ezt a gyanúmat nem árultam el senkinek, és nagyon megörültem, mikor hosszú leveled meggyőző hatása alatt saját

magamban is lerombolhattam. Szóval szép volt Olaszországban, Pistikém. Nem is hiszed, egy ilyen útból milyen soká éledegel az ember, már úgy értem, az emlékeken rágódva. Én jelenleg csak azt csinálom, és mondhatom, annyi erőt ad, hogy a sok momentán nehézséget elviseljem. Általában nem sok javult helyzetünkön, de mi magunk hozzá-edződünk az új helyzethez, és ez is valami. Az ember belülről talpra áll, és akkor már minden könnyebben megy. Én most már újra tudok jókedvűen dolgozni, kis apróságoknak örülni, amit sokáig nem tudtam.

A gyerekekkel sokat foglalkozom. Most először is rendszeresen sétálunk, minden délután, és azalatt németül beszélünk, ha Tomival kettesben vagyunk, akkor franciául. Általában mindkettővel külön is németezek és franciázok, mert rém gyorsan felejtetek. Miki közben annyira kedvet kapott a zongorázáshoz, és annyira könyörgött, hogy tanítsam, hogy még ennek is nekifogtunk. Kíváncsian várom, hogy meddig tart a nagy buzgalom. Közben én magam is gyakorolom a gépírást, ami igen lassan megy, mert sohasem visz rá a lélek, hogy igazán vakon írjak. De azért jó Kozma Bernátunk metódusa hogy némi üdvösebb nyomokat rajtam. És remélem, végül ragad majd rám annyi, amennyivel már különösebb dadogások nélkül írni lehet. A gyorsírásnak egész komolyan nekiláttam. Azt nem lehet csak félig megtanulni, mert akkor nem tudja az ember elolvasni, amit írt.

Pistikém, most látom csak, hogy én igazán nem tudok semmi érdekeset írni Neked. Inkább én szeretnék hallani Rólad, most már a genfi élményeidről, de persze nem akarok szerénytelen lenni, és szépen kivárom, amíg megint hozzájutsz egy hosszú beszámolóhoz. Képzem, az első napok mennyi sok új impressiót jelentettek. Milyenek a tanárok? Egyáltalában milyen az az egyetem, ahová beiratkoztál? Kinöved-e őket egy év alatt, úgy, mint a szegedieket? És a franciával hogy boldogulsz? Azt hiszem, ha mindig csak azt hallod, hamar belejössz. Armande-nál mi bőszen nyaggatjuk, de mostanában az is untat egy kicsit. Általában, ha az embernek ilyen nyomasztó gondjai vannak, egyszerre más mértéket kapnak a dolgok. És csak attól félek, hogy az ember maga is – vagyis attól félek, hogy borzasztó unalmassá válok. Mert velünk itt igazán nem történik semmi, és a kis apró házi ügyek, amiket még Anyunak tréfásan meg-megírok, az már ilyen távolságban bizonyára nem érdekelt Téged. Volt egy izgalmas inkuizíciós jelenet avval kapcsolatosan, hogy a konyhában az asztalon kint fekvő találtam egy furcsa kis papírdarabot, amit mikor gyanútlanul elolvastam, majd kiejtettem a kezemből megdöbbenésben. Ilyen kis területen a disznóságoknak ilyen halmazát el sem tudtam volna képzelnem – és bár néprajzi múltam elég sok mindenre megtanított, mondhatom, idevágó szókinccsem még mindig nem volt elég, hogy mindazt követni tudjam, amit itt olvashattam. A nagy jelenetnek a következménye, hogy egyik sem vállalta, hanem ki-sütötték, hogy egy barátnőjük volt ott előző délután, és bizonyosan az írta. Úgy éreztem, hogy a legegyszerűbb, ha ezt elfogadom, de befele nagyon bántott a dolog. Képzeld el, hogy nem én találom meg, hanem pl. a Tomi, és gyanútlanul elviszi az iskolába – hát holtbiztos, hogy Budapest összes középiskoláiból kitiltják. Az Ilusra nem gyanakodtam, az ő felháborodása oly őszinte volt, és különben is róla nem is tudnék ilyent elképzelni. De a másíknak mégis minden nagyrabecsülésem mellett megmondtam, hogy távozni fog – és ez a tegnapi napon meg is történt. Most újra visszakerült hozzánk a Rózsai, az a kerek arcú jóraavaló lány – ha még emlékszel rá –, és most remélem, hogy végleg béke száll a házra. A legkedvesebb, hogy Anyu, akinek ezt ugyanígy tréfásan megírtam, hosszú elmélkedésekkel és tanácsokkal lát el, és óva int, hogy a másíknban se bízzak, mert az Annus ezt mondta, és azt mondta. Most kénytelen vagyok én megnyugtatni Anyut, hogy én egész világosan látom a dolgot, és kénytelen vagyok Annus

jóindulatú, de kissé vénlányos véleményéből 50%-ot levonni. Hát szóval ilyen port vert fel egy gyanútlanul elhagyott cédula, amivel pedig egy freudista hívőnek egész különleges örömeket szerezhettem volna.

A Károlyi-palota-pályázat még nem dőlt el. Úgy hallatszik, hogy nem is lesz belőle semmi, mert ennyi pénz nincs rá. Közben Virgil Sopronban tartott egy előadást nagy sikerrel, és nem lehetetlen, hogy talán ott bevonják őt városrendezési kérdésekbe, de hát ez még a jövő zenéje, és ki tudja, addig még hányan fognak belemuzsikálni.

Mit csinál a francia barátod, írtál-e már neki? Inkétől kaptam mostanában egy hosszabb levelet, eléggé rossz, ideges, kapkodós írással írva, és bár azt állítja, hogy az egyetem egész érdekes, és szívesen jár, nekem mégis gyanús a dolog, és nem tetszik. Főleg az írása annyira ijesztő. Ugyanakkor írt Virgilnek egy ismerőse, aki súlyos idegsokkon ment keresztül, évekig nem tudott beszélni, és úgyszólván újra kellett megtanulnia írni-olvasni és a legegyszerűbb dolgokat. Most már annyira van, hogy dadogva bár, de beszél, és némi segítséggel és elnézéssel a munkáját is folytathatja. Szörnyülködve állapítottam meg, hogy mennyire hasonlított az írása Inkéére. Reméljük, hogy csak képzelelődom.

Édes Pistikém, úgy is, mint a család támasza és büszkesége, úgy is, mint legkedvesebb unokaöcsém, úgy is, mint keresztcsemetém, sok-sok szeretettel öllek, csókollak, kívánom, hogy Genfben nagyon szép és tanulságos hónapokat élj meg, és hogy a sok komoly munka közben vidámabb és derűsebb élményekben is legyen részed. Leveledet eljuttattam Veráékhoz, Nagymamához és végül Anyuékhoz. Ők készültek mostanában Pestre, de Apu szemgyulladására miatt egyelőre még nem jönnek.

Isten Veled, Pistikém.

Szívből ölel szerető
Adri nénéd,

Virgil és a gyerekek is sokszor csókolnak, ugyanúgy Verácskáék is.

Károlyi-palota – B. V., aki a magyarországi klasszicista építészetéről levéltári kutatásokon is alapuló tanulmányokat írt, és ebben úttörőnek számított, szerette volna elnyerni a Főváros tulajdonába került Egyetem utcai Károlyi-palota felújításának és átalakításának tervezését, amelyet végül Wälder Gyula kapott meg.

Bibó István – Bierbauer (Borbíró) Virgilnének

Genf, 1934. nov. 17.

Kedves Adi néni!

A fenti dátumot nem túl hatásos mentséggént hagyom rajta ezen a levélen, amin a szöveg körülbelül egy hónappal idősebb, helyesebben fiatalabb, mint a megszólítás és a papiros. Ha jól emlékszem, eddigi levelezésünk folyamán már előfordult részemről egy ilyen dátumtolódás, s remélem, Adi néni sem gyanúsít meg azzal, hogy egyszerűen sötétebb tintával odaírok egy archaikus dátumot, s ezzel a „trükkkel” akarom kiengesztelni szigorú „nagynénémet”.

Kedves Adi néni, nagyon köszönöm kedves karácsonyi levelét s a gyönyörű könyvet. Távol legyen tőlem minden olyan szigorú rendszeresség, ami tiltakozik az ellen, hogy Genfben franciatanulás helyett néha magyar könyvet olvassak. Ennek a könyvnek külön örülök, mert sokat hallottam róla, de nem jutottam hozzá, mint sok máshoz sem.

Nagyon boldog karácsonyestét kívánok, Virgil bátyámat és a gyerekeket sok szeretettel ölelem és csókolom. Remélem, hogy gondolni fognak „kivándorolt” unokaöccsükre. Szeretném, ha Tomi örülne már korához méltónak, akkor Adi néninek küldöm. Kívánok egyúttal boldog új évet is, és remélem, hogy az új esztendő meg fogja hozni a bajok és gondok elmúlását. Anyu már írta, hogy a Wälder elhalászta a Károlyi-palotát: gondolom, nyomorára való tekintettel adták neki.

Genfben meglehetősen közlőrl éltem végig a nagy izgalmakat, s az utolsó előtti napokban csakugyan nem kis dolgokról volt szó, s a háború vagy megszállás gyakran szereplő dolgok voltak a kulisszák mögötti tárgyalásokban. Mindezek után határozottan el lehet mondani, hogy az egész ügyből jól jöttünk ki. Persze fényes elégtételtől elég távol esett az, amit kaptunk. Hallom, hogy odahaza bizonyos ijedelem volt, s az eredmény nagyon megnövelte a Népszövetség presztízsét. Bevallom, hogy ezt az érzelmet nem nagyon tudom osztani, mert ezt az ügyet nem a Népszövetség mint intézmény hozta tető alá, hanem a nagyhatalmak egyezkedése, akik most nem akarnak háborút. A Népszövetségből még sok minden lehet, de ma még nem más, mint a régi, háború előtti diplomáciai alkudozások központosított színhelye, és éppúgy nem az „emberiség érdekében” dolgozik, mint ahogy a tőzsdén nem az ország „érdekében” dolgoznak a tőzsdébizományosok. Eckhardt jó impressziót keltett, és ügyesen szerepelt, de a magyar védekezés nem volt mindig a legszerencsésebb; túl sok általános cáfolat [a cáfolat szó kihúzva] tiltakozás, kevés konkrét cáfolás. A mi számunkra az egész ügy alapján annak az egész illúziókomplexumnak a csődjét jelenti, amit nálunk odahaza a revízió csodájával összekapcsoltak.

Genf elég kellemes, nem túl élénk város; főleg nincs semmi fiatalos jellege. Sok kedves embert ismerek már; elég nagy társas élet folyik itt, de az egész fölött valami hangulatlanság lebeg. Az Institut igen jó professzorilag, de nem különös hallgatóságilag, s alapján sajnálom, hogy nem forszíroztam inkább Párist. Persze, ott a személyes összeköttetések terén álltam volna sokkal rosszabbul.

Nagy esemény, hogy holnap (dec. 22.) indulok fel egy kis hegyi nyaralásra, s esetleg egy ötnapos síkürzuson is részt veszek, ami még akkor is egy jól jövő testi erőfeszítés lesz számomra, ha teljes sípotenciámat fogja bebizonyítani, s a túrából tortúra és kariatúra is lesz.

Nagy érdeklődéssel olvastam az „inquizíciós jelenet” leírását. Az egészben csupán Adi néni teljes pszichoanalitikus felelőtlensége a felháborító, mert ilyen esetben a szexuális komplexeit grafológiailag szublimáló egyedet egyáltalán nem szabad kidobni, ezzel ti. csak kollektivizáljuk individuális komplexeit, hanem hozzá kell segítenünk ahhoz, hogy gátlásait egy szakértő pszichoanalitikus segítségével tudatosítsa, leereagálja és paralizálja. Potom 300-400 pengőért számos önzetlen analitikus hajlandó vállalkozni erre a munkára.

A francia megy-mendegél: a Bibó-language-t most már folyékonyan beszélem.

Ezzel zárom is hosszúra nyúlt leveletem: a hegyi nyaralás befejezése után (jan. 5.) be fogok számolni tapasztalataimról, feltéve, ha egyáltalán fel tudom venni majd az ülő helyzetet, ami a rendes levélírásnak mégiscsak feltétele.

Tomi és Miki leveleit nagyon köszönöm: a Rangoo nevű farkaskölyöknek cserkészsegédtiszti üdvözteimet küldöm.

Sok-sok jókívánsággal és szeretettel csókol mindenkit

Pisti

Ui. A bélyegeket nem tudtam megkapni: utólag küldöm őket.

1934. október 9-én Marseille-ben egy macedón és horvát terroristákból álló csoport meggyilkolta I. Sándor jugoszláv királyt és Louis Barthou francia külügyminisztert. A gyilkosság egyes szálai Magyarországra vezettek, mivel a merényletben részt vevő usztasák egy különítménye a Somogy megyei Jankapusztán kapott kiképzést. A merénylet nyomán Jugoszlávia beadványt intézett a Népszövetséghez, amely a magyar kormány felelősségét hangoztatta. A Népszövetség Tanácsának 1934. december 10-i rendkívüli ülése foglalkozott ezzel. A grémium főleg angol és olasz nyomásra olyan határozatot hozott, amely a magyar államra bízta annak megállapítását, hogy alsóbb szerveit milyen felelősség terheli.

Bierbauer (Borbíró) Virgilné – Bibó Istvánnak

Budapest, 1934. dec. 19.

Édes Pistikém!

Oly rég nem írtál, igaz, hogy mi sem, pedig rengeteget gondoltunk Rád ezekben az izgalmas napokban – amikor Genf állott az érdeklődés középpontjában. Vajon mit tapasztaltál Te ott a közvetlen közelben? Bejutottál-e valamelyik ülésre? Milyen jó volna egy kicsit elbeszélgetni, Pistikém, még egy ruhámat is szívesen elégetném, ha csak ez volna az ára. – Mi csak továbbra is nagyon csöndben éldegélünk. A máskor oly mozgalmas karácsony most pláne nagyon csöndes lesz. Ehhez mérten konyult kedélyekkel nézünk elébe. De azért a gyerekek bizonyosan a redukált meglepetéseknek is nagyon fognak örülni, s így levertségemnek igazán nem is az az oka, hogy kevesebbet lehet ajánlani. Sokkal elszomorítóbb, ha a jövő évre gondolok. A Károlyi-palota elúszott, a folyamatban lévő dolgok februárra befejeződnek – s azután itt állunk egy nagy kérdőjel előtt. – Hát valahogy majdcsak lesz! –

Édes Pistikém, ne is haragudj, ha ritkán írok, de olyan fáradt és ideges vagyok, hogy ezt nem is szívesen mutogatom, viszont a sötét gondolatoktól szabadulni se tudok! Nem is beszélve arról, hogy ténylegesen oly sok a dolgom, hogy 5 percnél tovább nem tudok nyugodtan valami mellett maradni. – Ma Anyuék érkeztek Pestre – most megyek be hozzájuk. Apu gyengélkedése miatt ilyen sokáig húzódtott a feljövételük. De úgy örülök, hogy mégis sikerült!

Drága Pistikém, az egész család nevében nagyon sok szép és cuppanós pusztit küldök Neked az ünnepekre – és ezt a kis szerény ajándékot! Nem tudom, örülsz-e most egy magyar könyvnek – de gondolom, már olyan jól belejöttél a franciába, hogy Móricz tősgyökeres magyarsága sem árthat tökéletes kiejtésednek.

Sok szeretettel ölel, és nagyon hiányol

szerető
Adi nénéd

Bierbauer (Borbíró) Virgilné – Bibó Istvánnak

27. Dec. 1934

Édes Pistikém!

Először is szívből köszönjük az aranyos könyvet – aminek egy komája már itt van nálunk, és amelyek most így ketten a kimondott kedvencek közé tartoznak. Tomi ezekből tanul franciául, és Miki állandóan könyörögve kér, hogy olvassak neki belőle. Szóval, Drágám, óriási örömet okoztál, és még egyszer nagyon köszönjük.

Levelednek is nagyon örültem. Úgy látom, hogy jól vagy nagyjában, és jó hasznát veszed a genfi egy évnek. Hogy unalmas? Ezt mindenki mondja, aki csak a svájciakat ismeri. Itt látni csak, hogy mi magyarok milyen nagyigényűek vagyunk – talán joggal, mert ötletesség, vidámság és szellemesség szempontjából rögtön a franciák után jövünk – és az összes többi nációkat unalmasaknak találjuk. A genfi izgalmas eseményeket mi magunk éppen úgy ítéltük meg, mint Te. Nem túlságosan optimisztikusan – de momentán ennél többet nem várhattunk. Most mindenfelől békeszózatok hangzanak – vajon mi lesz belőle, mire formát ölt? A mai lapokban a csehek is és a jugoszlávok is pengetik. Már bizony nagyon ránk férne – akkor talán lélegzethez is jutnánk egy kicsit. Így bizony semmi kilátás, és csakis a „valahogy majd lesz” alapon lehet vigasztalódn.

A karácsony kedvesen és csöndesen telt el. Pista papa nem akarta szomorúságával a mi örömünket elrontani, és elutazott Ausztriába. A gyerekek – hála a sok kedves nagynéninek – sok mindent kaptak, és igazán nagyon boldogok voltak. A fa ezúttal kicsi, de nagyon kedves. Én Virgilnek lefordítottam két Lawrence-novellát, legépeltem és háziilag szépen bekötöttem – és igen nagy örömet szereztem vele. Én magam is egy csomó kedves apróságot kaptam, amiknek őszintén örültem. Szóval a karácsony boldog kizökkenés volt a nyomasztó gondok alól – amik sajnos nem hajlandók hosszabb időre távozni tőlünk. Pistikém, ismered Ortegának a könyvét, „Die Aufgaben unserer Zeit”? Ezt is karácsonyra kaptam, s azt hiszem, Téged nagyon érdekelne. – Anyuék itt fent voltak két napig, úgy örültem, hogy láttam őket! Inke januárban készül. Édes Pistikém, nagyon boldog új évet kívánunk Neked mindannyian, sok örömet és sikert a munkádban, és boldog visszatérést.

Sok szeretettel ölel

Adi nénéd Virgilio

Bierbauer (Borbíró) Virgilné – Bibó Istvánnak

1935. jan. 8.

Édes Pistikém!

Nagy örömmel vettem síbeszámolódat, és végtelenül örülök, hogy örömdönet leled a téli örömökből. Olyan csudaszép helyen azt hiszem elképzeltetted is volna másképp. Én tavaly elkezdtem, de a pesti viszonyok inkább egy bizonyos hősiességet kívánnak, és csak az tudja örömet lelni az efféle dolgokban, aki hajlandó harcolni is érte. Idén különben is rém kevés a hó – s így én még ki sem merészkedtem. Ellenben Tomi volt a cserkészekkel egy négynapos sítúrán, Eger mellett, Tárkány és Alsónémeti vidékén, ahol Ti egyszer nyaraltatok, és dacára, hogy ott sem volt túl sok hó – nagyon boldogan jött haza, és Virgil szerint rengeteget haladt. – Drágám, mindig elfelejtettem megírni, hogy az Erdélyi Szépművésék kilőszámra küldték ide nyomtatványaikát és cheqfüzeteiket – míg végre múltkori kártyádra az itt mellékelt választ küldték – amit megnyugtatósodra azonnal továbbítok. – Itt nálunk semmi újság. Csöndesen éldegélünk, és várunk. (Csak még éppen nem tudom, mire?) – Verácskáék sokat emlegetnek – és mindig nagy szeretettel. Szegény Vera rengeteget dolgozik, és azt hiszem, már ő maga is megérett arra, hogy fájoán érezze az elpocsékolt erőknél nyomasztó súlyát. De hát minden aktivitása mellett is ő mégiscsak orosz, és úgy látszik, képes feláldozni magát még akkor is, ha már maga sem hisz az áldozat értékében. Mert ő igazán különbre volna érdemes, mint hogy 3 ilyen nivóttalan emberben, mint Pali és szülei, tengesse a lelket. Nem is hiszem, hogy ez sokáig mehessen így. S attól félek, minél erősebb a lefojtás – annál nagyobb

reakcióval következik majd be a kirobbanás. Bárcsak már ott tartana! – Én most egy borzasztó lusta periódusomban vagyok. Nem csinálok semmit, csak amit muszáj. De már gyűjtöm erőimet újabb startra. Szombaton Lajtháék jönnek fel Róth Feriékkel, akik modern lemezeket fognak nálunk gramofonba játszani. Múlt szombaton Veráéknál volt nagy estély, és nagyon jól sikerült. (Reggel 5-kor jöttünk haza, és Thaly Vera és Cimbi még 6-ig voltak itt nálunk.) Kár, hogy nem vagy itt! Legalábbis mi sajnáljuk. Szervusz, öreg Pistikém.

Sok szeretettel csókol Adi nénéd.

Hogy állnak szívügyeid? Ugye ellenállasz a svájci nők agresszív támadásainak? Tominak idén jobban megy a tanulás – ellenben Miki 4-est kapott hittanból. Horribile dictu!

Bibó István – Bierbauer (Borbíró) Virgelnének

Genf, 1935. febr. 11.

Kedves Adi néni!

Izgalmas periódus fejeződött be most a számomra, illetve a genfi magyar kolónia számára: 2-án zajlott le az itteni Hungária magyar diákegyesület bálja, melyet „a megjelent diplomáciai előkelőségek, a bájos hölgykoszorú s némely temperamentumosabb magyarok által hajnalban ropott csárdás a szezon egyik legjobban sikerült báljává avattak”. Mindezt rendezte 9, azaz kilenc itteni magyar diák, közöttük olyanok, kik a bálrendezés kéjeit eddig nem ismerték, s ekkor sem keresték, de tisztességből és szolidaritásból éjjelizve gépelték a meghívókat, üzletről üzletre járván és helyenként kidobotván, ragasztották a plakátokat, csábították a notabilitásokat, árulták a jegyeket, s járták a táncot este 11-től reggel 5-ig, miután előzőleg 2–5-ig tologatták az asztalokat, és a foglalt helyek elosztásán törték ösztöndíjazott agyvelejüket.

A Hungária magyar diákegyesület különben is emlékezetes marad számomra, mert alkalmat nyújtott nekem végleges kiöregedésem előtt a 12-ik órában, hogy belekóstolhassak a közép-európai diákélet szépségeibe. Genf ugyanis az utolsó hely nyugat felé, ahol a német Burschenschafterei teljes virágzásban van, s ebből a virágzásból a Hungária is kiveszi a részét. Kétszer volt szerencsém egy „thün” nevű intézményben részt venni, mely szabályozott és fegyelmezett, sör melletti mulatást jelent. Az asztalfőn ül egy elnök, aki állandóan azt ordítja, hogy „Silentium”, a többiek viszont mást ordítanak. Mindenkit másképp hívnak, mint ahogy hívják, s különböző titokzatos jelszavak röpködnek a levegőben, melyekre annak, akihez intézve vannak, vagy sört kell innia addig, amíg parancsolják, vagy valami kiválóan szellemes viccet kell előadnia, vagy sarokba állnia. Időnként izgalmas sörpárbajok folynak, melyeknek végén a felek kötelesek a kriglit a fejükre borítani annak bizonyítékául, hogy kiitták. Mindent összevéve: ki-ki ordít, hogy ne unatkozzék, röhög, hogy jókedve legyen, és iszik, hogy hangulatba jöjjön, azaz megfordítja az okok és okozatok természetes rendjét. Ez azonban csak a lélek világában lehetséges: a szegény test megfordíthatatlan szükségszerűséggel produkálja azokat az okokat, amelyeket a természettudomány igen régóta ismeretes szabályai szerint az abnormis mennyiségű sör vált ki az anyagcsere szerveiben, nemkülönben az agyműködésben és a közérzet befolyásolásában. A sörrészség ugyanis híjával van mindannak, amit mأمornak lehet nevezni: az embernek fáj a feje, a hasa és az önnön butasága. De hát mit meg nem tesz az ember a nemzeti szolidaritás ápolására.

Síbjalnoki pályám egyelőre megakadt: január eleje óta nem voltam síelni részben iteni dolgaim, részben bálelőkészületek, részben nátha és hasonlók miatt. Ezenfelül október óta valóságos kibicsaklásszéria üldöz: a veronai villamosleugrástól két hónapig húztam a jobb lábam, amit Baranyai meggondolatlanul elmondott Apuéknak. A síkurzus utolsó napján a jobb csuklómat bicsaklítottam ki, az fájt két hétig. Akkor változatosság okából egy nátha jött, majd pont a bál előtt a bal lábfejem sok apró szamar csontjai között valami ún. „Marschkrankheit” ütött ki rajtam, úgyhogy alig tudtam cipőt húzni. Ez is elmúlt valamennyire: tegnapelőtt azonban szardínianyitás közben a hüvelykujjam bicsaklott ki. Nem tudom, hogy mindez valami általános bicsaklékonyságot jelent-e vagy csak egyszerű maflaságot? Valószínűleg vagy ezen a héten vagy a jövő hét végén megint megyek sízni, hogy végre legalább „stemm”-elni megtanuljak; az ti. a fenékfék után jövő legkezedtelegesebb figura.

Nagyon szeretnék megint hírt kapni Adi néniékről, gyermekekről, ismerősökről, egyéb környüállásokról! Nagymama hogy van?

A viszontlátásig sok szeretettel ölel, csókol mindenkit

Pisti

Most hallottam egy őrülről, aki állítólag 14 perc alatt jött le a Mont-Blancról, seholtal nem csúszván, hanem mindenütt légvonalban ugorván. Ne aggódjanak, ígérem, hogy nem csinálom utána!

Bierbauer (Borbíró) Virgilmé – Bibó Istvánnak

1935. febr. 16.

Kedves Pistikém!

Nagyon megörültem levelkédnek és farsangi beszámolódnak, bár úgy látom, az ebbéli örömei Téged eléggé kétes mértékben elégténeki. Mindenesetre bővül látóköröd és tapasztalataid száma – és pl. tisztázod magadban azt a tényt, hogy ha majd újra pesti lakos és aranyifjú leszel – nem fogsz a Wahlkampf Bubi babérajaira pályázni! – Ami a síbjalnoki babérokot illeti, jelenleg nyomós okaim vannak, hogy arra intselek, miszerint előbb megfelelő sítornával küszöböld ki kibicsaklós hajlandóságodat, és szerezd be a szükséges szízmokat, különben úgy jársz, mint én, aki most 6 napig feküdtem egy csúnya ínrandulással, amit egy ártatlan Gugger-hegyi sélés közben szereztem. Mondhatom, nagyon kínlódtam – csak ma keltem fel először, és egy csúnya kis állathoz hasonlóan mászkálok a lakásban. Sajnos mára Tomi került ágyba egy elég alapos influenzával, ami különben szörnyű járvány Pesten. Ezekről a házi bajoktól eltekintve csupa kellemetlenségekkel volt telítve az utolsó pár hét. Szegény Virgilmek igazán kijut. A legkülönbözőbb frontokon mindenütt harc és támadás. Hát egyelőre még győzi erővel – de mi lesz, ha egyszer ez a készlet is elfogy, úgy, mint az anyagiak? Mert sajnos emezek sem kimeríthetetlenek! Egyébként egész életfilozófiám abban merül ki, hogy valahogy majdcsak lesz! De bizony ez vékony vigasztalás. Az Ortega-könyv nagyszerű! Régen olvastam valamit ekkora lelkesedéssel – dacára a csapnivaló német fordításnak. Édes Pistikém, volna egy nagy kérésem! Tomi elég szépen halad franciában, s Vera most szeretné elkezdni előkészíteni őt a cserkész – francia tolmácsvizsgára. Ehhöz kellene egy olyan kis kézikönyv, amiben röviden össze volnának foglalva mindazok a tudományok, amikkel egy kis cserkésznek rendelkeznie kell. Tehát térképolfvasás, elsősegély, jeladások,

rövidítések stb. Itt 1-2 pengőért lehet kapni ilyen zsebkönyvet – ha meg tudnád szerezni, Pistikém, ennek a francia pendant-ját – nagyon-nagyon hálás volnék Neked. (Feltéve, hogy nem túl drága könyvről van szó!) – Tomi, a zsvány oly régen akarja megköszönni Neked a szép bélyegeket, de mindig csak elmaradt. Ő különben kitűnően belejött a síelésbe, és többre fogja vinni, mint mi, többi Graul ivadékok.

Szervusz, Pistikém, sokszor ölel szeretettel Adrid

Bibó István – Bierbauer (Borbíró) Tamásnak

Genf, 1935. márc. 2

Kedves Tomikám!

Születésnapod alkalmával szívből kívánok Neked minden szépet és jót, annál is inkább, mert ez a születésnapod igen nevezetes dátum, legalábbis az én számomra. Tudniillik mi ketten a mai naptól kezdve egy generációhoz tartozunk. Mikor először láttalak egy napos korodban, akkor körülbelül háromezerszer (3000!) öregebb voltam Nálad, és egy tapasztalt aggastyán megvetésével néztem le tudatlanságodra és tapasztalatlanságodra. Ez a nagy korkülönbség hamarosan lecsökkent 100-szorosra, 10-szeresre, 3-szorosra s végül 2-szeresre, s itt jó sokáig meg is állott. A mostani születésnapoddal azonban megszüntem kétszer olyan öreg lenni, mint Te: csak egy-egész-egynéhányszor vagyok öregebb, ami azt jelenti, hogy körülbelül egykorúak vagyunk, s egyformán felnőtt fiatal emberek vagyunk. Mostantól kezdve jogod van engem bármiben lepipálni. Kicsit rosszallom, hogy ezt már eddig is megtetted, pl. a síelésben, de tudom, hogy ez nem sértő szándékkal történt. Kívánom szívből, hogy ezentúl most már minél több dologban pipálj le, s csak egy-két téren hagyj meg nekem a bajnokságot, mondjuk pl. a későnkelésben.

Kedves Tomikám, hétfőn feladom azt a cserkészkönyvet, amit Mamikád kért tőlem: ne haragudj, hogy eddig elfelejtettem! Sok szeretettel ölel-csókol

Pisti

Bibó István – Bierbauer (Borbíró) Virgilnének

[Genf] 1935. márc. 7.

Kedves Adi néni!

Ne haragudjanak ezért a Bibó-módszerért, ahogyan Tomi cserkészkönyvének ügyét intézem. Be kell vallanom, hogy egészen elfelejtettem február közepe óta, s most jutott újra eszembe. Tegnapelőtt utánanéztam a boltokban, s megérdeklődtem itteni cserkész barátomtól a szóba jövő könyveket. A végeredmény az, hogy itt nem ismernek és nem használnak más épkézláb könyvet, mint a Baden-Powell könyveit, amelyek igen jók, szépek és alapvetőek, azonban mindenesetre fordítások. Nem tudom, hogy Verácska mennyire ragaszkodik feltétlenül ahhoz az elvhez, hogy nyelvtanulási szempont esetén mindennemű fordítás elvetendő: én azt hiszem, ebben az esetben ettől el lehetne tekinteni. Ha azonban a Baden-Powell könyveket mindenképpen az angol nyelvtanulás idejére gondolnák jónak fenntartani, akkor utánanézhetnek francia könyvnek Párisban, ahová két hét múlva készülök. Kérek tehát ebben az irányban utasítást, s akkor feledékenység és hezitálás nélkül rögtön küldöm – vagy nem küldöm – a könyvet.

Párisban kapcsolatban volna nekem egy nagy kérésem; nagyon hálás volnék, ha Adinéni Párisra vonatkozólag is ellátna olyan jó és okos tanácsokkal, mint amilyeneket Olaszországra nézve kaptam. A két legfontosabb pont természetesen az volna, hogy egyrészt mit ne nézzen meg, ami vastag betűkkel van nyomva a Baedekerekben, de a vele kapcsolatos élvezet nincs arányban a vele kapcsolatos holtra fáradással; másrészt milyen eldugott szépségek találhatók itt vagy ott, amiről alig tudnak. Ezenfelül természetesen nagy hasznát veszem mindenféle esetleges apróságnak, ami lakásra, étkezésre, közlekedésre, emberekre, Párisban lévő ismerősökre stb. vonatkozik. Úgy tervezem, hogy négy-öt hétig maradnék ott (márc 22.–ápr. 20–25.) délelőttönként a Bibliothèque Nationale-ban dolgozván, délután a városban fel-le kóborogván, este pedig tivornyázván, dorbézolván és kicsapongván.

Múlt vasárnap megint voltam sízni, ez azonban a négybalkezeslábas kezdők apró kalamitásainak jegyében folyt le, s uralkodó csillagzata egy rossz szíj volt, amit háromnegyed óránként elszakított egy vasalkatrész, s újrakötözési zsenialitásom éppen hogy addig tartott, amíg sikerült visszaérem a legközelebbi hasznavehető járműhöz. A hó csípőig ért, amit többször megtapasztaltam akaratom ellenére.

Az egész családot a viszontlátásig és írásig sok szeretettel öleli

Pisti

Bierbauer (Borbíró) Virgilné – Bibó Istvánnak

1935. III. 10.

Kedves Pistikém!

Nagy örömmel vettem párisi utad hírét. Milyen kár, hogy nem mész egy kicsit korábban – akkor ott találtad volna Lajtháékat, akik múlt vasárnap, 6-án utaztak ki, és 2 hétig szándékoznak ott maradni. Esetleg írj nekik egy kártyát (Hotel Lutetia – Boulevard Raspail), és kérdezd meg tőlük, nem változott-e a tervük olyformán, hogy esetleg meghosszabbítják kintlétüket, Te meg egy kicsit korábban mennél, s akkor még találkozhattok. Egyébként Müller Pálné Marsovszky Lilike is most utazott ki, ő, azt hiszem, kevésbé érdekel Téged, ellenben Marsovszky Miklós, a fivére, azt hiszem, tetszene Neked, és ő sokat is tudna mutatni Neked, ha összebarátkoznátok, mert ő már 8 éve lakik kint (Hotel d'Anvers, Rue des quatre fils, VII.e). Ez egy nagyon egyszerű kis szálló, talán zsebileg is megfelelné Neked – csak elég ronda vidéken van, és Virgil szerint egyszer csak mindenki futásnak ered az utcákon – mert razzia van. Mi fönt laktunk a Montparnasse-on egy szintén nagyon egyszerű kis szállóban, aminek nagy előnye volt, hogy közel volt a Rotonde, Dome és Coupole nevű kávéházakhoz, ahol minden este „dózsolni, dorbézolni és kicsapongani” – értsd egy feketekávé mellett vidáman bámészkodni szokott az ember – viszont nagyon csendes volt – már amennyire Párisban csendről lehet beszélni. (Rue de la grande Chaumière Hotel Libéria.) A távolság nem számít, mert úgyis metróval kell közlekedni. Viszont ilyen nivójú szállót, sőt bizonyosan még jobbat és olcsóbbat ott kint, Genfben is tudnak ajánlani Neked. Ha még egyszer kimennék, valahol a Sorbonne környékén szeretnék lakni. További ismerősök odakinn Seefehlner Egon (a címét most nem tudom, de ha érdekel, majd megírom), úgyszintén Lenczéknek az a fiatal gyerekorvos ismerőse, Blazsó, aki Szegeden is volt. Úgy látszik, értékes ember, jelenleg a Pasteur Intézetben dolgozik, s egy kis tanulmánya már meg is jelent odakint. Drága Pistikém, a jó tanácsok Párisban nem sokat érnek. Azt min-

denkinek magának kell átélni. Ne nagyon fáraszd magad a Louvre-ral és a nagy múzeumokkal. Legjobb először csak átrohanni, hogy tudd, hogy mi hol van, s azután külön azokhoz a képekhez és szobrokhoz elmenni, ami érdekelt. Te is azt fogod tapasztalni, hogy olyan túlszűfolt és oly barbár a felállítás, hogy zavartalan élvezetről alig lehet szó. (A csudaszép perzsa reliefek elé kis vacak vitrineket állítottak pl.) A Luxembourg szoborgyűjteményének kéz-láb és egyéb végtagok tobzódásában némi szédülés környékezi az embert, s alig tudja kiválasztani magának azt a néhányat, ami mégis tetszik. A Cluny és a Carnavalet nagyon szép. Ide többször is menj el – de ne olyan német tudós alapon, hanem csak úgy böngészgetve, csipegetve, inkább többször, ha nem kerül pénzbe. Amit azonban semmi körülmények közt ne mulassz el, az a „Musée Guimet” kelet-ázsiai múzeum, a leggyönyörűbb, amit valaha láttam (a Trocadero környékén van, du. 2–4-ig nyitva). Csodálatos, hogy oly kevesen ismerik. Eiffel-toronyba felmenni érdemes – jól megérti az ember az egész várost. Ugyanígy ajánlom a Notre-Dame tornyába való felmásztást (koromsötétben kell tekeregni egy keskeny csigalépcsőn), főnről nagyszerű a kilátás, és az építészeti részleteket is érdemes közletről megnézni. (A vízöntő szörnyetegeket!) Onnan nincs messze az a kis St. Etienne du Mont, amit én nagyon szeretek. Egyébként bizonyosan lesz egy vezetőd, ami mégiscsak fontos, s abban megtalálod a lényegesebb dolgokat. A Sainte-Chapelle-t el ne mulaszd. Mi nem néztük meg a Conciergerie-t, pedig sajnálom. (A Temple-nak a börtöne, Marie Antoinette utolsó lakhelye stb. stb.) Virgil úgy utálja az ilyesmit, pedig én azt hiszem, ha valaki ennyire irtózik a smokkságtól – az már szinte a smokkságnak egy neme. Ó pl. Versailles-ba sem akart kimenni, amíg én nem önállósítottam magamat. Pistikém, el ne mulaszd Chartres-t! Esetleg visszautazásod előtt menj ki úgy, hogy egy éjjel ott hálsz. Nagyon olcsó kis szálló van ott – különben egy kicsi kis fészek – de a székesegyház isteni – lehet, én örökre sajnálom, hogy akkor nem jutottunk ki. Virgil még előzőleg látta egyszer, és nem győzött lelkendezni. Ajánlom, hogy a kis privát műkereskedők kiállításait nézgesd, a Bernheim és társainál forrong tulajdonképp a mai piktúra, és ott néha érdekes vad dolgokat látni. Újságot feltétlenül olvass! Mozik közül, ha még megvan, okvetlenül nézd meg a Studio 28-at – ez a neve, fönt van a Montmartre felé a Rue Toloséban, és kizárólag csak avantgardista filmeket játszik. (Maga a mozi egész vacak.) Egyébként, ha hozzájutsz, orosz filmeket nézzél, mert azt itt nem lehet, és természetesen René Clairt – ha van valami új dolga. Mulatóhelyekre nézve azt hiszem, barátaitdól jobb tanácsokat kapsz, mint az én 6 év előtti információim. A Folies Bergère-be látványosság szempontjából egyszer érdemes elmenni. (Úgy értem, egy életben egyszer.) Ellenben mint színház nagyon szép a Théâtre des Champs-Élysées. (Perret építette.) Mi annak idején a Prince Igot láttuk ott, és felejthetetlenül szép volt. Ha a Salle Pleyelben van valami jó hangverseny, melegen ajánlom. Hallatlanul érdekes termegoldás – a legpontosabb fizikai számításokkal méretezett akusztika: az erkély utolsó sorából éppúgy hallasz, mint lefelől. (3000 férőhely!) Egyébként Laczinak is játszották kint különböző műveit – állítólag nagy sikerrel.

Pistikém, a cserkészkönyv ne izgasson túlságosan, és főleg csak akkor küldd, ha nem jelent túl nagy anyagi túlterhelést. Az, hogy fordítás, nem volna baj, mert ezúttal a szak kifejezések a fontosak. De igazán csak úgy kérem, ha valami olcsó kis füzettről vagy kézikönyvről van szó.

Most búcsúzom, Pistikém, mert már görcsöt érzek a csuklómban. Ma különben is egész nap írtam, mert most komolyan tanulok gyors- és gépírást (egy iskolában, és rengeteg a feladott lecke). Háromszor egy héten 8–12-ig buzgólkodom annak a szép jövőnek

a reményében, hogy esetleg rövidesen sor kerül arra, hogy nekem is kell valahogy akár milyen keservesen is pénzt keresni. Most egyelőre meg akarok tanulni jól gép- és gyorsírni – s akkor hozzáfogok majd a német gyorsíráshoz és a francia kereskedelmi levelezéshez. Azt hiszem, ahhoz nem kell sok, hogy abba belejőjjek, s akkor 3 nyelvvel már mégiscsak lehet valamit keresni. Pistikém, örülj, hogy odakint vagy. Itt nagyon csúnya világ van, és én legjobban szeretnék egy strucc lenni.

Gondolj ránk Párisban úgy, amint mi is nagy örömmel és szeretettel kísértünk szép utadon.

Sokszor ölel

Szerető Adi nénéd

Bierbauer (Borbíró) Tamás (franciául) és Bierbauer (Borbíró) Virgilné – Bibó Istvánnak

Cher Pisti!

Je te remercie beaucoup pour le beau livre, par lequel tu m'a fait un grand plaisir. Il faut que tu te présente tout simplement à la place d'Echardt ou encore plus à celle de l'Avenol.

J'ai entendu que tu as commencé à faire le ski, et tu as eu de l'espériences concernant la loi de la gravitation.

Je t'envoie mes meilleurs souhaits pour ton anniversaire, pour Noel, pour les fetes de Pâques, pour le Noel prochain, et à la fin une signe „CD” sur ton auto futur.

Veuillez agréer Monsieur le délégué diplomatique, l'expression des sentiments, les plus sincères plus distingués et les plus devoués de votre neveu fidèle jusqu'au tombeau.

Édes Pistikém! Most már, gondolom, hogy visszatértél Genfbe – a szép párisi út után. Köszönöm a hosszú beszámolót, ezt igazán nem is vártam – egy röpké kis kártyának is nagyon örültem volna, ha spontán és előbb jön! – Én is külön nagyon köszönöm a cserkészkönyvet, aminek Tomi még egész sok hasznát fogja venni! – Nálunk semmi újság – sajnos főleg semmi jó, a többről pedig nem érdemes beszélni. Minden jót, Pistikém! Sok szeretettel ölel

Adi nénéd

1935. máj. 15.

Bibó István – Bierbauer (Borbíró) Virgilnének

Genf, 1935. jún. 14.

Kedves Adi néni!

Nagyon röviden tudok most csak írni, mert a fejem fölött csapnak össze a hullámok: az utolsó két hétben három rapport-t kell összefabrikálnom, elutazást előkészítenem és körülbúcsúzkodnom. Párisnak jó része van ebben a torlódásban, de azért most sem bántam meg az ottani időmeghosszabbításokat. Az utolsó héten megnéztem még az Operában a Don Juant egészen rendes előadásban s az Opéra Comique-ban a Pelléas és Melisande-t igen jó előadásban. Most láttam először, és nagyon-nagyon tetszett.

Genfben hazajöttöm után gyönyörű időt kaptam, s most már kimondott kánikula van. Múlt vasárnap voltam az annecyi tavon csónakázni és fürödni, s szép vörösre égtem. Most nyakig ülök a rapport-okban: kettő jogászi, egy politikai tárgyú, és pedig a német forradalomról szól. Emiatt most a Hitler Mein Kampfjának a 700 oldalát gyúrom és gyömöszölöm: van benne úgy összesen 100 oldalnyi, ami egyenesen érdekfeszítő, a többi 600 azonban elég rémes, felemás dolog. Körülbelül 26–28-a körül fogok innen elutazni s július elejére haza, illetve Pestre érni. Nagyon kíváncsi vagyok a Fürj utcai rezidenciára, remélem, lesz olyan jó, mint a Mész utcai. Tulajdonképpen azt sem tudom, hol van! Rózsadombon?

Szegény Anyut most nagyon megbúsítottam pénzügyeim állásával: nem is gondoltam volna, hogy ilyen nehezen s drágán megy ez most. Állítólag 52% már a felár!? Kedves Adi néni, kérem, mondja meg Clarisse-nak, hogyha jön a címére egy levél dr. Bibó Istvánnak címezve, akkor vegye át, és bontsa fel, mert az lesz az a bizonyos Nemzeti Bank számára megrendelt levél, melyben szüleimtől pénzt kérek. Hallottak már ilyen sületlenséget, hogy pénzkönyörgő levelekkel kell igazolni a valutakéréseket?! Azt hiszem, hétfőn fog ez a levél s a többi iratok Clarisse-ékhoz beérkezni.

Most abban szaladgálok, hogy szeptember–októberre megint kijussak egy kis időre ide és Párisba, de itt nem túl sok lehetőség kínálkozik; nehezen találni olyan pénzforrást, amelyik pont abban az időben és időre csörgedezik, ami számomra még lehetséges. Bizony elég unalmas, ha hivatali beosztáshoz van kötve az ember, de hát van ennél nagyobb baj is a világon. Bocsánatot kérek ezért a bús és rohanós levélért! Viszontlátásig sok csók és üdvözlét

Pistitől

Virgil bátyámat és a gyerekeket soxor csókolom.

Bierbauer (Borbíró) Virgilné – Bibó Istvánnak

1935. IX. 25.

Édes Pistikém!

Anyu tegnap érkezett Pestre, itt van nálam, és bőszen keresünk lakást, eddig még eredménytelenül. Ma egész délelőtt együtt jártunk – én szabaddá tettem magamat –, ő azután Emi néniékhez ment ebédelni, és du. külön utakon folytatjuk a keresést. Addig is az ő megbízásából küldöm Neked vissza az ideirányított postádat. Bizonyára nem tudták, hogy visszajössz – azért küldték ide.

Aranyos Pistikém, annyit gondolok Rád! Már jó volna, ha valami megfelelő lakásban nyugvópontra jutnátok szegénykéim a sok zaklatottság után. Egy lakás volna a Margit rakpart 52. sz. alatt, szép dunai kilátással egész közel a Margit hídhhoz és a Pálffy térhez, de 1700-ra tartják. Egy másik, amiről még szó lehetne, a Szt. János téren (Attila u. és Horvát kert saroknál) egy nagyon tágas, jó lakás 1500 – esetleg 1400-ért, de ez viszont mindkettőtöknek elég messze van. Szóval még tovább keresünk. Ha 7-én megjössz, Pistikém, addig nálunk leszel. Anyu a lakbérét attól a naptól kapja, amikor kiköltözik, tehát ő minél előbb akar jönni. Inke egyetemi ügye is rendben van – tehát rövidesen itt lesztek végleg. Sokszor ölel nagyon szerető

Adi nénéd

(Folytatása következik.)

BIBÓ ISTVÁN LEKTORI JELENTÉSEIBŐL

Bibó István 1963 szeptemberétől 1976 márciusáig rendszeresen írt lektori jelentéseket az Európa Könyvkiadónak, főként francia, kisebbrészt angol nyelvű könyvekről. Hagyatékában – amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára őriz – 136 lektori és egy kontrollszerkesztői jelentés található, ez utóbbi Vásárhelyi Miklós egyik francia krimifordításához fűz nyelvi észrevételeket. Valamennyi jelentés gépirat (az első példány sokadik másolata), de szinte mindegyik végén, a dátum mellett vagy alatt szerepel Bibó saját kezű aláírása.

A mostani összeállítás a hagyatékban ebből a részből közöl válogatást, olyan darabokat, amelyek tudomásunk szerint eddig nem jelentek meg, kivéve néhány az *Újhold-Évkönyv* 1987/1. számában. Mivel az állami könyvkiadás rendszerében az Európának kijelölt terület a világirodalom volt, érthető, hogy Bibó lektori jelentései is nagyrészt irodalmi művekkel, elsősorban kortárs francia regényekkel foglalkoznak. (Érdemes megemlíteni, hogy számos olyan könyvről írt, amelyek az akkoriban lombosodó tudományos-fantasztikus irodalom vagy a hagyományos krimi kategóriájába

sorolhatók, és e jelentések alaposága arról árulkodik: komolyan vette mindkét műfajt.) Ám a kiadó szinte a kezdetektől, de a hatvanas–hetvenes években már módszeresen kísérletezett „határátlépésekkel” – főleg a memoár, a történelmi életrajz, az olvasmányosan megírt társadalomtudományi művek irányába, így a lektori jelentések között bőségesen akadnak ilyen jellegű könyvekről írt beszámolók is. A válogatás (Lakatos András munkája) nem törekedett a teljes anyag arányainak pontos visszaadására, az utóbbiakat például előnyben részesítette a regényismertetésekhez képest.

A javasolt könyvek közül mindössze kettőt adott ki az Európa: Gide KONGÓI UTAZÁS-át 1968-ban, Merle-től az ÁLLATI ELMÉKET pedig először 1969-ben. Gaskell ÉSZAK ÉS DÉL-je csak 2007-ben jelent meg, amikor filmsorozat lett belőle a televízióban, akkor mindjárt két kiadónál is (Lazi, é. n.; Artemisz, 2007).

A lektori jelentések kéziratári jelzete: Ms 5116/1-339. Köszönet illeti a Kézirattár munkatársait a készséges segítségért.

A szerk.

*Marivaux, M. de: Le Paysan Parvenu ou les Mémoires de M*** (Parasztból úr, vagy M*** emlékiratai). Paris, 1961, Club des Amis du livre progressiste, 490 p.*

Marivaux értékelésében az utóbbi évtizedekben változás következett be. Azelőtt inkább affektáltságot, laposságát, gyermeket bonyodalmaikat és fordulataikat tették gúny tárgyává, ma sok vonatkozásban a realista jellem- és társadalomábrázolás egy – szerényebb – előfutáraként fedezik fel. Ennek az átértékelésnek a jegyében adták ki ezt a – színdarabjai mellett meglehetősen elfelejtett – regényét is, s ilyen értelemben méltatja Renée Papin, a regényt bevezető, igen tartalmas tanulmány írója is. Rámutat arra, hogy – szemben Molière szinte absztrakt, időtlen típusaival s főleg eléggé jellegtelen nőivel – Marivaux részletezett, konkrétan leírt embereket s különösen egyénileg jellemzett nőket

elevenít meg, s első, s nem a legrosszabb, mestere a szinte programszerűen felvázolt „portré”-nak. Ugyanakkor rendkívül jó jellemzője egy átmeneti korszaknak, amikor egy letűnően levő világ, a feudalizmus már elvesztette igazi belső összetartó erőit, de vele szemben az átütő erejű, elvi alapú társadalomkritika még nem jelent meg. A felvilágosodás nagy évtizedeit közvetlenül megelőző korban, a XVIII. század elején, ezen a szellemi és társadalmi senki földjén jelenik meg Marivaux, aki gyermetegül, naivul, kritikátlanul veszi a világot, a társadalmat olyannak, amilyen, mégis hűen érzékelteti a széteső, folyékonyra váló feudalizmus világát, ahol, ha nem is minden, de azért sok olyan válik már lehetségessé, ami az ereje teljében lévő feudalizmusban elképzelhetetlen lett volna. A bevezető tanulmány szellemesen elemzi a regényben a szétesésnek ezeket a tüneteit, a naivság, az egyszerűség, a kaland, a véletlen kultuszát, a személyiség szétesésének különböző formáit, az időbeli kötöttségek feloldódását, az álöltözeteket, a névváltoztatásokat, a pillanatnyi elérzékenyedés, a pillanatnyi hatás, a pillanatnyi érdek kiemelkedő szerepét.

A regény azt mondja el, hogyan lesz egy naivul jóindulatú, de ugyanakkor saját önértékét és naivságának megnyerő, hasznos voltát nagyon is jól érzékelő parasztlegényből az első lépésben urasági inas, a következő lépésben – egy jómódú, nála harminc évvel idősebb vénkisasszonnyal való házasság révén – jómódú polgár, s az éppen idejében meghaló első feleség után – egy fiatal özvegy márkinővel kötött második házassággal – földesúr. A regény a társadalmi felemelkedésnek ezt a groteszk esetét – ellentétben Molière-rel – minden gúny és rosszallás nélkül mondja el; ezért is nem lehetett a címet a szabályos, de rosszalló mellékízű „felkapaszkodott paraszt” szöveggel fordítani. Marivaux befejezetlen regényének öt fejezetéhez – körülbelül ott, ahol a főhős főúri kapcsolatai kezdődnek – csatlakozik egy névtelen szerző által húsz évvel később, a XVIII. század közepén megírt befejező három fejezet, mely egészben elég ügyesen, és az előzményekhez és az előre bejelentett fejleményekhez jól simulva, de lényegesen körmonfontabb stílusban, laposabb és unalmasabb meseszövevvel és fontoskodó lélektani komplikációk beiktatásával zárja le a művet. A regényen végighúzódó állandó motívum az álszent kegyeskedésnek s az azt képviselő erőszakos és önző gyóntatóatyáknak a kipellengérezése és az igazi kegyességgel való szembeállítás, anélkül, hogy emögött valamilyen élesebb antiklerikális állásfoglalás húzódnék meg.

Azt a tételt, hogy Marivaux irodalomtörténeti jelentősége nagyobb, mint azt régebben feltételezték, elég meggyőzően lehet indokolni s ezzel a regénnyel is illusztrálni. Arra a másik kérdésre azonban, hogy ettől olvashatóbbá válik-e a mai olvasó számára, határozott nemmel kell felelnünk. Bármily reálisak és elemzőek „portréi”, bármily „modernnek” is a személyiség szétesésének általa ábrázolt vagy művein keresztül kifejezésre jutó jelenségei, azért szenvedélyes és laposan bölcselkedő stílusa, gyermeteg, lazán egymás mellé illesztett és indokolatlan bonyodalmai továbbra sem teszik nagyon érdekes olvasmánnyá. A parasztból lett földesúr története alig számíthat nagyobb közönségsikerre, mint a clèves-i hercegnőnek vagy a wakefieldi lelkésznek vagy akár Werther keserveinek története. Ha egy kiadó célul tűzi ki, hogy egy sorozatban a *regény fejlődéstörténetének ezeket az elsősorban irodalomtörténeti érdekű mérföldköveit lefordíttassa*, akkor egy ilyen sorozatban az első között foglalhat helyet Marivaux e regénye is. *Lefordítását csupán ilyen összefüggésben tudnám javasolni*. Megjegyzem, hogy igen jók a kiadvány jellegzetes, korabeli illusztrációi.

Budapest, 1965. szeptember 22.

Gide, André: Voyage au Congo. Carnets de route (Utazás Kongóba. Útinapló). Paris, 1927, Gallimard, 249 p.

André Gide kongói útinaplója a maga idejében nagy port vert fel mint a francia gyarmatosítás módszereinek és visszaéléseinek első hiteles leleplezése. Hatását és hitelét csak növelte, hogy Gide ebben az időben politikai csoporthoz nem tartozó, érdekelt-séggel vagy propagandacéllal meg nem gyanúsítható értelmiségiként volt ismeretes: előírásosan a „szellem embere” volt és semmi más, akit nem harci szándék, hanem lelkiismerete, a megismert felháborító tények világgá kiáltásának erkölcsi kényszere vitt bele a leleplező nem keresett, nem is örömmel viselt, de becsületesen vállalt szerepébe. Nem kevésbé növeli hitelét az is, hogy az egész írásmű láthatóan nem leleplezés céljából íródott: szabályos útinapló, melyet írója megtöltött mindazzal az egyéni érdeklődésén alapuló rengeteg esetleges és aprólékos részlettel, aminek összehordása az útinaplók íróinak mindenkor vitathatatlan joga volt. Ez a napló is egyharmadában fákkal, állatokkal, főleg rovarokkal, legesleginkább pedig szebbnél szebb lepkékkel foglalkozik; másik harmadában alkalmi találkozásokat, érdekes emberi sorsokat, beszélgetéseket, baleseteket, betegségeket, gőzhajókkal, autókkal, teherautókkal való kisebb-nagyobb viszontagságokat ír le; s csak a maradék egyharmad jut, de annál nagyobb súllyal, a gyarmatosítás szörnyűségeire, amelyekből Gide szigorúan csak annyit ír le, amennyivel egészen konkrétan találkozott, melyeknek tanúit személyesen meghallgatta, nyomait látta. Amit ő látott, az a gyarmatosítás visszaéléseinek egy bizonyos részleges, de rendkívül jellegzetes aspektusa volt: Francia Egyenlítői Afrika egyes körzeteiben a kaucsuk kitermelésének, illetőleg értékesítésének joga egyetlen nagy társaságé volt, melynek nyeresége azon állt vagy bukott, hogy ügynökei milyen mértékben tudták minél több kaucsuk termelésére szorítani a négereket, akik ebben nem voltak érdekeltek. A gyarmati hatalom elsöprő fölénye és a bennszülöttek kiszolgáltatottsága eleve olyan feltételeket teremt, amelyek között ez a rászorítás sem az érdekeltté tétel, hanem a legnyersebb kényszer formájában történik; ehhez korrumpálni kell a gyarmati közigazgatást, hogy az adóztatás és beszolgáltatások formájában teremtse meg a bennszülöttek számára a minél több kaucsuk termelésének és a társaság tetszése szerinti áron való eladásának kényszerét. Ebből kiszipolyozó adókiivetések származnak, az adókivetésből nem adózás, a nem adózásból bírság, a bírságból az egész falu bemenekülése az erdőbe, az elmenekülésből büntető expedíció, a büntető expedícióból egész falvak kiirtása. S mindebből a terrornak egy olyan atmoszférája, amelyben a legegyszerűbb tények bizonyítása is lehetetlenné válik, mert azok a tanúk, akik az éjjel kétségbeesve kérik az írónak mint nagy hatalmú fehérnek, a kormányzó barátjának a közbelépését, napvilágnál reszkette letagadják, hogy bármiről is tudnának; ugyanígy még a jobb érzésű fehérek is kritikus pillanatban kínosan feszengve igyekeznek elkerülni, hogy az érdekek és cinkosságok kialakult hálózatát szétszakítani segítsenek, s előbb-utóbb inkább megszöknek, átengedve a terepet brutális és lelkiismeretlen kalandoroknak, akik áru-lásnak tekintenek minden törekvést, mely a bennszülöttek tudatlanságának enyhítésére irányul. Gide nem ülteti a vádlottak padjára a gyarmatosítást mint olyant, meg sem nevezi ezt a fogalmat, feltételezi, hogy néhány erélyes intézkedéssel segíteni lehetne a visszaéléseken, örömmel állapítja meg, hogy azokban a körzetekben, ahol nincs monopolista koncesszió, sokkal jobb a helyzet, beszél a franciák felelősségéről és kötelességeiről, mint akiknek természetszerűen ott kell maradniok, a gyarmati önállóság gondolatát fel

sem veti, hiszen Afrika legelmaradottabb területeiről van szó, ahol az író egyetlen iskolázott négerrel nem találkozik. Egy cseppet sem idealizálja a négereket sem, sem főnökeiket, sem szegényeiket. Mégis ez a területében, tárgyában és távlatában leszűkített leírás alapvető dokumentuma mindannak, amit a gyarmatosítás jelent: a bennszülöttek kiszolgáltatottságának, a korlátlan hatalom korrumpáló hatásának, a kizsákmányolás szétszakíthatatlan érdekhálózatának, az idegen környezetben és éghajlatban tartásukat vesztett fehérek alapvetően hamis helyzetének, a gyarmatosítók és bennszülöttek közötti közös nevező lehetetlenségének.

Ez az útinapló Multatuli művei mellett a legjelentősebb irodalmi dokumentuma a gyarmati elnyomásnak, s már ezért is, ezenkívül írásművészete és emberi hangja miatt is *lefordításra ajánlom*.

Budapest, 1966. március 30.

Rolnikas, Macha: Je devais le raconter ce qu'Anne Frank n'a pas pu dire (El kellett mondanom – amit Anna Frank már nem tudott elmondani). Paris, 1966, Éditeurs Français Réunis, 255 p.

A litvániai zsidók megsemmisítését szolgáló panerai haláltábor egyik túlélőjének, egy fiatal leánynak a naplója ez, melyet jiddis eredetiből fordítottak franciára, és Ilja Ehrenburg előszavával adtak ki. A napló írójának 14 éves korától, Vilna német megszállásától és a zsidók gettóba tömörítésétől kezdődően végighalad a gettóéleten, a folytonos részleges kiirtási „akció”-kon, a haláltáboron, közjátékként a rideg náci parasztnál folytatott robotmunkán, s a szovjet hadsereg általi felszabadításig, a naplóíró 17 éves koráig terjed. A kislány hamarosan elszakad családjától, anyja és kistestvérei elpusztulnak, s csak nővérét és apját találja meg a felszabadulás után újból.

Kézenfekvő az Anna Frank naplójával való összehasonlítás, de valójában egészen más írásművel állunk szemben. Ott egy gyermekleány belső világa tárul ki, amit a halállal fenyegető külső világ egy bizonyos távolságból árnyékol be, s az írást megrendítővé az a naplóból ki nem derülő, de az olvasó által tudott tény teszi, hogy a naplóíró gyermeket végül is elérte az embertelen halál. Itt a belső értelmi világ finomságaiban való elmélyedésre nincs semmi lehetőség, itt minden érzelmi erő a percenként betörő szörnyűségekre reagál, s az új meg új megpróbáltatásokban való helytállásban emésztődik fel, és a megrendítő éppen ennek élményszerű, közvetlen leírása. Kiemeli ezt az írást a többi közül az, hogy nem utólagos visszaemlékezés, hanem valóságos napló, melyet a kislány részben egyidejűleg írt le, részben, mint elmondja, azonnal megfogalmazott és folytonosan memorizált. Ezt az állítását a szöveg közvetlensége teljes mértékben igazolja. Különös értéke az, hogy bár kétségtelenül írói vagy legalábbis naplóírói vénájú ember írta – ezt mutatja a megfogalmazási igény és a memorizálási erőfeszítés –, az írás szándéka tények rögzítésére és érzelmek kifejezésére irányul, nem pedig az olvasó megrendítésére és elborzasztására, és éppen ezáltal válik annál megrendítőbbé és elborzasztóbbá. Az elmondott szörnyűségek nem is újdonságukkal hatnak, hiszen minden részletükben másunnan már ismert tényeket erősítenek meg, hanem a melegszívűségnek és tárgyilagosságnak azzal az ötvözetével, mely minden leírt esetet egyedivé és hitelessé tesz. Nehéz elfelejteni az utcán haldokló szülő nő, a megölt gyermekével körülfutkosó megőrült anya, a hetek óta fagyoskodó öregasszonyok vetkőztetésekor a cipőbe beleszakadó lábujjak s a tanyai robotmunkára kiadott és öngyilkossá lett két lány hullájával pontosan elszámoló parasztnak történeteit, éppen úgy, mint a gettóban, majd a haláltá-

borban tartott előadások és szavalóestek megható és egyben háborzongató leírását. Bár az egész napló elsősorban a passzív szenvedés leírása, írója, apján keresztül, aki ismert kommunistavédő ügyvéd volt, sokirányú kapcsolatban van a gettóban és táborokban folyó aktív ellenállással is, s arról is hiteles híradást tud adni. Sehol sem helyezi előtérbe saját személyét, mégis egy rendkívül vonzó s a legszörnyűbb helyzetekben még humorra és szatírára is képes egyéniséget fed fel. *Lefordításra melegen ajánlom.*

Budapest, 1966. július 22.

Correspondance de Napoléon. Six cent lettres de travail (Napóleon levelezése: hatszáz ügyintéző levél). Maximilien Vox előszavával és jegyzeteivel. Paris, 1943, Gallimard, 573 p.

Napóleon ügyintéző leveleinek ez a gyűjteménye az ismert és publikált levelekből a legfontosabb és legjellemzőbb anyagot tartalmazza elég bő válogatásban. A leveleket nagy tárgyi csoportokban s csupán azokon belül időrendben közli, ami elvileg indokolt, azonban a tárgyi beosztás egyes fejezetei néha összefolynak. A fejezetek a következők: 1. A hadügy – levelek a hadseregről (hadtervek, utasítások, katonák ellátása, kinevezések, részvétlevek). 2. A pénzügy ábécéje – levelek a pénzügyekről (viaskodás erélytelen vagy panamista pénzügyi emberekkel, kimutatások követelése, takarékoskodás és bőkezűség). 3. A józan ész iskolája – levelek az adminisztrációról (szabályzatok, kinevezések, nepotizmus elutasítása, zsidó nagytanács összehívása, részletes utasítások a kontinentális zárról). 4. Párizs szépítése – levelek az urbanizmusról (emlékművek, épületek tervei). 5. A szellem politikája – levelek az irodalomról, művészetekről és oktatásról (utasítások a belügyminiszterhez [?] az irodalom fellendítésére, utasítások történelmi képek festésére, operai intrikák részletes tárgyalása, könyvek betiltása, igen gyakorlatias oktatási utasítások, ókonzervatív nőnevelési elvek, Mme Staël figyeltetése és üldöztetése). 6. A gazda szeme – levelek a rendőrségről és a sajtóról (nem megbízható emberek figyeltetése, családostul való kiutasítása vagy kitelepítése, nem tetsző vagy „rosszul szerkesztett” újságok megrendszabályozása). 7. Add meg a császárnak – levelek egyházi ügyekről (levelek az egyház kézben tartásáról, majd mind ingerültebb levelek a pápa renitenciája ellen). 8. Az uralkodás művészete – levelek az államok kormányzásáról (politikai és fejedelmi udvariassági levelek, levelek uralkodó rokonainak ostobaságai tárgyában, utasítások erélyre, kivégzésekre, lázadó faluk felégetésére). 9. A császár munkában – levelek 1806. augusztus 5–9. között (egy rövid időköz mindenféle levele sorban).

A levelek összeállítója őszinte törekvést hangoztat a mítosz nélküli tárgyilagosságra. Utal arra a közkeletű feltevésre, hogy Napóleonnak ezek az ügyintéző levelei nagymértékű kozmetikázáson mentek keresztül titkársága részéről, amit azzal szoktak valószínűsíteni, hogy ezekkel ellentétben Napóleon legszemélyesebb levelei botrányosan rossz helyesírásúak és igen primitívek. Meggyőzően fejt ki, hogy nincs okunk az ügyintéző levelek Napóleon-szerzőségében kételkedni, mert stílusuk a titkárok változásai ellenére is teljesen egységes, s nem lehet egy merőben cselekedetekben és élőszóban élő, minden elmélettől és absztrakciótól idegen embertől egy oly nyelv rossz helyesírását rossz néven venni, mely még csak nem is az anyanyelve. Meggyőző az összeállítónak az a tétele is, hogy ezek a levelek nagymértékben illusztrálják Napóleon rendkívüli adminisztratív képességeit és munkabírását. Az összeállító azonban minden tárgyilagosságra való igyekezete és a gyermekes napóleoni legendával szemben való távolságtartása ellenére

is részese a Hitler árnyékában némileg fellendült Napóleon-kultusznak s annak a közkeletű hiedelemnek, hogy egy nagy hódító szükségképpen nagy ember is. Ha ettől a hiedelemtől eltekintünk, akkor a levelek egy rendkívül sivár, laposan gyakorlatias világnézetet árulnak el, melynek elemei egy nagymértékű – a „nagy” hódítókra, közöttük Hitlerre és Mussolinira is általában jellemző –, mélységes embermegvetés, mindennemű forradalmiság, reform, ideológia, társadalomjavítás ingerült elutasítása s egy ridegen célszerű könyörtelenség, mely – ugyan minden indulati kegyetlenség nélkül, de – teljes hidegséggel fejt ki, hogy minden nagyobb hadjárat, sorozás vagy adóztatás előtt előnyös, ha valahol kisebb lázadás tör ki, mely alkalmat ad pár tucat kivégzésre és néhány lázadó falu porig égetésére, mert ettől kezdve csend van és engedelmesség. (Végül Napóleon ebbe a tévhitébe bukott bele!)

Végeredményben nem volna érdektelen egy olyan Napóleon-monográfia megjelenítése, mely mentes mind a nagy ember Napóleon, mind a szörnyeteg Napóleon torzképétől, de ugyanakkor világosan elhelyezi Napóleont mint Hitler és Mussolini előképét, azonos vagy hasonló történeti összefüggésekből kinőtt, csak kissé emberibb formájú megjelenésben. Erre azonban egy levélpublikáció nem alkalmas, mert abba ki-ki a maga meglevő Napóleon-képét vagy torzképét olvassa bele. Ez a levélpublikáció jól, értelmesen és arányosan összeállított, jellemző mű, de csak kutatók számára hasznos; a nagyközönség számára egy jó monográfia és egy hasonló összeállítású, de ennél sokkal rövidebb levélpublikáció volna tanulságos. *Jelen formájában lefordításra nem javasolom.*

Budapest, 1966. október 5.

Bodin, Paul: Une jeune femme (Egy fiatal nő). Paris, 1966, Robert Laffont, 231 p.

Az író, akinek régi témája a nő és a szerelem, találkozik egy ragyogó és egészséges nőiségű, igen szép fiatal nővel, akinek a szerelemről vallott felszabadult és bátor nézetei megragadják, s megállapodik vele egy ilyen tárgyú interjúsorozatban a teljes őszinteség jegyében. Ezeket az interjúkat tartalmazza ez a könyv, pontosabban ez a párbeszédés interjúsorozat ennek a könyvnek a műfaji formája.

Az első interjú bemelegítőül néhány jellemkutató villámkérdéssel kezdődik: Mit értekel leginkább a férfiban? Az értelmi bátorságot és a minden próbát kiálló emberséget. A nőben? A boldogságra való készséget és a szolidaritást. Mi a legkedvesebb foglalatossága? Utazni, beszélni és boldognak lenni. Legfőbb jellemvonása? Az élethez való kedv és bátorság. Mit tekint boldogságnak? Szerelmet és szabadságot. Milyen képességet óhajt leginkább? A gyógyításét. Hisz-e, hogy az emberségnek külön helye van a teremtésben? Igen. Mit gondol, a világegyetem értelmes alkotás-e vagy fizikai-kémiai okok eredője? Hajlik az elsőre. Hisz-e a lélek halhatatlanságában? Sohasem vetette fel ezt a kérdést. Mit kedvel, az állati, a növényi vagy az ásványi világot? Az állatit, s mint állat, macska szeretne lenni. És így tovább: a válaszok hol érezhetően egyéniek, hol inkább aforizmaszerűek.

A következőkben megtudjuk, hogy hősnőnk nemi kíváncsisága cselédekkel és osztálytársakkal való játszadozások keretében hamar felébredt, mert mindig és mindenben kíváncsi volt; szüzességét tizenhat éves korában veszítette el, amikor jegyben járt egy repülővel, aki lezuhant; szerelmük gyümölcsétől abortusz útján szabadult meg, s mindez nagy megrázkódtatást jelentett számára, de utóbb kiheverte; még volt vagy két abortusza és két-háromszor nemi betegsége, amit gondosan kikezeltetett; rendezett kö-

rülmények között nőtt fel, de már régebben elhagyta vidéken élő családját, mert kortársaihoz hasonlóan úgy érezte, hogy meg kell fulladnia az előírásos korlátok között folyó életben, s most teljesen magára van utalva; volt légi stewardess, titkárnő, könyvelő, ápolónő, társalkodónő, fotómodell, éspedig meztelenül is, kis szerepekben színésznő, amit szeretne komolyabban is csinálni. Kb. vagy 30-40 férfival volt dolga, most 24 éves, szeretne egyszer majd férjhez menni és gyermekeket szülni, de addig még sokat akar tapasztalni.

Megtudjuk továbbá, hogy szívesen aláveti magát a férfinak, de utálja a durva erőszakot. Volt kalandja szadistával, homályos alvilági kapcsolatokkal rendelkező férfival, tigrisfeleségű olasz márkival, s kíváncsiságból járt olyan helyen, ahol ablakon át néztek szeretkezési jeleneteket; orgián még nem vett részt, de lehet, hogy egyszer megpróbálja, azonban csak egészen nem mindennapi partnerekkel. Közben kapunk egy sor szellemes és eléggé találó, többé-kevésbé aforizmaszerű megállapítást arról, hogy a nők szerelmi vágya éppen olyan erős tud lenni, mint a férfiaké, csak éppen nincs olyan állandó szükségük a férfiakra, mint azoknak a nőkre; arról, hogy a férfiaknak van igazi erotikus fantáziájuk, ők azok, akik a figurákat és változatokat kitalálják, a nők erotikus fantáziája ellenben szegény, ezért is fontos, hogy legendően változatos tapasztalatokat szerezzenek.

Megismerjük a nő barátnőit és barátait is, hasonlóan szabad, kissé gazdátlan, sem egészen birtokon belüli, sem egészen kismimzett fiatalokat. Megismerjük kalandjait, válságaikat és problémáikat, és lassan megtudjuk, hogy ezt a nagyon szabad és emancipált, eléggé nyílt és becsületes ifjúságot a modern világ előttük álló sok-sok lehetősége s ugyanakkor e lehetőségek nehezen, sok pénzért, drágán való elérhetősége s e sok pénz nehezen megszerezhetősége néha ijesztően és tárgyilagosan önzővé, mohóvá és pénzvágyóvá teszi, viszont a világ bizonytalansága, háborúval és eszmei zűrzavarral való fenyegetettsége gyakran félelmes kiábrándultsági és életuntsági hullámokat kelt fel bennük.

A vége felé elmondja hősnőnk, hogy megjelent egy férfi az életében, egy jól kereső mérnök, akinek eddig nem lett a szeretője, talán azért nem, mert komolyan gondolkodik, hogy férjhez menjen hozzá, s legfőbb problémája, hogy ugyanilyen őszintén elmondjon annak is mindent vagy sem. Közben egy utolsó interjú keretében a nő kissé berzenkedve és megkínózva az író szigorú erkölcsi terrorja alatt, eljut a legvégső vallomásokig: beszél arról, illetve utal arra, hogy meddig ment el az „erotikus fantáziával rendelkező férfiak” kielégítésében, rafinált levetkőzésekben, alávetési jelenetek megjátékozásában, obszcén szavakban.

Az író és „páciense” tesznek még egy utolsó sétát, ahol kiderül, hogy a sok kitérővel végül a nagy különbség ellenére közöttük is létrehozott egy bizonyos erotikus feszültséget, egy toladó idegen azonban megzavarja őket a parkban, mielőtt tisztázódott volna, hogy akar-e egyáltalán történni valami közöttük. A szokottnál melegebben búcsúznak, de aztán a nő kitér minden további találkozó és telefon elől, s teljesen eltűnik az író szeme elől. Egy év múlva találkozik újra a nővel, amint terhelességtől deformálva, kialudt fényű, befelé fordult nézéssel ül egy kávéház teraszán egy energikus arcú, jó megjelenésű férfi oldalán. Sokáig üres szemmel néz keresztül az írón, aztán egy cinkos felcsillanás a szemében jelzi, hogy felismerte, majd egy másik szemvillanás azt kéri tőle, hogy távozzék. Amiből közvetve azt is megtudjuk, hogy hősnőnk az őszinte vallomás és be nem vallás nagy problémájában végül is a hagyományos be nem vallás mellett döntött.

A könyv elsősorban merész témájú, kellemes erotikus olvasmány, mely közben érint igen komoly problémákat is, és nem is tartalmatlanul. Kellemessé teszi az, hogy egy férfiúi és női vágyképet elevenít meg: azt a szabad nőt, aki megőrzi egyéniségét és vonzóerejét, de akivel és akinek a számára a nemi szabadság látszólag gondtalanná, a felelősség problémájától mentessé válik. Nem igazi nagy lélekrajz, nem is igazi nagy erotikus alkotás, ha nem is pornográfia. Az írónak modern gyóntatóként való szerepeltetése már magában is érdekes és jó ötlet, annál is inkább, mert a papok gyóntatása túlságosan belemerevedett egy kenetes konvencióba, a pszichoanalitikusoké pedig egy nagyképű tudományos tolvajnyelvbe. Az egész interjúorozatnak van egy bizonyos valóságHITELE, még ha azt érezzük is, hogy a nő fogalmazásainak pontossága, aforizmáinak éles és világos kontúrjai inkább egy rutinos íróra, mint egy mégoly öntudatos fiatal nőre vallanak. Bizonyosan nem teljes és pontos kép ez a „mai” fiatalságról, még csak nem is a „mai nyugati” fiatalságról, de kétségtelenül annak egy nem lényegtelen és számban növekvő részéről.

Ami a lefordíttatás kérdését illeti, ha egy „maszek” kiadónak kellene tanácsot adnom, gondolkodás nélkül a lefordíttatást javasolnám, mert érdekes, kapós könyv lenne, kérdéseket vetne fel, vitákat, felháborodást váltana ki. Minthogy azonban a formai illendőség keretein belül maradván is, témájánál fogva meglehetősen a határán mozog a kimondhatóság és szavá tehetőség hazai konvencióinak, az állami könyvkiadás keretében a legnagyobb mértékben ki volna téve a „pornográfia”, szexuális nihilizmus és nemi szabadságra való biztatás vádjainak: szükségképpen felvetődne vele szemben, hogy „erre költik az állam pénzét”, vagy ha siker lesz, „ezen nyereszkedik az állam”, s annyira nem súlyos mű, hogy elvi okokból vállalni kellene ezeket a kockázatokat. *Lefordításának tehát nem sok gyakorlati lehetőségét látom.*

Budapest, 1967. január 15.

Steiner, Jean-François: Treblinka – la révolte d'un camp d'extermination (Treblinka – egy haláltábor lázadása). Simone de Beauvoir előszavával. Paris, 1966, Fayard, 395 p.

Steiner könyvét a szokásos műfaji meghatározások szerint regényes riportnak kellene minősíteni: riportnak, mert nem költött, hanem elejétől végig pontosan meghatározott emberekkel valóban megtörtént dolgokat mond el, s regényesnek, mert mindezt regényszerű formában, párbeszéddek, lélekrajzok és leírások sorában mondja el. Teljesen hiányzik azonban belőle a riporthoz szokásosan hozzákapcsolódó alkalomszerűség eleme: valójában egészen egyszerűen nem más, mint lényegében hiteles, ha nem is szóról szóra megtörtént párbeszéddekkel megelevenített történelem, ahogyan Thuküdidész vagy Livius lényegében hiteles, ha nem is szóról szóra elhangzott szónoklatokkal megelevenített történelmet írtak.

A könyv tárgya az első, talán még Auschwitznál is borzasztóbb hitlerista haláltábor, Treblinka egyéves története, ahol tulajdonképpen Hitler és Himmler mindazt kikísérletezte, ami azután Auschwitzban valósult meg a maga teljes megszervezettségében. A szerző nem a szemtanú, hanem a történész hitelességével mondja el az eseményeket: ő maga 1938-ban született, s az egész mű megírására az indította, hogy le akart számolni azzal a számára mint zsidó számára különösen gyötrelmes váddal, melyet egyrészt a környező nem zsidó világ, főleg azonban a felnövő új izraeli nemzedék fogalmazott meg, mely szerint a kelet-európai zsidóság szörnyű pusztulásában a szörnyű szán-

dékon és a szörnyű módszereken felül még külön megdöbbenő az a passzív, „gyávának” is mondott engedelmesség, amellyel a zsidóság kilencven százaléka a maga mind világosabban felismerhető és felismert sorsát fogadta, s lázadási és kitérés kísérletek nélkül elviselte. A világ csak a varsói gettó felkeléséről tudott, ami egy kis, ha nem is jelentéktelen töredék felkelése volt. A szerző Treblinka példáján, ahol közvetlenül a tábor likvidálása előtt ugyancsak lezajlott egy hónapokon keresztül előkészített felkelés, kívánja bemutatni, milyen tényleges erőviszonyok és lélektani beidegzések hatottak a lázadás lehetőségével szemben, miben állt egy ilyen lázadás fantasztikus méretű nehézsége, és miben annak alapvető értelme vagy értelmetlensége.

A történet két szálon halad végig: az egyik, mondhatnánk, külső szál: a hitleri „technikai szakértők” problémáinak története: milyen nehézségekkel találták magukat szembe, mikor nem szórványos pogromokat, hanem milliók kivégzését kellett megszervezniök, kezdve az élők irtózatossá tételétől a kivégzőhelyig való terelésétől, egészen a halottak irtózatossá tételéig; hogyan dolgozták ki mind növekvő tökéletességgel annak rendszerét, hogy az áldozatok egy részét besorozzák az előkészítés és lebonyolítás munkájába, s az egész apparátust mindinkább „önműködővé” tegyék; mint jutnak el ennek során annak felismeréséhez, hogy ezt csak úgy érhetik el, ha az áldozatok előtt mindig felmutatnak annyi reményt, ami éppen elég ahhoz, hogy az egész szörnyű gépezet továbbhaladásához éppen szükséges következő lépést érdemes legyen megtenniök és azt meg is tegyék.

A történet másik szála az áldozatok belső lelki és társas világa, mindenekelőtt a passzív magatartás összetevői: a német kultúrának és szervezettségnek a kelet-európai zsidóságban mélyen élő tisztelete, mely sokáig hihetlenné tette számukra a rájuk vonatkozó népi elhatározást; a környező ellenséges világgal szemben való erőszakos fellépés kilátástalanságának évezredes beidegződöttsége; az élet vállalását a hősi halál gesztusánál többre értékelő zsidó vallás- és erkölcsi felfogás; a mindehhez a hóhérok részéről a fentiek szerint tudatosan kidolgozott és alkalmazott lelki kondicionálás. A következő fázisban, mikor az emberek többsége már tudja, hogy mi a passzív engedelmesség útjának kikerülhetetlen vége, felvetődik az elképesztően egyenlőtlen erőviszonyok mellett a felkelés értelmének vagy értelmetlenségének kérdése s az a további probléma – amit a szerző, alakjainak töprengéseit és vitáit leírva, néha talán kissé túl is analizál –, hogy a felkelésnek lényegében mi az igazi célja: az-e, hogy a gyanútlan és hitetlen külső világnak hírt adjon egy olyan szörnyűségről, melyet az elképzelni sem tud, az-e, hogy a menekülés lehetőségét nyissa meg sokak, kevesek vagy akár csak néhányak előtt, vagy az-e, hogy az aktív fegyveres szembefordulás pusztá ténnyel, még ha az teljesen kilátástalan is, a szabadon vállalt harc és a hősi halál öntudatát adja a lealázkodás mélypontján lévő zsidóság számára. Valójában e három szempont nem zárja ki egymást, de a szerzőhöz kétségtelenül a legutolsó áll legközelebb, hiszen tulajdonképpen ez indította az egész mű megírására is.

Az egész mű maximális hitelességet áraszt, és éppen tárgyilagosan fegyelmezett és minden érzelmkifejezést mellőző hangja miatt mélyen megrendítő. Egyes részleteit és fordulópontjait nehéz elfelejteni: a fiatalasszonyt, aki először ad hírt a vilnai gettónak arról, hogy mi vár rájuk, s akit az egész közösség szinte egységesen hallgattat el; a gettó felkelésének kezdeti propagálót, akik teljesen magukra maradnak, és kiszolgáltatva pusztulnak el; a szolgálatos apát, aki az őt boldogan megtaláló kisfiát maga küldi megnyugtató szavakkal a gázkamrába; a teológusból lett SS-hóhért, aki ebben az esetben az Ábrahám–Izsák-komplexum „érdekes” megnyilvánulását akarja felfedezni; a ha-

lálba induló öregasszonyt, aki fiává fogadja a ruháit átvevő szolgálatost, és megeske-ti, hogy életben marad; a porosz katonatisztnét, aki két gyermekével tévedésből a há-borús kitüntetéses zsidók kiváltságos, rendes vonatnak látszó, de ugyanattn végző sze-relvényére száll fel, s az utolsó percben, mikor kiderül a tévedés, nem kívánatos tanú-ként a zsidókkal együtt pusztul el; az asszonyokat, akiket karddal hasít fel egy szadista ukrán, s a gyermekeket, akiket anyjuk szeme láttára elevenen dobnak a kemencébe. Mindeme szörnyűségek közepette folyik s a szolgálatos zsidók minél hatékonyabb ki-használása érdekében mindinkább kiterjed valamiféle kísérteties „normális” élet, ének-karokkal, koncertekkel, előadásokkal, szerelmekkel, sőt a hóhérok által engedélyezett „házasságokkal” s a hóhérok és az áldozatok „társadalmi” érintkezésével. Mindezekkel párhuzamosan és éppen a szolgálatos zsidókban, akiket hóhéraik elégedetten tudnak az elaljasodás mélypontján, érik a lázadás terve: végigkísérjük az első izolált SS-ellenes merényletet, a felkelés gondolatának lassú érlelődését, keserves előkészületeit, közbenső kudarcait, állandó kényszerű elhalasztását, zűrzavarba torkolló kitérését, részleges si-kerét s végül a felemelő és lesújtó végeredményt: hatszáznak sikerül az erdőbe mene-külnie, s ebből negyven éri meg a szovjet hadsereg megérkezését, a többit megölik a németek, az ukránok, a lengyelek, a litvánok, a parasztok egyáltalán, s a hideg meg az éhség.

Az egész történet az áldozatok oldaláról nézve teljesen a zárt zsidó világban folyik, s ezen belül is a vallásukat gyakorló, ortodox zsidóság világában, amelyből kirínak még az asszimilált zsidók is, még ha a közös sors fel is kelti bennük a zsidóság és a harc vál-lalását. Pedig a szerző maga is asszimilált francia zsidó környezetből származik, apját deportálták, fiatalsága francia klasszikus tanulmányok és izraeli kibucélmények között telik el. Az általa felfedett tényanyag maga kényszerítette erre a zárt zsidó szemléletre: a kelet-európai zsidók többségének alapélménye a teljes magára hagyatottság, még a nácikkal harcban álló többi világ részéről is, amit példáz a kiszabadultak előbb leírt sorsa is: az egyik csoport pl. partizán akarna lenni, de sokáig semmilyen partizáncsoport nem veszi be őket, s mikor végre találunk egy baloldali csoportot, mely befogadja őket, ha-marosan azt is otthagyják, mert ők kapnak minden nehéz és veszélyes feladatot.

Tudom, hogy a nálunk elfogadott és uralkodónak tekinthető álláspont általában idegenkedik a fasizmus rémtetteinek minden olyan bemutatásától, mely azt központi-lag a zsidóság oldaláról nézi, pedig a tények állása mellett nehéz tagadni ennek a szem-léletnek a jogosságát, még ha tudjuk is, hogy a kép teljességéhez további más tények is hozzátartoznak. A könyvet ennek ellenére is komolysága, hitelessége és dokumentum-értéke miatt *lefordításra javasolom*.

Budapest, 1967. február 13.

Merle, Robert: Un animal doué de raison (Egy értelemmel bíró állat). Paris, 1967, Gallimard, 369 p.

Merle előző művei közül érdemes megemlíteni az auschwitz-i halálgár világát belülről, a hóhérok oldaláról megelevenítő „Mesterségem a halál” c. regényét, valamint a kubai és algíri forradalmakról írt műveit. Ebben a regényében az amerikai titkosszolgálat harmadik világháborút kockáztató tevékenységének veszélyeit jeleníti meg egy 1970–1973-ra lokalizált közeli jövőregény formájában, melyben különös szerepet kapnak a földnek az ember után legértelmesebb lényei, a delfinek.

A történet egész folyamán a világhelyzet lényegében azonos a maival, főleg abban, hogy a vietnami háború változatlan kilátástalansággal folyik, viszont egyébként az Egyesült Államok hatalmi helyzete megjavult, az úrhajózásban való hátrányát behozta, és a harmadik világban való pozícióját megerősítette; 1970-ben még Johnson az elnök, 1973-ra viszont új elnök van, akit egy Goldwater-szerű háborús uszítóval szemben mint mérsékeltet és liberálist választanak meg, de a regény végén kitört válságban ő is Johnson helyzetébe kerül, amennyiben az ellenfele által javasolt agresszív politikát ő valósítja meg, bár teljes rémülettel néz az általa megindítandó atomháború perspektívája elé.

A regény azzal kezdődik, hogy az amerikai delfinkutatás egyik vezető egyénisége, Sevilla professzor, előadást tart egy nagypolgári női klubban a delfinkutatás állásáról. Ebből megtudjuk, hogy a delfinek magas fokú értelmességükön felül rendkívül kedves, jóakarátú, gyöngéd és segítőkész állatok, melyek különleges szimpátiával vannak az ember iránt, s vele szemben még bántás esetén sem élnek hatalmas testi erejükkel; remekül dresszírozhatók, de nem büntetések és jutalmak alapján, hanem az értelmes játékokban való spontán kedvtelésük révén, ezenfelül szellőző-fecskendő nyílásuk segítségével kitűnően tudják utánozni az emberi hangot.

A Sevilla által irányított delfinkutatást egy katonai szerv finanszírozza, mely mérsékeltabb irányzatú, háború kirobbantására nem törekszik, hanem a delfinek iránt elsősorban harcászati felhasználásuk szempontjából érdeklődik, mint „fel nem deríthető tengeralattjárók” és „értelmes torpedók” iránt; némi jóakarattal nézi és széles körű rendelkezési joggal ruházza fel a szenvedélyes tudós apolitikus Sevillát, akit elsősorban a delfinek kommunikációra képessé tétele, „beszédre” tanítása érdek. Van azonban egy konkurens katonai szerv, mely leginkább a CIA-ra hasonlít: ez kifejezetten háború kirobbantására törekszik, és az ellenséggel szemben való hírszerzés összes szabályai szerint kémkedik a másik katonai szerv tevékenysége s azon belül Sevilla delfinkutatásai után; ennek megbízottja egy embergyűlölő, fajgyűlölő, háborús gyilkolásban örömet lelő keserű ember, aki Sevillát ellenségesen figyeli már csak azért is, mert az apai ágon spanyol származású.

Sevilla a delfinkutatást tehetséges fiatalemberekből álló együttessel folytatja, melynek legfontosabb tagjai: a szép és bájos Arlette, aki ezenfelül egyenrangú szellemi munkatárs is, és végül Sevilla párja és felesége lesz, a finomkodó és reakciós Bob, aki mindkét hadügyi szerv beépített embere, a csúnya Maggie, a tökéletes titkárnő, az epés Lisbeth, aki reménytelenül szerelmes Sevillába, és csalódásában a delfinkutatás elért eredményeit közli a szovjet hírszerzőkkel, a tehetséges Michael, aki megtagadja a vietnami háborúban való részvételt, ezért börtönbe jut, s ezzel is hozzájárul, hogy az apolitikus Sevilla ráébredjen kutatásainak politikai és háborús összefüggéseire.

A történet kezdetén az együttes kutatásai ott tartanak, hogy sikerült felnevelniük egy fogságban született és teljességgel emberi környezethez szokott delfint, mely bizalmas és derült közlekedésben és együttműködésben él velük, s ismer és fecskendőnyílásán keresztül elég jól kiejt és használ vagy 40 angol szót, csupán annyi torzítással, hogy a többtagúakat is egytagúsítja, s magamagát Iván helyett Fanak nevezi. Sevilla döntő problémája az, hogy miként bírja a delfint arra, hogy több szót saját értelmi erőfeszítéssel rakjon egymáshoz, azaz *a szóról áttérjen a mondatra*, miután világos jelei vannak annak, hogy a delfinek a maguk fütyülő és sziszegő nyelvén egymás közt ugyanezt képesek megtenni. Sevilla párt keres Fa számára, hogy az ezzel járó izgalmak szellemi teljesítőképességét is felszítsák. Ez némi nehézségek után – minthogy a delfinek a szerelemben is ember módra válogatóságok és egyéni ízlésűek – sikerül: befogják Fa számára a

nőstény Bessie-t, röviden Bit, akivel szenvedélyes szerelemre gyulladnak. Ez Fat először ellustítja a nyelvtanulásban, mikor azonban Sevilláék ráccsal elválasztják őket egymástól, a követelés szenvedélyes izgalmban Fa kimondja az első mondatot: Fa akarja Bit!

A kísérletek folyamán bontakozik ki Sevilla és Arlette szerelme, ennek visszahatásaként adja ki Lisbeth az eredményt a szovjet hírszerzőknek. A kísérletek azonban tovább folynak, s rövid fél év alatt a delfinek tüneményes előrehaladást tesznek a szabályos emberi beszéd irányában. Ekkor a kísérleteket fenntartó katonai szerv váratlanul arra határozza el magát, hogy nyilvános sajtókonferenciát tartat, ahol Sevilláék közléseikkel az elért eredményeket, bemutatják a beszélő delfineket, hátha a Szovjetunió ennek hallatára elárul valamit arról, hogy a maga részéről hogyan áll e tekintetben. A sajtókonferenciából világszenzáció lesz, a delfinek életről, halálról, filmekről, televízióról beszélgetnek, s világszerte kiváltják papok és katonák, állatbarátok és fajgyűlölők legellentétebb és legszenvedélyesebb megnyilatkozásait. Sevilla milliomos lesz a delfinekről írt könyvével. De a Szovjetunió csak egy szűkszavú kommunikében közli, hogy a maga részéről szintén messze előrehaladt saját, kevésbé „individualista”, inkább kollektív jellegű delfinkutatásaival.

Egy évvel később, 1972 nyarán, a kísérleteket fenntartó katonai szerv összekötője magához kéreti Sevillát, s ezalatt a beépített Bob segítségével és Arlette félrevezetésével Fat és Bit, akik Bobot is nagyon szeretik, elszállítatja ismeretlen helyre, ahol Bob segítségével a maguk céljaira kezdik őket dresszíroztatni. A mélyen megsértett Sevilla Arlette-tel és néhány munkatárssal egy megközelíthetetlen Florida vidéki tengeri szigetre költözik, ahol saját költségén új delfinkutatásba kezd egy nőstény delfinnel, amely pár hónap múlva szintén megtanul beszélni, sőt megtanítja „delfinül” sziszegni és füttyülni Sevilláékát is. Ugyanez idő tájt a tengerből odaszoktat magához és a telephez egy hím delfint is.

Ekkor, 1973 januárjában járja be a világot az a riasztó hír, hogy a vietnami vizeken atombombától felrobbant és összes személyzetével, minden szemtanú hátrahagyása nélkül elpusztult egy amerikai hajó. A felháborodott amerikai közvéleménynek nincs kétsége afelől, hogy a támadást az atombombával rendelkező Kína követte el; az amerikai elnök felszólítja Kínát, hogy – közelebről meg nem határozott súlyos következmények terhe alatt – 8 napon belül nemzetközi ellenőrzés mellett szerelje le atomtelepeit. A háborús sajtó azonban az elnök legnagyobb rémületére siet az elnöki beszédet úgy értelmezni, hogy a 8 napos határidő az atomháború megkezdését bejelentő ultimátum, amit az elnök *nem* mondott. Kína nyersen visszautasítja az egész vádat, és világszerte hangok hallatszanak, melyek Kína szempontjából értelmetlennek s így valószínűtlennek ítélik, hogy az atomtámadást Kína hajtotta volna végre. Az egész világot atomháborús hisztéria fogja el, a polgári lakosság tömegei rémülten jönnek rá teljes védtelenségükre, s miközben a hivatalos álláspont szerint Amerika „egy emberként kész megtorolni a gáztettet”, az országon öngyilkossági és bűnözési hullám vonul végig, valóságos világegyetemhangulatban.

Hogy közben mi történt a delfinekkal, azt a legvégén – a delfinek elbeszéléséből! – tudjuk meg. Fat és Bit Bob a „mérésékelt” katonai parancsnokság tengerparti telepén arra dresszírozza, hogy aknákat ragasszanak hajókra, melyek azután vagy felrobbannak, vagy nem; a két okos delfin megfigyeli, hogy a hajók akkor robbannak, ha nincs rajtuk ember, és akkor nem robbannak, ha van rajtuk. 1973 januárjában azután a mérésékelt parancsnokság felsőbb parancsra kénytelen a két delfint Bob nélkül átengedni a háborúpárti katonai szervnek, mely azokat szokott aknaterhükkel egy távoli utazás

után egy igen távoli hajóra irányítja. Fa odaragasztja az ő aknáját, de ijedten veszi észre, hogy ezúttal úgy van felkantározva, hogy ő maga is odaragad; segítségül hívja Bit, aki átharapja a szerkezetet, kiszabadítja Fat, mindketten elmenekülnek, de még látják, hogy a hajó, melyen *voltak emberek*, szokatlan fényű robbanással felrobban.

A megrettent és megzavarodott delfinek csodálatos tájékozódási ösztönükkel visszamennek az utóbbi fél évben megszokott telepükre, ott elmondják a történeteket Bobnak, aki halálra rémülten kijelenti nekik, hogy mindez nem igaz, és erről senkinek sem szabad beszélni. A delfinek ebből jönnek rá arra, hogy az általuk szeretett és csodált ember *gonosz*, egymást öli, őket is meg akarta ölni, és képes „olyant mondani, ami nincs”, vagyis hazudni; ezért ettől kezdve teljes némaságba burkolóznak. Bob nem meri jelenteni a parancsnokságnak, amit megtudott, csupán azt jelenti, hogy a delfinek nem hajlandók többé beszélni. A nem háborúpárti parancsnokság azonban szintén sejteni kezdi az igazságot, és érzi a maga felelősségét, ezért kétségbeesetten megkéri Sevillát, hogy próbálja szólásra bírni a delfineket, akiket evégből elszállítanak Sevilla szigetére. A háborúpárti szerv azonban, nehogy titka kiderüljön, előbb Bobot teszi el láb alól, majd szabályos bombatámadással megsemmisíti a két delfin medencéjét, ahol azonban e pillanatban a másik delfinpár van, így azok pusztulnak el. Most már tudják Sevilla és Arlette, akiknek nagy nehezen sikerült visszaszerezniök a két kiábrándult delfin bizalmát, és értesültek mindenről, hogy ők lesznek a következő két áldozat mint a háborúpárti szerv sötét titkának feltehető utolsó ismerői. Mielőtt tehát ők is sorra kerülnének, elindulnak a két delfin által vontatott gumicsónakban Kuba felé, hogy onnan Prágába repülve leleplezzék a világ előtt az atommerénylet igazi tetteseit, és utolsó pillanatban megakadályozzák a harmadik világháborút. Ha ez sikerül, mondja a regény utolsó mondata, akkor ez a delfinek „emberségének” lesz az érdeme.

Merle regénye kitűnő ötvözete a politikai tételregénynek, az izgalmas kémregénynek, a riportregénynek, a pszichológiai regénynek, a tudományos-fantasztikus regénynek és a filozófiai állatregénynek. Mint politikai tételregény azt a világháborús veszedelmet jeleníti meg, mely a háborúpárti katonai és hírszerző szervek öncélú és önhatalmú működéséből eredhet. A szerző fasizmust és háborút mélyen gyűlölő baloldali ember, azonban a Szovjetuniót és Kínát sem úgy szerepelteti, mint az ördögi amerikai kém-szervezet anyagi ellenpólusait, hanem finom, nem ellenséges iróniával: mikor pl. elmondja, hogy a delfinek divatba jöttek elterjedt a delfintánc, vagyis hátratett kezekkel a mellek összekarolása, amit Moszkvában, mint illetlent, betiltanak; mikor közli a szovjet hivatalos nyilatkozatot, mely szerint a Szovjetunióban nem individualista, hanem kollektív delfinkísérletek folynak; mikor közli a szovjet nyilatkozatot, melyből nem lehet kivenni, hogy a Szovjetunió belépne-e egy atomháborúba Kína oldalán; vagy mikor az atomtámadás vádját visszautasító kínai nyilatkozatban szinte parodizálja a kínai kommunikék ma divatos hangnemét.

Mint izgalmas bűnügyi és kémregény, a feszültség igen magas fokát tudja kiváltani a végkifejletben, mikor párhuzamosan folynak hőseinek kétségbeesett kísérletei a megbántott delfinek szóra bírására és a háborúpárti katonai parancsnokság mindenre elszánt gyilkosságai az általa elkövetett gaztett tanúinak az eltüntetésére. Mint riportregény, ügyesen váltogat leveleket és hivatalos iratokat a professzor és a katonák, a professzor és munkatársai, a professzor és a delfinek között lezajló párbeszédekkel, a sajtókonferencia jegyzőkönyvével vagy a börtönbeli beszélgetővel. Mint pszichológiai regény, remekül tud belső monológokat, visszaemlékezéseket, kísérő gondolatokat rögzíteni, olyan írástechnikával, melyben ezek valóságos párbeszédekkel keverednek, ol-

dalszámra folyamatosan írt, csak vesszővel elválasztott szövegekben: ha az olvasó nem unja meg pontosan olvasni és jól odafigyelni, akkor kitűnő lélektani keresztmetszeteket élvezhet. Mint tudományos-fantasztikus regény, a delfinkutatás feltehető mai állásából indul ki, és igen meggyőzően halad a részletesen előkészített fordulópontig, amikor a delfin áttér a szóról a mondatra. Sajnos, itt nagy ugrás következik, mert a következő alkalommal, egy fél év múlva, a delfinek a sajtókonferencián már nemcsak mondatokat mondanak, hanem teljes biztonsággal használnak összetett mondatokat, kötőszavakat, névmásokat, tagadószókat, igeidőket, bölcselkednek a halálról és a túlvilágról, vagyis egy fél év alatt teszik meg az utat egy beszélni kezdő kisded szintjéről egy igen értelmes tizenkét éves gyermek szintjéig, és semmit sem látunk abból, hogy miként. Persze, a regény mondanivalójához elég ennyi is, ha azonban a regényíró nem sajnált hosszú oldalakat Sevilla és egy unatkozó milliomosnő közti szerelmi kalandnak, vagy a hisztérikus titkárnő képzelte szerelmi üldöztetéseinek megjelenítésére, akkor mégis sajnálnunk kell, hogy a további delfinnevelés ennél sokkal izgalmasabb – természetesen ugyanakkor sokkal nehezebb – megjelenítését elhagyta, így aztán átmenet nélkül lépünk a tudományos-fantasztikus regényből a filozófiai állatregénybe, ahol a delfinek már nem azt mondják, amit egy jól felhúzott tudományos fantázia szerint 1973-ban vagy akár 2073-ban elképzelhetőleg mondhatnak, hanem azt, amit a regényíró általuk itt és most az emberek gonoszágáról és ostobaságáról mondani akar. Mindamellet még így is valószínűbbek ennek a műnek az állatai, mint Swift lovai, Orwell állatfarmja, Čapek szalamandrái vagy Vercors tropijai, amely művekre egyébként a szerző a bevezetőben hivatkozik is mint elődjekre. *Lefordításra melegen javasolom.*

Budapest, 1967. december 9.

Sajer, Guy: Le soldat oublié (Az elfelejtett katona). Paris, 1967, Robert Laffont, 549 p.

A szerző 1942-ben, szinte gyerekfejjel, 17 éves korában mint az az idő szerint Németországhoz csatolt Elzász lakosa, önként jelentkezett a német hadseregbe. A keleti fronton végigcsinálta a háború utolsó három évét, éspedig 1943-tól mint a „Gross Deutschland” nevű elithadosztály tagja. Már csak mint lábadozó kerül a nyugati frontra, a nyugatiak fogságába esik, ott egy francia őrnagy felfedezi francia állampolgár voltát, pár hónapra besoroztatja a francia hadseregbe, onnan szerel le, s azóta Franciaországban él, mély meghasonlottságban.

Az első kérdés ezzel a furcsa szerzettel kapcsolatban, hogy nemzetileg tulajdonképpen hova is tartozik. Nem azért áll félúton franciák és németek között, mert elzászi, ugyanis szülei csak pár évvel a háború kitörése előtt költöztek Elzászba: apja Franciaország belsejéből való francia, anyja Németország belsejéből való német. Ő maga francia anyanyelvű, németül csak törve beszél, nagyon szívére veszi, ha német bajtársai a franciákat becsmérlik. Ugyanakkor azonban Németországot valamiképpen adoptált hazájának tekintette, és – franciáknál szokatlan módon – egy ideig rangemelkedésnek érezte, hogy németté válhat. Francia öntudatát ugyanis egy furcsa kisebbségi érzés terheli: 15 éves a francia összeomlaskor, s mint kamasz gyereknek alapvető élményévé válik az, ahogyan az apja által félelmesnek és kegyetlennek leírt német katona megjelent mint erős és hatalmas, de a nagylelkűség és barátkozás gesztusait mutatni igyekvő jóindulatú óriás. Mialatt a keleti fronton harcol, komolyan elhiszi azt a német hivatalos álláspontot, hogy Franciaország a háborúban Németország szövetségesevé vált, s ezen az

úton fogja elvesztett önbecsülését visszaszerezni. Mikor a háború végével visszatér Franciaországba, megrendülten veszi tudomásul, hogy Franciaország túlnyomó többsége a felszabadulás ujjongásával áll a másik oldalon, s „a vártnál sokkal barátságosabbnak és jóindulatúbbnak bizonyult német” képe, mely a megszállás első hónapjaiban a naivabb franciák számára valamennyire érvényben volt, rég helyet adott a gyilkos és hóhér megszálló képének. Túlságosan gyerek még ahhoz, hogy valahogyan el tudja rendezni és helyezni annak az ügynek az erkölcsi összeomlását, amiért annyi szenvedést vállalt és látott vállalni: teljes letargiába esik, s még arról is letevesz, hogy újból felvegye a kapcsolatot szerelmével és levelezőpartnerével, akit egy néhány napos berlini szabadságidill során ismert meg, és legkedvesebb életben maradt katonabajtársával, akit „mindjárt visszajövök” felkiáltással hagyott ott a fogolytáborban, mikor a francia őrnagy magával vitte. Tíz-egynéhány éve kezdte írni visszaemlékezéseit, kezdetben csak azért, hogy valahogyan megszabaduljon e kínzó emlékektől, utóbb részleteket közreadott, s most jelentek meg teljes egészükben.

A mű teljesen őszintének és élményszerűnek látszik, azt a határozott benyomást kelti, hogy kizárólag tényleges visszaemlékezéseket tartalmaz: érzésem szerint még a nevet sem változtatta meg. Amennyire meg tudom ítélni, egy meglehetősen pongyola, kollokvialis, nem írói francia nyelven ír, bár kétségtelenül jelentős kifejezőerővel. Nagyon csalódnék olvasói ítélőképességemben, ha kiderülne, hogy a műben bármiféle szerepe volna az írói leleménynek vagy akár csak a részletek novellisztikus lekerekítésének.

Mégis, a mű tényleges *tartalmával* legalábbis egyenrangú kérdés a mű *szándéka*. Elsődleges célja kétségtelenül az, hogy az átélt borzalmakat és szenvedéseket valahogyan megörökítse, s ezt valóban teljes hitelességgel teszi. A fronton folyó harcok leírásai Barbusae „Tűz”-ével vetekszenek, ugyanakkor azonban még talán fokozza a hitelességüket a szerző eszmei tétovasága. Azok a háborús regények ugyanis, melyek teljes nyerseséggel leírják a modern háború borzalmait, rendszerint harcos vagy szkeptikus antimilitaristák írásai; azok viszont, akik a háborút mint bajtársi közösséget akarják megörökíteni, még amikor nem hamisítják meg a tényeket, akkor is hajlanak a legborzalmasabb és legmegalázóbb helyzetek leírásának elhagyására. A szerző, mint látni fogjuk, egyáltalán nem jut el odáig, hogy a háborút elvi alapon elutasítsa, és óriási súly van művében a bajtársak közösségén. Mégis maradéktalan teljességgel – és ugyanakkor minden perverzítés nélkül – idézi fel a hónak, sárnak, vérnek, kiontott beleknek, ürüléknek és kosznak azt az együttesét, ami a frontkatona életét meghatározta, és teljes őszinteséggel eleveníti meg az állandó félelemnek azt az állapotát, melyben a frontkatona, különösen pedig a tankok mellett és tankok ellen harcoló gyalogos van, s amelyben a túlélés egyetlen reményét a – látványos heroizmustól teljesen mentes – kényszerű bátorság jelenti. Emlékezetes a Dnyeperen való visszavonuló átkelés leírása, ami alatt a szovjet légierő állandóan bombázza a jeges sárban úszó és menekülő katonáktól nyüzsgő Dnyeper-partot, s amiről meggyőzően mondja, hogy meghaladja a napóleoni hadsereg berezinai átkelésének borzalmait. Talán ennél is borzalmasabb a kelet-poroszországi visszavonulás leírása, ahol az állandó légitámadások véres kásává bombázzák a hadsereggel reménytelenül összekeveredett civil menekülők tömegeit, s amiről ugyancsak meggyőzően mondja, hogy meghaladja az 1940-edik évi francia összeomlás borzalmait.

Azt a további célját azonban, hogy mindezek leírásával megszabaduljon ezektől az emlékektől, s bizonyos megbékélt távolságból tudja nézni őket, saját bevallása szerint sem érte el, már csak azért sem, mert minden leírásának az a kicsengése, hogy a szó

egyszerűen elégtelen az éhségnek, a fázásnak, a félelemnek, a halálnak olyan felső fokai számára, amelyeken ő és társai átmentek. De van ennek a megbékélni nem tudásnak egy mélyebb oka is, mely átvezet bennünket a szerzőnek talán leginkább szívében fekvő írói céljához, ahhoz, hogy emléket szeretne állítani a vele együtt szenvedett, harcolt és nagyobbrészt elesett társainak. Mindez megy addig, amíg közvetlen bajtársak, egyes emberek emlékéiről van szó: képes szimpátiát kelteni néhány szeretettel megrajzolt alakja iránt, amilyenek a józanul bátor, rezignáltan hősies, embereit kímélő s az ellenséggel nem kegyetlen Weisredau kapitány, a győzelemben nem hívó, örökösen morgó, de végül társaiért magát feláldozó első világháborús veterán Wiener és más, jellemileg kevésbé jelentős, de emberi és bajtársi melegséggel leírt alakok. Elhisszük neki, hogy ő és azok az egységek, melyekben harcolt, nem öltek, nem raboltak, nem erőszakoskodtak a polgári lakossággal szemben; elhisszük neki, hogy együttérzéssel nézte a még náluk is inkább éhező és fázó szovjet hadifoglyokat; elhisszük neki, hogy még fegyveres harcban sem tudta megrendülés nélkül tudomásul venni azt a tényt, hogy embert ölt. A partizánokra ugyan nagyon haragszik, mint olyan emberekre, akik – a jellegzetes német hivatásos katonai szemlélet szerint – olyan dologba ártják magukat, ami nem rájuk, hanem a hadseregre tartozik; ugyanakkor érezhető megrendüléssel számol be arról a két-három esetről, amikor tanúja volt annak, hogy társaikért bosszút lihegő német katonák az elfogott partizánokat agyonlőtték. Elhihetjük mindezt, mert nincs jele, hogy a tényeket kozmetikázná: ha ezt akarná tenni, akkor nem írná le azt az amúgy is másodkézből vett tényt, hogy partizánvadászat címén a német katonák falvakat gyilkoltak le; még kevésbé írná le az elithadosztály szinte gyilkosságnak is minősíthető embertelen kiképzési módszereit vagy az irtózatosságot szennyezett közepette visszavonuló német katonáktól aprólékos kincstári tárgyak elvesztését számon kérő tábori csendőrök komizását és akasztásokban kedvét lelő kegyetlenségét. Keserűen jegyzi meg ezzel kapcsolatban, hogy milyen hiábavaló dolog volt a német katonát ilyen rettenetes kemény fegyelem alatt tartani, ahelyett, hogy hagyták volna ölni és erőszakoskodni, hiszen végül így is, úgy is ezekért vonták egészében felelősségre.

Ez az a pont, ahol a szerző szándéka megbicsaklik: mindaz, amit leír, együttérzést keltő, sőt megrendítő, mint egyes emberek emlékének és szenvedéseinek megörökítése, ő azonban több helyen is összegezi ezt „a német katoná”, „a német nép” méltatlanul elfelejtett szenvedéseinek megörökítésévé, ami óhatatlanul felidéri a konfrontálást a szenvedéseknek és szörnyűségeknek azzal a komplexumával, amit egyetlen szóval szoktunk kifejezni: Auschwitz. Nem mintha bárkinek is elő lehetne írni, hogy „inkább arról beszéljen, ne pedig erről”: mindenki arról beszél, amit átélt. De aki összegező erkölcsi ítéletet akar mondani, annak végül mégis valamiféle álláspontot kell kialakítani a porondon szereplő „ügy”-ekkel, eszményekkel és vezéralakokkal szemben. Itt akad meg a szerző, éppen úgy, mint eszményképe, Weisredau kapitány. A Führer, mint legfőbb hadúr, néhányszor előfordul a műben, de az embereknek iránta való érzelmei pontosan olyanok, mint általában a szenvedő és küszködő kisember érzelmei a távoli hatalmasokkal szemben: nem tudják elképzelni örülni vagy gazembernek, de csillagászati távolságban lévőnek és tökéletesen értetlennek érzik mindabban, ami az ő szenvedéseiket kiteszi. A nemzetiszocializmus még ennyit sem szerepel a műben: kizárólag a katonákat a frontra küldő ostoba búcsúztató beszédekben fordul elő. A bátor és ember-séges Weisredau kapitány világnézetéről annyit tudunk meg, hogy nagyon tisztában lenni látszik azzal, hogy valamiféle nagy bajok vannak Németországban, de mégis úgy érzi, hogy a „barbár Kelet” és az „elkényelmesedett Nyugat” között a németek képví-

selnek valamit, amiért érdemes harcolni. A szerző már ennyit sem mer mondani, meg sem próbálja, hogy azt az ügyet, amiért harcolt és szenvedett, jó ügynek állítsa; csak egyszerűen úgy képzeli, hogy a győztes ügy sem jobb ügy, csak éppen az győzött. S miközben párját ritkítóan elrettentő képet fest a háborúról, a béke az ő számára a tespedés és rothadás korszakát jelenti, amelyben húsz-egynéhány éve nem tudja a lelki békéjét megtalálni. Nem fasiszta, csak éppen ahhoz a háború után a maga helyét megtalálni nem tudó emberfajtaához tartozik, mely kitűnő nyersanyag a faszizmusok számára. A szerzőnek még külön tragédiája, hogy nem maradt Németországban, ahol bőven talált volna hasonló élményekkel és hasonló problémákkal küszködő társakat, hanem visszavedlik franciává, ahol mindezekkel teljesen magára marad.

A szerző őszinteségében nincs okunk kételkedni, annál inkább a kiadó szándékai-ban; a könyv hátsó borítóján egy sor egyéb történeti művet és emlékeztetést hirdet, melyek mind a német–szovjet háborúról szólnak, s a címekből ítélve mind vagy csaknem mind a német ügy oldaláról.

Ha akadna hasonló hitelességű emlékezés a második világháborúban a magyar hadseregben harcolt ember tollából, annak kiadását komolyan kellene mérlegelni, mert ezek az emlékek és problémák még mindig sok ember számára élnek, ha mégannyira nem is örülhetünk ennek. Ez a mű azonban magyar olvasó számára a német hadsereg apoteózisát jelenti, így *kiadását semmiképpen nem javasolom*.

Budapest, 1968. május 30.

Bourget, Pierre: Un certain Philippe Pétain (Egy bizonyos Philippe Pétain). Paris, 1966, Casterman, 517 p.

Pétain tábornagnak ez az életrajza azt tűzi ki célul, hogy a Pétainben elhülyült aggasztó vagy gonosz *áru* látó egyik szemlélet és a benne Franciaországért a maga becsületes nevét is feláldozó *mártír* látó másik szemlélet között minél több *tény* felderítésével igazságot tegyen. Gondosan dokumentált, minden lényeges részletre kiterjedő, de a részletekben nem elvesző s mindvégig a tárgyilagos mérlegelés és érvényes ítéletalkotás elősegítésére irányuló művel állunk szemben. Az általa felvázolt élet- és jellemrajzból kialakuló összkép Pétaint úgy mutatja be, mint egy paraszti származású, józan, száraz humorú, csak a valóságot érzékelő, meglehetősen fantáziátlan, katonának jól képzett, de eredeti eszméknek csaknem teljesen híján lévő, vezetésre alkalmas, de elsősorban taktikusi és csapatvisztí eredményekkel rendelkező embert, aki a maga fantáziátlan módján őszinte s az átlagnál nagyobb közvetlen felelősséget érez az egyszerű katonák sokaságával, s azokkal mindig jó és eleven kapcsolatot tud tartani, ugyanakkor száraz kötelességteljesítéséhez gyakran egy bizonyos érzéketlenség is menő egykedvűség járul. Ezek a képességei teszik alkalmassá arra, hogy az első világháborúban reá jutott és egyéniségének megfelelő feladatokat (Verdun csökönyös megvédése 1916-ban és a francia hadsereg megingott moráljának helyreállítása 1917-ben) kitűnő eredménnyel teljesíteni tudja. Érdekes adat, hogy az első világháború kitörésekor Hindenburghoz hasonlóan a nyugdíj küszöbén van, s még csak nem is tábornok, viszont említett két teljesítményével nála sokkal ragyogóbb tehetségű katonákat is megelőzött. Szerző ezután leírja a nagyon sokáig vidám agglegéynek maradt Pétain igen változatos, de botrány nélküli női kapcsolatait, egészen késői házasságát, különösebb érdekességet nem mutató, inkább szerény anyagi viszonyait és a két világháború közötti, alapjában színtelen

közéleti szerepléseit. Meglepetéssel tudjuk meg, hogy a második világháború alatt propagandaokokból hívó katolikusnak beállított Pétain vallásilag teljességgel közömbös és nem gyakorló volt, aki a felesége által erőltetett egyházi házasságot is képviselő útján kötötte meg, hogy az ezzel kapcsolatos szertartásokat és papi kapcsolatokat elkerülje. Meglepő az az adat is, hogy 1924-ben, mikor több francia tábornagy, élükön Lyauteyvel, a baloldali radikális Herriot-kormány erőszakos megdöntését tervezte, ettől azért kellett végül is elállniuk, mert Pétain határozottan kijelentette, hogy a törvényes kormány oldalára fog állni. Semmi komoly adat sincs arra a közkeletű feltevésre sem, hogy Pétain már 1940 előtt valamiféle németbarát jobboldali összeesküvés részese lett volna, bár nem kétséges, hogy mindenkor erősen antikommunista volt.

Mindemez előzmények bemutatása után következik az igazi problémás rész, annak bemutatása, hogy hogyan lesz Franciaország marsalljából árulásért halálra ítélt s életét börtönben végző politikai elítélt. Szerző – meggyőzően – a döntő fordulatot a fegyverszünet kérése vagy nem kérése körüli vitában látja, ahol döntőnek bizonyult Pétain egyéniségének az a vonása, hogy teljességgel képtelen volt a kérdést egy lehetséges és leendő, de nem a közvetlen katonai lehetőségeken, hanem távoli politikai előrelátáson nyugvó győzelem jegyében megítélni, s csak Franciaország lakosságának, mindenekelőtt a milliónyi hadifogolynak a pillanatnyi nyomorúságát s annak enyhítését tartotta szem előtt. Bemutatja, hogy Pétain tekintélyének milyen döntő szerepe volt abban, hogy végül is a fegyverszünet pártja maradt felül, s nem ő lépett ki a Reynaud-kormányból, hanem a fegyverszünetet ellenző Reynaud adta át a hatalmat neki. Rámutat a szerző arra, hogy induláskor Pétain kormányának törvényességét senki sem vonta kétségbe, s a fegyverszünet bizonyos részleges hasznosságát még Churchill sem zárta ki, továbbá, hogy Pétain a meg nem szállott zónában 1942-ig határozottan népszerű volt, s határozott eredményeket és engedményeket is el tudott érni. A veszedelmes lejtőre szerző szerint azzal került Pétain, hogy ezeknek az engedményeknek az érdekében nem sokkal a fegyverszünet megkötése után személyesen találkozott Hitlerrel, ezzel útjára indította a francia–német „együttműködést”, amelynek útján nem volt megállás. Utolsó megfordulási lehetőség 1942-ben adódott, mikor az algíri partraszállás folytán a németek az addig meg nem szállott zónát is megszállták: e pillanatban Pétain komolyan mérlegelte az Algírba való repülést, de ekkor már láthatóan jelentkeztek nála az öregkori cselekvés- és elhatározásképtelenség tünetei. Jól írja le a szerző, hogy Pétain abbeli gondjában, hogy a „franciák”, a „hadifoglyok” sorsán könnyítsen s a „legrosszabbat” elkerülje, hogyan csúszik bele mindinkább az együttműködésbe, s hogyan jut olyan helyzetbe, melyben már segíteni sem tud, s a legrosszabbat, a franciák hóhérlását sem tudja elkerülni. Egészében Pétain „árulását” nem egyszeri jellemtelenségként vagy egyszeri cselekedetként mutatja be, hanem *folyamatként*, melyben állandó vitafelekként állanak egymással szemben a megmenthetőt megmenteni akaró józanság és a becsületért mindent kockáztató hősiesség, s ebben a vitában Pétain nem azért bukik el, mert a kettő közül az egyik álláspontnak elvileg van igaza, hiszen ez a vita elvileg nem dönthető el, hanem azért, mert egy olyan történeti folyamatban sodródik mind tehetetlenebbül, melyben az egyik álláspont relatív igazsága mindinkább elvész, s a másiké mindinkább megnő.

A könyv egészében alkalmasnak látszik arra, hogy kiegyensúlyozott és a véglegeset megközelítő értékelésre adjon alapot. Mindez igen fontos lehet a francia olvasó számára, akinek tudatában a Pétain-ügy olyanféle ügyként jelentkezik, mint mondjuk a magyar olvasó számára a régebbi, de ma sem érdektelen Görgey-ügy (ahol egyébként a főhős embernek lényegesen érdekesebb, mint Pétain!). Ha tehát arra a kérdésre kell

felelnünk, hogy egy ekkora terjedelmű és dokumentációjú Pétain-életrajzra szüksége van-e a magyar olvasónak, akkor *a fordítás indokoltására tagadó választ kell adnunk*, egyrészt azért, mert az úgy a magyar olvasó számára nem jelent eldöntést kívánó vitatémát, másrészt azért, mert a főszereplő, mint egyéniség, ehhez nem eléggé érdekes: hogy ez így van, azt éppen ez a könyv bizonyítja igen meggyőzően.

Budapest, 1968. július 10.

Vidal, Gore: Washington D. C. (Washington főváros). Signet Books, New York, 1968, New American Library Inc., 304 p.

E Washingtonban, az Egyesült Államok vezető politikai köreiben játszódó regény azt az időszakot fogja át, mely Franklin D. Roosevelt felemelkedésétől Eisenhower elnökségének befejező szakaszáig terjed, s magában foglalja a New Dealt, a második világháborút, a hidegháborút, a maccarthyizmust és annak lealkonyulását. Hősei az Egyesült Államok fővárosában zajló politikai élet és politikai intrikák színpadán forgó személyek: az elnököket és alelnököket „csináló” újságkirály, annak társadalmi vezérszerepet játszó felesége, továbbá alkoholista, férfibolond és bajkeverő leánya és aranyifjúból lassan megkomolyodó és baloldali újságszerkesztőként végző fia; a régi típusú, csekély vagyonú és becsületes, a demokrata párt konzervatív szárnyához tartozó szenátor, aki elnökjelöltségének költségei fejében egyszer mégis tesz egy korrupciós szívességet egy obskúrus pénzembernek, továbbá a szenátor bátor és becsületes leánya, aki az újságkirály fiának oldalán szintén eljut a baloldalig; végül a központi figurának tekinthető karrierista, aki a szenátor kitűnő, szegény és nagyreményű titkárából minden igazi állásfoglalást elkerülve és mind kíméletlenebbül törtetve lesz először az újságkirály veje, aztán újságpropaganda útján mondvacsinált háborús hősiessége révén képviselő, majd az öreg szenátor szemérmetlen megszarolása által annak utóda a szenátorságban s a regény végén komoly alelnök-, majd elnökjelölt. A mellékes figurák között érdemes megemlíteni a kulturált homoszexuális filmkritikust, akiből mindenre kapható bérenc-újságíró válik, a harcias és goromba szocialistát, aki vádló tanú lesz az Amerika-ellenes tevékenységeket vizsgáló bizottság előtt, s a képzett marxistát, aki végül a nagy karrierista számára írja meg annak „könyveit”. A mellékes női figurák között érdekes a szenátor kótyagos és igazmondó felesége, a nagy karrieristának ugyancsak milliomos körökből származó és ugyancsak karrierista második felesége, a minden lében kanál washingtoni társaságbeli pletykahordó hölgy, a zsidó pénzmágnás felesége, aki sorozatos baklövésai ellenére is végül bejut a „nagy” társaságba, a régimódi öreg hölgy, akinek egy politikai szalon fenntartására és még mindig komoly befolyásra ad jogcímet az, hogy egy fél évszázaddal ezelőtt egy régi-régi elnök unokahúga s e címen a Fehér Ház háziasszonya volt valaha.

Mindezek mögött ott állanak háttérül a valóságos történeti alakok. Mindenekelőtt Rooseveltt, akit a demokrata párt konzervatív szárnyához tartozó főszereplők egyértelműen gyűlölnek, s aki itt nem úgy jelenik meg, mint nagy haladó államférfiú, hanem inkább úgy, mint ravasz taktikus, aki észrevétlenül alakítja át a régi köztársaságot egy-személyes uralom alatt álló világbirodalomká; utána szintelenebbül lépnek fel Truman és Eisenhower, mely utóbbiról megtudjuk, hogy kenetes szólamai ellenére egyáltalán nem jó ember, továbbá a handabandázó MacCarthy, aki ellen egy ideig senki sem mer fellépni, mikor azonban magamagát járhatja le, egyszerre mindenki ellene fordul, köztük a nagy karrierista is.

Az egész mű lényegében egy washingtoni erkölcsrajz, s kifejezetten az is akar lenni: maga mutat rá azokra a döntő változásokra, melyek a leírt húsz-egynéhány esztendő alatt lejajlottak; először az, melynek során a sokfejű, de egyszerű szerkezetű régi köz-társaság világbirodalomká vált, amelyben csak a négyvévenkénti újraválasztás korlátoz-za az egyetlen személy uralmát; továbbá az, melynek során a puritán becsületesség meglevő szigeteit mindinkább elmossa egy olyan közfelfogás, mely csak a sikert s az eredményt értékeli az eszközökre való tekintet nélkül; végül az, melynek során a mil-liomosok által többé-kevésbé mozzgatott csekély vagyonú politikusok helyett mindin-kább a milliomosok maguk vagy családtagjaik lépnek a politika porondjára. A végén a csaknem teljesen egyedül maradó vagy maradni látszó lapszerkesztő házaspár fogal-mazza meg a helytállás kényszerűségét: azt, hogy minél ellenállhatatlanabbnak tűnnek fel ezek a folyamatok, annál inkább szembe kell fordulni velük, és remélni kell valami jobbat. Hogy ez a jobb valahol bal felé van, afelől az író nem hagy kétséget, de sem tömegeket, sem mozgalmakat, sem ideológiákat nem konkretizál, melyekre remé-nyeiben támaszkodnék.

A regény vontatottan indul, s fokozatosan válik mind izgalmasabbá és drámaibbá, s levegője is ezzel s a fentebb leírt folyamatokkal párhuzamosan válik mind keményebbé és kegyetlenebbé. A mű kilenc különálló, pillanatfelvétel-szerű fejezetre tagolódik, me-lyek egyenként csak néhány napra terjednek, míg közöttük évek telnek el, ami által a szerző rengeteg felesleges részletet megtakarít magának és az olvasónak. A figurák kitűnőek és élők; csupán a nagy karrierista alakja válik kissé elmosódottá, mert a főtétel illusztrálása érdekében tökéletes ötvözete az abszolút megnyerő fellépésnek és az abszolút erkölcsi gátlástalanságnak. Így kissé megmagyarázatlan marad, miért sze-reti meg az újságkirály a kezdetben hozományvadász kalandornak kezelt vejét annyira, hogy végül annak képviselői, szenátori és elnöki pályája érdekében saját alkoholista le-ányát záratja elmeógyógyintézetbe s kergeti közvetve a halálba; ugyanígy nem meggyőző az sem, hogy a szenátor is miért egyengeti e férfiú pályáját azután is, hogy az csaknem menyasszonyának tekintett leányát otthagyja.

Érdekes kérdésként vetődik fel az, hogy mennyiben kulcsregény ez a mű, s mennyi-ben van azonosítható modellje a fő figuráknak, az újságkirálynak, a szenátornak, bal-oldalivá vált gyermekeiknek, főleg pedig a nagy karrieristának: minderre elegendő tájékozottság hiányában nincs módunkban felelni. A nagy karrieristától mindenesetre úgy búcsúzunk el, mint aki komoly demokrata alelnökjelölt Eisenhowerrel szemben és komoly elnökjelölt utána: ebben az értelemben az azóta a porondon szerepelt jelentősebb figurák egyikével sem látszik azonosíthatónak. Azt azonban bizonyosra vehetjük, hogy mind a fő, mind a mellékes figurák olyan alakokból vannak összerakva, akiket a be-avatott washingtoniak bizonyosan azonosítani tudtak és tudnak.

A mű nagyon érdekes és tanulságos, még akkor is, ha az általa adott kép sok ponton kiegészítésre szorul. *Lefordításra javasolom.*

Budapest, 1968. július 10.

Hetman, François: Les secrets des géants américains (Az amerikai óriásvállalatok titkai). Paris, 1969, Éditions du Seuil, 296 p.

E könyv az amerikai nagyipari szervezés csodáiról, az amerikai mamutvállalatokról s azok óriási méreteiről szól. Kiindul abból, hogy a világban ezek képviselik az első, iga-zán nemzetfeletti szervezeteket, mert szemben az eddig ismert nemzetközi szerveze-

tekkal, melyek vagy több ország közös szervezetei, vagy nemzeti méretű szervezetek egymás közötti viszonyait szervezik meg, az amerikai mamutvállalatok legnagyobbjai ma már egyszerűen a nemzeti méretek *főlé* emelkedő szervezeteket testesítenek meg. A mű tétele az, hogy az amerikai óriásvállalatok méretei nem okot jelentenek, hanem következményt: az amerikai ipar termelékenysége nem azért több mint kétszerese a legfejlettebb európai iparokénak, mert szerencsés körülmények már eleve az európai méreteknél nagyobb méreteket tettek számukra lehetővé, hanem az amerikai nagyvállalat sajátos dinamizmusa egy egészen új civilizációs formát jelent, melynek a nagy méretek felé való haladása csak egyik, nem is mindig szükségszerű, nem is állandóan egyértelmű következménye. Hiába hoz tehát létre Európa az amerikaiakkal azonos vagy akár nagyobb méretű ipari óriásokat, ezek a többnyire állami kezdeményezésre és állami eszközökkel létrejött óriások merőben méreteiknél fogva sohasem fogják az amerikai óriásvállalatok dinamizmusát és termelékenységét elérni. Mindennek alátámasztására végiglemezzi azokat a módokat és mintákat, melyek keretében az amerikai nagyvállalatok jelenlegi óriásméretei létrejöttek, abban az időrendben, ahogyan ezek a minták a fejlődés során egymás után kialakultak, részben egymást váltva, részben egymás mellé felfejlődve. Az első tényező kétségtelenül az amerikai fejlődési keret kontinentális mérete volt, ami először a nagy vasútvállalatokat hozta létre a múlt század közepén. Ezeket követték a század végén a nagy vegyi és olajipari vállalatok, melyek a versenyt korlátozó megállapodásokkal, kartellek és trösztök alakításával jutottak el újabb nagy méretekhez, mindaddig, amíg az amerikai trösztellenes törvényhozás ezeket a szabad verseny védelmében korlátok közé nem szorította. Ezt követte a horizontális koncentráció, egyugyanazon iparág kisebb versenytársainak az elnyelése, ami szintén a szabad versenyt védő törvényhozásba ütközött; majd a vertikális integráció, melynek során egy-egy nagy iparág vállalatai egyrészt saját áruik eladásának és kiegészítő szolgáltatásainak a megszervezését, másrészt saját nyersanyagellátásuk megtermeltetését is saját üzembe vették; majd rendszeresen felkutatták az így kiterjedt termelési vonalakban rejlő újabb lehetőségeket, s ezekre támaszkodva kiterjesztették termelt áruik skáláját új meg új, többnyire rokon árukra, de néha egészen távoliakra is, ha azokhoz fennálló lehetőségeiket jól ki lehetett használni; ezen a nyomon eljutottak a folytonos újítások állandó megszervezéséhez, melynek keretében az ipari nagyvállalatok termelvényeinek skálája szinte tízévenként kicserélődik, s az új meg új nagy méretek nem a szabad verseny korlátozásán, hanem ellenkezőleg, a kutatás és fejlesztés, a racionalizálás és ötletesség szüntelen s mindinkább kiélesedő versenyén alapulnak. Ez teszi szükségessé a vezetés és a vezető új típusának a kialakítását, ami a vezetési képességekkel való tudatos gazdálkodást, a hatáskörök és felelősségek decentralizációjának és az információ koncentrálásának egymást váltogató és egymást kiegészítő módszereit kívánja meg. Mindennek mozgatója a befektetett tőke jövedelmezőségének a mindinkább „teremtő” jellegű fokozására való törekvés, amihez minden eddiginél nagyobb méretbeli lehetőségeket jelentettek az államhatalomnak részben katonai, részben úrkutatási célú megrendelése, amelyek viszont mind fokozottabb jelentőséget biztosítottak a tudomány számára. A jövő „posztindusztriális” társadalmának körvonalai a *tudomány*, az *államhatalom* és a *vállalkozás* hármásának az összeműködése jegyében rajzolódnak ki, aminek közös célja és tartalma a mind rohamosabbá váló fejlődés folytán mind közelebbi aktualitást nyerő „jövő” előrelátása, megtervezése és megragadása. Ilyen perspektívák mellett alakul ki az az újféle dinamikus vezetés, mely tevékenységének súlypontját a munkaerőkben rejlő teremtő képességek kibontakoztatására helyezi. Szó sem lehet addig az „amerikai kihí-

vás”-sal szemben való helytállásról, ameddig az európai, főleg a francia nagyipari vállalkozás ugyanezeket a problémákat még mindig a munkavállalókkal való „osztályharc” szűkös kategóriái között fogja fel, és el nem sajátítja a dinamikus és teremtő szervezés új, modern formáit.

A könyv érdekes és gondolatébresztő, s valamit érzékeltet abból, amit a mai nyugati terminológia „posztindusztriális társadalom” név alatt emlegetni szokott. Valószínűleg nemcsak ez a könyv, hanem az e tárgyba vágó irodalom tekintélyes része is hajlik arra, hogy e fogalom jellemző vonásaiként számos, valóban jövőbe mutató társadalmi szerveződési forma mellett egy sor öncélú, céltalan vagy egyenesen kártékony tevékenységet is felmutasson, behatóbb válogatás és kritika nélkül: így ez a könyv is a befektetett tőke jövedelmezőségének merőben öncélúvá váló növelésére irányuló tevékenységek között minden kritika vagy értékelés nélkül sorolja fel azoknak a nagyméretű, de teljesen heterogén ipari „konglomerátumok”-nak a létrehozását, melyek minden rafinériájuk mellett sem mások, mint – akárcsak a régi holdingtársaságok – legközönsége-sebb részvénymanipulációk. Mindez egy bizonyos kritikátlanságra vall a nagyméretű amerikai szervezés csodáival szemben. A könyv ennek ellenére is elég érdekes ahhoz, hogy *lefordításra alkalmas* legyen, de alig hinném, hogy *ne létezne* ugyanebben a műfajban nála *reprezentatívabb* olyan *mű*, mely a „posztindusztriális társadalom” feltételezett mibenlétét anélkül elemzi, hogy az amerikai szervezési formákat akár kritikátlanul idealizálná, akár kritikátlanul elátkozná.

Budapest, 1970. június 26.

Guillain, Robert: Japon, troisième grand (Japán, a harmadik óriás). Paris, 1969, Éditions du Seuil, 368 p.

E könyv azt a legutóbbi két évtizedben lezajlott páratlan gazdasági fellendülést írja le, mely Japánt a világ harmadik, a tőkés világ második ipari hatalmává tette, miután túlhaladta először a Nyugat-Németország mögött már lemaradt Nagy-Britanniát, majd Nyugat-Németországot is. Japánnak a nyugati világ mellé való e tüneményes felsorakozása lényegében az utolsó száz év fejlődésének az eredménye, mely idő alatt Japán két ízben is produkált olyan felülről irányított, de az egész nép aktív közreműködését kiváltani tudó forradalmi változást, mely megérdemli a társadalmi „mutáció” elnevezést: az első a Meiji császár vezetése alatt száz éve elindult fordulat, melynek során a teljességgel ázsiai és feudális Japán elsajátította a nyugati államszervezés, iparosodás és haditechnika vívmányait, megtartva a lakosság többségét a hagyományos társadalmi keretek és a hagyományos tisztességes szegénység szorításában; mikor azután a második világháborúban csődöt mondott az a kísérlet, hogy Japán az így felgyűlt ipari és katonai erőt Kelet-Ázsia meghódítására használja fel, bekövetkezett a második fordulat, mellyel Japán elfordult mindennemű katonai ambíciótól, és teljes erővel nemzeti jövedelmének és életnívójának növelésére koncentrált, amelyek ma több mint kétszeresei a tíz év előttinek, és többszöröse a világháború előttinek. Az amerikai megszállók előbb itt is, mint Németországban, a nagy ipari csoportosulások szétrobbantására törekedtek, majd a hidegháború jegyében csendesesen utat engedtek annak, hogy ezek újból létrejöjjenek. A jelenlegi ipari vezetők azonban nem annyira a régi családi hitbizományok képviselői, inkább a modern, nem kis részben alulról jött menedzsertípushoz tartoznak: ma lényegében ők kormányozzák Japánt, s az ő bőkezű támogatásuk tartja folya-

matos kormányon a konzervatív jellegű kormánypártot idestova húsz év óta. Ugyanakkor ez a nagyipar a más ipari országokban szokásosnál sokkal könnyebben és készségesebben elviseli a gazdasági minisztériumok koordináló és irányító tevékenységét. Ugyanígy aránylag engedelmesen viseli a nagyipari munkásság is a munkaadók gyámkodó, „családi” mintákat követő magatartását, s el is várja ennek előnyeit, a biztosított, kor szerinti előmenetelt, a kiházasítási és egyéb segélyeket és a munkaviszony állandó, biztosított jellegét. Így, ha van is sztrájk, az mindig egy vállalaton belüli „családi” viszály, de sohasem egy iparág együttes osztályharca. Mindez azonban csak a nagyvállalati munkásságnál van így, amelyhez való tartozás társadalmi rangot, fokozott partiképeséget jelent. Ezzel szemben áll a munkásság másik fele, a közép-, kis- és családi üzemekben dolgozó vagy bedolgozóként családi együttesben maradó munkások, akiknek helyzetét a legteljesebb kiszolgáltatottság és létbizonytalanság jellemzi; ezek helyzetéhez hasonlít a kis parcellákon dolgozó törpebirtokos parasztság és mezőgazdasági munkásság helyzete is. A nagy vállalatok különböző munkák és munkafolyamatok közvetett kiadásával nagyon is igénybe veszik ezt a tetszés szerint elbocsátható munkaerő-tartalékot, s ennek a terhére képesek a maguk törzsgárdája számára azt a nyugati szintet megközelítő, biztonságos egzisztenciát nyújtani, melyre oly szívesen hivatkoznak. Mindennek háttere az a túlnépesedtség, mely a japán élet minden megnyilatkozásának, elsősorban a közlekedésnek és a lakásviszonyoknak a túltömöttség jellegét adja; a születési arányszám ugyan ma már teljesen nyugat-európai jellegű, és stabil népességet biztosít, de a fordulat alig húsz éve következett be, úgyhogy Japán korösszetétele ma még a fiatal ország képét mutatja. Az ebből eredő, ma még korlátlanul látszó munkakapacitás teszi lehetővé a japán ipar, közlekedés és építkezés számára, hogy egyedül Amerikával mérhető fantasztikus gyorsasággal, óriási beruházási volumennel létesítsen új meg új ipartelepeket, csodavasutakat, nem sajnálva ezzel elavulttá tenni nem is olyan régi berendezéseket. Ennek háttérje a japán bankok és a japán állam bőséges és nagyvonalú hitelpolitikája, mely nyugati fogalmak szerint súlyosan kockázatosnak, sőt kalandosnak minősül, ha világgazdasági és világpolitikai válságok lehetőségét vesszük számba, eddig azonban nemhogy bajt csinált volna, de lényeges tényezője volt a gazdasági prosperitásnak. Ma Japán élen jár az új ipari forradalom iparágaiban, az elektronikában, a félvezetők terén, a műanyagiparban, a nukleáris iparban, felsorakozott Amerika mellé az olajiparban és az autóiparban, és jelentkezik, ha egyelőre nem is átütő sikerrel, mint úrkutató ország is. Mindez elsősorban meglévő nyugati találmányok igénybevételén vagy továbbfejlesztésén alapult, ami megszerezte Japánnak az „utánzó” ország rosszalló megjelölését, ma azonban kezd Japán az önálló kutatás és eredeti találmányok terén is felsorakozni. Még inkább túlhaladottá tették a mai japán ipar minőségi teljesítményei az „olcsó, de silány” japán iparról szóló régi elképzeléseket. S miközben mindehhez a legnagyobb mértékben igénybe vette Japán az amerikai segítséget, ugyanakkor képes volt mindmostanáig az állam és a nagytőke szívós összjátékával kivédeni az amerikai tőkének a japán gazdasági életbe való behatolását: az eddig csak néhány iparágban tudott többé-kevésbé gyökeret verni, és nem szűnik meg felpanaszolni a „szabad verseny” elvének azokat a megsértéseit, melyekkel a japánok ezt a behatolást akadályozzák. S mivel a japán gazdaság nyersanyagokban való szegénysége miatt nagy mennyiségű behozatalra és nagyméretű kivitelre van utalva, s főleg behozatali téren nagyon egyoldalúan függ Amerikától, ezért ma egy igen nagy méretű japán külkereskedelmi diplomácia működik, mely Szibériától Indonéziáig és Kínától Új-Zélandig felkutat, számba vesz és mozgósítani igyekszik minden külkereskedelmi és gazdasági társulási lehetőséget.

Japán ezt a harmadik helyet elérte anélkül, hogy atomhatalom volna vagy azzá lenni törekedne, holott a hozzá való ipari kapacitása kétségtelenül megvolna. Sőt, éppen a fegyverkezési versenyből való kívülmaradása az egyik lényeges tényezője e sikernek. Csak legújabbban rajzolódnak ki az égen olyan viharfelhők, melyek zavarokat és zivatartokat ígérnek ebben az egyenes vonalú és megállíthatatlannak látszó előrehaladásban. Kína atomhatalommá válása Japánban is felvetette az eddiginél komolyabb felfegyverkezés gondolatát, bár felvetődött az a gondolat is, hogy Japánnak közös amerikai–szovjet garancia alapján kellene semleges kis országgént stabilizálódnia. De viharfelhők gyülekeznek a legszorosabban vett gazdasági területen is. A japán gazdaság rendkívül sebezhető egy nagyobb méretű világgazdasági válsággal, különösen pedig a nagyobb ipari és nyersanyagtermelő országokban esetleg jelentkező protekcionista áramlatokkal szemben, valamint a nemzetközi gazdasági verseny kiéleződésével szemben. S ebben a versenyben belátható időn belül megszűnik Japán legfőbb előnye, a rendelkezésre álló munkaerő-felesleg is, s akkor óhatatlanul megbomlik a japán ipar patriarchális szerkezete, s kiéleződik a nagytőke és a munkásság ellentéte is. Problémákat fog jelenteni a japán mezőgazdaságnak eddig késleltetett, de előbb-utóbb elkerülhetetlen modern nagyüzemi átszervezése is. A másik oldalon jelei vannak annak, hogy Japán komolyan készülődik e problémák megoldására, s ebben nagy segítség radikális és hirtelen újraorientációk elfogadására és keresztülvitelére való készsége. Bár Japán eddigi fejlődésének jellemző vonása volt az, hogy a rohamos modernizáció mögött háttérül ott volt a régi Japán szívós továbbélése is, a mai japán közhangulat az európai szemléző számára sokszor ijesztő módon ellenséges a japán múlttal s annak szépségeivel és értékeivel szemben is. Ez a múlttal szemben való ellenségesség helyenként emlékeztet a kínai kulturális forradalomra, bár teljesen más formák között és más eszmei háttérrel zajlik.

A könyv rendkívül érdekes és tanulságos bárki számára, aki eddig netalántán azt képzelte, hogy Japán a második világháború vége óta egyszerű politikai és gazdasági függvénye Amerikának. A szerző magától értetődőnek veszi, hogy Japánnak ez a gazdasági fellendülése csakis tőkés módszerekkel jöhetett létre, és tőkés kategóriák keretében érthető meg. Ettől függetlenül azonban egy nyílt eszű, eleven szemű, humánus francia, aki évtizedek óta Kelet-Ázsiában él, és a téma gazdasági leszűkítettsége mellett is igyekszik, s nem is siker nélkül, a sajátos japán világból és japán emberből minél többet megérteni és megértetni. Sok adatot és nevet is közöl, s egészében hitelesen dokumentált mű benyomását kelti. *Lefordításra alkalmas.*

Budapest, 1970. június 19.

Guillemin, Henri: Jeanne dite „Jeanne d'Arc” (A Jeanne d'Arcnak is nevezett Johanna). Paris, 1970, Gallimard, 251 p.

Guillemin Johanna-életrajza mindenekfelett kritikai mű, mely elsősorban Johanna életének bombasztikus vagy kenetes heroizálását, emberfeletti és természetfeletti képességekkel való felruházását tűzi tollhegyre, bár elhárítja a laposan racionális magyarázatokat is. Súlyt fektet arra, hogy a különböző források eltérő fokú hitelességének elemzése alapján szétoszlason néhány közkeletű, többnyire alaptalanul és indokolatlanul szépítő vagy heroizáló hiedelmet. Főleg arra mutat rá, hogy az 1456. évi rehabilitációs per tanúvallomásai igen tekintélyes hányadban komolytalanul szépítenek, heroizálnak

vagy feketítenek, és legendákat költenek, s ezeken alapul egy sor „köztudomású” téves állítás. A szerző kritikai tételei közül a legfontosabbak a következők: nem áll az, hogy Johannának az udvarba való bejutása olyan megmagyarázhatatlan és csodálatos dolog lett volna, mert az előző években is az udvar kíváncsiságának a kielégítésére ismétlődően küldtek oda „szentasszonyok”-at és „látóemberek”-et, akiket fogadtak is, bár nem sokáig foglalkoztak velük; nem áll az sem, hogy olyan hamar, szinte azonnal fogadták, sőt több hétig várták; az sincs elegendően bizonyítva, hogy a királyra olyan nagy hatást gyakorolt volna, s bár lehetséges, hogy elsősorban gyakorolt némi hatást, az bizonyos, hogy a kockázatos hadi vállalkozásoktól szinte betegesen félő s mindent a burgundi herceg megnyerésére alapozó király semmiféle komoly hadi vállalatot nem bízott Johannára; nem áll az, hogy Johanna vezérként indult volna Orléans felszabadítására, ezt csupán ő képzelte, valójában egy élelmiszer-szállítmány mellé küldték az ostromlottak moráljának az erősítésére, miközben a nem is minden oldalról körülzárt Orléans ostromát az angolok is igen lagymatagon folytatták; az azonban igaz, hogy Johannának volt része, bár nem egyedül neki volt része abban, hogy egy csetepatét a nekibuzdult katonák és ostromlott lakosok végül is a város felszabadításává szélesítettek ki; nem bizonyos, sőt nem is nagyon valószínű, hogy Johanna a koronázáskor közvetlenül a király mögött állott volna zászlójával, mert ezt csak egy közepes hitelességű levél állítja, Johanna saját nyilatkozatai pedig legalábbis kétségesek; annál is inkább, mert a király és környezete mind fokozódó mértékben távol tartotta magát Johannától, aki a neki szánt szerepnél többet igényelt; így működésének az elfogatását megelőző második esztendejében úgyszólván teljesen távol tartották minden hadi vállalkozástól, s ő néhány vele szimpatizáló udvari dáma körében „civil” életet élt, szép női ruhákban járt, s komoly pénzkészletet gyűjtött, amiből később a balsikerű compiégne-i vállalkozást fizette; nem áll az, hogy Johanna a francia nép széles rétegeit megmozgató népmozgalmat indított volna, hanem végig zsoldosokkal s legvégül magára hagyatva saját pénzén fogadott zsoldosokkal harcolt; komoly, bár nem százszázalékos gyanúok vannak arra is, hogy elfogatását a királyi udvar egyes emberei is előmozdították; nem áll az sem, hogy perében végig tartani tudott egy ellenfeleit szellemesen megszegényítő fölényes magatartást, mert erre csak addig volt képes, amíg a bíróságnak papi és francia külsőségei tévedésben ringatták a végső kimenetel felől; mikor azonban rájött, hogy a bíróságnak vagy az ő testi, vagy az ő erkölcsi megsemmisítése kell, akkor elvesztette biztonságát, mind kapkodóbbá lett, ügyetlenül ravaszkodott, s – utóbb visszavont – valótlanságokat is mondott. Ugyanakkor a szerző úgy látja – mint Shaw is –, hogy a Johannát elítélő bíróság többsége az angolokkal ellentétben nem akarta Johannát máglyára juttatni, hanem komolyan igyekezett „eretnek” állításainak visszavonására bírni. Másrészt viszont feltételezi, ugyancsak komoly okok alapján, hogy az Egyház a roueni bíróságnál sokkal magasabb szinten volt részese Johanna perének és elítéltetésének, s minden valószínűség szerint létezik a Vatikánban egy máig közre nem adott titkos Johanna-dosszié is.

Johanna személyiségének és szerepének értékelésében a szerző három közkeletű tétellel szemben állít fel ellenvéleményt a következőkben: nem áll az a – Shaw által népszerűsített – tétel, mely szerint Johanna a *nacionalizmus* előfutára, mert, mint már mondtuk, nem indított népmozgalmat, s egész frazeológiájának az angolok által igazságtalanul szorongatott törvényes király, nem pedig a francia nép volt a középpontjában, annál is inkább, mert számára „France” nem valami összhasza, hanem az ő bari (nem lotaringiai!) szülőföldjétől különböző, Párizs környéki vidék, az Isle de France volt; nem áll az, hogy Johanna a *szüzesség* megtestesítője és megszemélyesítője volt, mert

ugyan testileg bizonyítottan szűz volt, de ezt nem tekintette szükségszerűen egész életre szóló állapotnak, s nem zárta ki, hogy később férjhez megy és családot alapít, csak éppen addig nem volt ideje szerelmi ügyekkel foglalkozni, amíg feladatának teljesítése foglalta el; az általa használt s általában szűznek fordított Pucelle kifejezés az akkori nyelvben egyszerűen szolgálót jelentett; nem áll végül az a – Shaw által népszerűsített – tétel sem, hogy a *protestantizmus* előfutára lett volna, mert szabályos pap- és egyháztisztelő középkori katolikus volt, akinek „hangjai” nem különböztek bármilyen más szent hangjaitól, s csupán a politikailag elkötelezett bíróság csinált a hangjaihoz való ragaszkodásából eretnekségi és engedetlenségi ügyet. Rámutat végül a szerző arra is, hogy mind a rehabilitáló határozat, mind a szentté avató határozat óvakodik attól, hogy akár Johanna hangjait hitelesítse, akár őt vértanúnak nyilvánítsa – hiszen szabályos egyházi bíróság ítélte el –, hanem az első arra szorítkozik, hogy az első bírósági határozat ténymegállapításainak téves voltát mondja ki, a második pedig arra, hogy Johanna szentségét elsősorban erényeinek hősi fokára alapítsa.

A mű mindeme kemény kritikai megállapítások ellenére sem hányavetien deheroizáló, sőt szembefordul Voltaire és Anatole France álláspontjaival, akik közül az első Johannát nevetségesnek, a második naivnak állította be: a szerző csatlakozik Shaw, Sackville-West és a magyar Horváth Barna álláspontjához, akik Johannát rendkívülien erőteljes és kompakt személyiségnek értékelik. Zárószava szerint nyugodtan elfogadhatjuk Johannának azt az állítását, hogy ő az Isten ügyének harcosa, Isten által kijelölt feladatát teljesíti, Isten nevében vonul ki az igazságtalanság ellen; hiszen lényegében mindnyájunknak van feladatunk, sőt mindnyájunknak ugyanaz a feladatunk: a szeretet és igazságosság ügyének érvényesítése; csak éppen a legtöbb ember személyisége széteső és nem összeszedett, így nem ragadja meg a maga hivatását; Johanna ellenben azok közé az összeszedett és egy fából faragott személyiségek közül való, akik a hivatás „hívására” teljes szívükkel és teljes cselekvőségükkel felelnek.

A mű a magyar olvasó számára, aki elsősorban Shaw Johanna-értelmezését ismeri – amit alapvonásaiban a szerző is elfogad –, sokszor nyitott kapukat látszik döngetni, mikor kirohan a Johannát kenetes szentté vagy bombasztikus hőssé tevő értelmezések ellen, melyek természetsszerűleg a francia irodalomban burjánoznak. A mű azonban ezen túlmenően kritikai és valóságfeltáró jellegű, tartalmas, hiteles és meggyőző, részleteiben érdekes, végkövetkeztetéseiben megbízható s értelmezésében emberi. *Lefordítását javasolom.*

Budapest, 1971. december 7.

Gaskell, Elizabeth: North and South (Észak és Dél). London, 1973 (1854–55), Oxford University Press, 447 p.

Elizabeth Gaskell nálunk kevésbé ismert nőíró kortársa és folyóirati munkatársa Dickensnek, ugyanabból a nőírónemzedékből, mint a Brontë testvérek. Ez a bevezetéssel, életrajzi kronológiával és jegyzetekkel ellátott, filológiaiag gondozott újrakiadás kiemeli az írónőnek azt a sajátos, korában szinte egyedülálló erényét, hogy ebben a regényében teljes megértéssel és beleérzéssel tudta ábrázolni a proletársorsot, a munkáskizsákmányolást s ezen belül különösen a sztrájknak azt a feszültséggel teljes dialektikáját, melyben a lélektani teherbírás egyetlen hajszálának a megfeszülésén vagy megpattanásán múlik, hogy ez a fegyver az öntudatosodás győzelmes előrevívője vagy az értelmetlenül

demoralizáló kudarc közege lesz-e. A címben szereplő Dél és Észak mögött két életforma szembeállítására rejlik: a déli a földesúri és papi gyámkodás árnyékában, primitív, de aránylag békés és biztonságos feltételek között folyó földművelő életforma, szemben az iparosodó Északkal, melynek hirtelenében megnőtt füstös és rideg városaiban új embertípusok jelennek meg: a többnyire alulról feltörő, gyárépítő szenvedélytől fűtött, munkásaival, magával és versenytársaival szemben is kíméletlen vállalkozó gyáros típusa, és ellenlábasa, az urakat és egyházakat nem tisztelő, a harci összefogás nagy próbálkozásait élő munkás-proletár új emberfajtája. A mű szinte tudatos kihívás az angol nőírók körében oly kedvelt kastélyregények témavilágával szemben: mintha tételszerűen akarná bizonyítani, hogy e füstös városok zaklatott világa ér annyit regénytémának, mint a másik. A két világ különbségét a regény főhősnője érzékeli azáltal, hogy apjával és anyjával a békés Délről a forrongó Északra költözik, s bármennyire ellágyulva emlékezik is vissza gyermekéke színhelyére, igazi életcélt és tennivalót többet talál Északon. Érdekes módon e költözés hátterében is egy – régmúlt századok problémáit idéző – eszmei-lelkiismereti konfliktus áll: a leány apja meg hasonlít papi hivatásával, de nem a keresztény vallással magával, hanem az angol államegyház hivatalos álláspontjával. Ezért tartja kötelességének lemondani a békés Délen viselt papi állásáról, bár felettesei szívesen kínálnának neki áthidaló megoldásokat, s elmegy az északi iparvidékre óradó tanárnak. Bármennyire anakronisztikusan hat nemcsak a mai olvasó, de a regénybeli környezet számára is a papnak ez a konfliktusa és ez a lépése, mégis mély összefüggés van az írónőnek az angol forradalmi hagyományban oly nagy szerepet játszó vallásos-lelkiismereti helytállással való együttérzése és a kezdődő munkásmozgalommal való együttérzése között. Ugyanakkor azonban az írónő komoly tisztelettel viseltetik a korai kapitalizmus és korai kapitalista nem csekély teljesítményei iránt is: olyan történeti pillanatban vagyunk, amikor egyrészt világosan kibontakoznak már a kapitalizmus összes árnyoldalai, másrészt már megfogalmazódik az idealizált kapitalizmus legendája is, s e műben mindkettőnek a hatását láthatjuk. A főhős éppen egy ilyen gyáros, aki boltosinasból küzdötte fel magát, utolsó fillérig kifizette egykor tönkrement apja adósságait, majd a regény végén a legnagyobb anyagi válság pillanatában inkább választja a teljes elszegényedés kockázatát, mintsem hogy hitelezői pénzét egy nagy nyereséget ígérő spekulációra feltegye. A maga fogalmai szerint ugyanilyen végtelenen korrekt – s ugyanakkor végtelenen merev és rideg – munkásaival szemben is. Az ellenkező pólust, a munkások világát a főhősnő egy tüdőbajos munkáslány révén ismeri meg, akit haláláig istápol, s így barátokzik össze annak apjával, aki az öntudatos és harcoss munkás típusát képviseli. Ő a sztrájk vezető szelleme, aki azonban legelősebb osztályharcos álláspontja mellett is szigorúan elutasít minden törvénytelen erőszakot, így azt a felelőtlen gyárrombolást is, mely végeredményben a sztrájk kudarcát idézi elő.

Jellemző az írónő magatartása a vallás kérdésében is. Abból, ahogyan a főhősnő és családja mély vallásosságát belülről ábrázolja, világosan következtethetünk az ő vallásos meggyőződésére is. De írói becsületessége és jóféle realizmusa nem engedik meg, hogy elhallgassa a főhős-munkás komoly kételyeit istennel szemben, melyeket az írónő kissé naivakként, de nem kevésbé meggyőzőkként ad elő. Egy megbékéltető jelenetet, melyben a munkás ott marad a papék családi áhítatán, a következő szavakkal zár le: „Az Egyház hú leánya, a kiugrott pap és a hitetlen együtt hajtottak térdet, s ez nem ártott meg egyiküknek sem.” Amivel azt is megmondta, hogy a hitetlen maradt hitetlen továbbra is.

A végkifejlet dickensien naiv, annak ellenére, hogy ez a nőíró ebben a regényében többet érzel a munkáskérdés lényegéből, mint Dickens egész életművében. A főhős nő egy atyai jó barát jóvoltából gazdag örökös nővé lesz, s legyőzve az egész regényen végighúzó idegenkedését, kezét nyújtja a nyers, de talpig becsületes gyárosnak. Találkozik a gyáros és a munkás is, akik eddig nem ismerték egymást, s megtanulják megbecsülni egymás puritán elvhűségét. De megint csak az író becsületességére és realizmusára vall, hogy ezt a naivnak mondható találkozást nem terheli meg hamisan idealizáló társadalomboldogító várakozásokkal, hanem nagyon világosan érzékelteti, hogy ez a találkozás csak két elvhűség érintkezésbe lépése és körülhatárolt közös érdekek felismerése, a végső harci helyzet feladása nélkül,

Az író kitűnően tud alakokat formálni és jellemüket érzékeltetni. Nemcsak a főalakok, de a mellékalakok is (a pap, a papné, a gyáros anyja, egy nyomorgó és felelőtlen munkás, a főhős nő léha úrikisasszony unokatestvére s úri ügyvéd kérője stb.) hamar élővé válnak, s megfogják az olvasót. Kitűnően, szinte férfias logikával tud a szerző álláspontokat kifejteni, anélkül, hogy iskolássá vagy unalmassá válna: a gyáros és a munkás olyan eleven, kikerülhetetlen logikával adják elő a maguk manchesterianus, illetőleg trade-unionista álláspontjait, hogy csupán megérezni lehet, hogy az író inkább a munkás oldalán van. S bármily messze van is mindenféle forradalmiságtól, világosan kimondja azt, aminél okosabbat ma sem tudunk mondani: amíg a munkás nem válik valószínűsége érdekeltté a gyárban, addig a helyzete reménytelenül embertelen marad.

A regény önmagában is jó mű, s érdekes kortörténeti és emberi dokumentum is. *Lefordításra javasolom.*

Budapest, 1974. május 11.

Cabanis, José: Saint-Simon l'admirable (A csodálatos Saint-Simon). Paris, 1974, Gallimard, 230 p.

Ez a mű az emlékiratíró Saint-Simon egyéni és irodalmi jellemrajza és a környező világ korrajza, középpontjában XIV. Lajos versailles-i és V. Fülöp spanyolországi udvarával. Legfőbb forrása az Emlékiratok maga, de elég behatóan ismeri és bőségesen felhasználja a Saint-Simonról szóló egyéb egykorú adatokat és a korabeli francia irodalmat is. Rövid kis fejezetekre oszlik, melyeket csak csillagok választanak el egymástól, a címeik csupán a tartalomjegyzékből derülnek ki. Az egyes témák némileg csoportosítva, de egészében elég rendszertelenül követik egymást. Szó esik Versailles-ról mint az udvaroncok sokaságának kis szobák, benyíló és fülkék sokaságát nyújtó szűk és kényelmetlen otthonáról, a királyi adományokról, kegyekről, megszólításokról, rápillantásokról, valamint rangsorok, engedélyezett ülőhelyek és kalapfeltételek jelentőségéről, továbbá az egész udvari életet betöltő semmittevő nyüzgésről, végtelen unalomról, kíváncsiságról, művészetté fejlesztett csipkelődésekről, emberszólásokról és intrikákról. Szó esik arról, hogy az üres reprezentálás és az udvarba való bejutás jegyében teljesen eladósodott főnemesség számára az udvari színekúrák és járadékok hogyan jelentik a meggazdagodás lehetőségét, és az udvarból való kirekesztetés hogyan jelenti a teljes tönkremenést. Szó esik az egész főnemesi társadalmat átszövő családi kapcsolatokról, érdekekről és érdekházasságokról, közöttük magának Saint-Simonnak a házasságáról, valamint arról, hogy ebben az egész nagy udvarban úgyszólván nincsenek gyermekek, mert a

főnemesi ivadékok dajkákra és cselédekre bízva töltik életüket mindaddig, amíg valamely előnyös házasság szükségessé nem teszi, hogy fiatalon előrántsák s megházasítsák vagy férjhez adják őket. Mindezeket főleg Saint-Simon szövegeiből tudjuk meg, de egy sor más korabeli forrásból is. Szó esik ezenközben az Emlékiratok forrásértékéről, s megtudjuk, hogy bár rendkívüli s korában szokatlan nyíltság jellemzi őket, ugyanakkor jelentős vagy talán túlnyomó részük udvari pletykákat, másokról hallott híreket ad elő, melyek egészükben hallatlanul jellemzőek és hitelesek, egyenként azonban teljességgel ellenőrizhetetlenek. Rámutat a szerző arra – amit a kevésbé szakképzett olvasó talán észre sem vesz –, hogy Saint-Simon teljességgel nem követi korának azt a szokását, hogy a magánérintkezés számára egy sor nyersséget és durvaságot tartanak fenn a legelőkelőbbek is, ellenben a nyilvánosság, az utókor és az írás számára csiszolt és választékos nyelvezetet vesznek fel: ezzel szemben Saint-Simon Emlékiratait feltűnő nyíltság, helyenként nyersség jellemzi, s mindenki másnál inkább enged betekintést a kor beszélt nyelvébe. Elmondja a szerző azt is, hogy a kor irodalmi állatmeséinek divatja Saint-Simonnál oly módon csapódik le, hogy alakjait rendkívül jellemző s egyben kegyetlen állathasonlatokkal mutatja be. Részletesen megvilágítja a mű a Saint-Simon udvarbeli helyére és politikai álláspontjára vonatkozó közismert tényeket is, azt, hogy sohasem tudott XIV. Lajos kegyeibe kerülni, és annak utódja, a régens idején is csak rövid ideig volt a hatalom közelében; hogy ennek folytán egy csomó tőle származó jellemzést keserű és egyáltalán nem tárgyilagos indulatok sugalltak; hogy bár hercegi rangja elég friss keletű volt, mégis ahhoz a főnemesi párthoz tartozott, mely szemben állott XIV. Lajos zömmel polgári származású minisztereivel, azok helyett a főnemesség befolyását és hatalmát akarta helyreállítani, s reménységét a rövid ideig trónörökös, de még XIV. Lajos előtt elhunyt bourgogne-i hercegre vetette, akinek Saint-Simon is a baráti köréhez tartozott. Néhány jó jellemrajzot kapunk a jámbor, de udvari ambíciójú Fénelonról, a sznob Dangeau-ról, a tehetetlen, közönyös és feleségei által vezetett V. Fülöp-ről. Végül az utolsó fejezetekben érdekes adalékokat kapunk arról, hogy az udvari élet ürességének visszahatásaként egy-egy udvaronc vagy főtisztviselő időnként a legváratlanabbul vallási megtérést produkált, s a janzenista társház vagy a trappista kolostor felé vette útját; egyesek életük végéig kitarítottak ebben, és épületes halállal haltak meg, mások egy idő múlva megunták, s mintha mi sem történt volna, visszatértek az udvari életbe; maga Saint-Simon viszont nem tette sem egyiket, sem másikat, hanem szabályos időközönként visszavonult a trappisták kolostorába elmélkedni és lelki gyakorlatokat folytatni.

A mű minden rendszertelensége mellett is érdekes, s jól megeleveníti mind Saint-Simon személyét, mind azt a lényegében kegyetlenül igaz képet, melyet ő hol szándékosan, hol szándéktalanul, hol tárgyilagosan, hol elfogultan koráról s az udvari életről ad. *Lefordítását javaslom.* Lefordítás esetén célszerű volna a tartalomjegyzék fejezetcímeit a szövegbe beiktatni, és érdemes volna beszúrni vagy függelékben adni Saint-Simonnak Rákóczi-ról adott jellemzését. Utóbbi két okból is érdekes volna: egyrészt a műnek azok a részei, melyek leírják, hogy miként tekintette Saint-Simon és környezete „szellemesség”-nek a rafinált emberszólást és csipkelődő bántást, más világításba helyezik azt az elsöre lesajnáló hatást keltő megjegyzését, hogy Rákóczi nem volt szellemes ember; másrészt a vallásos megtérés kordivatjának a leírása hátteret és adalékot jelent Rákóczi grosbois-i visszavonulásának és Vallomásainak megértéséhez.

Budapest, 1975. május 8.

Bibó István (ifj.)

BIBÓ ISTVÁN MAGYAR ÖNÉRTTELMEZÉSE ÉS ÖNKRITIKÁJA*

Tisztelt Konferencia, kedves Barátaim!

I. Konferenciánk célja, ill. fő témája nem Bibó István munkássága, nem is a mai magyarországi politikai és mentálhigiénés helyzet, hanem az, hogy tisztába jöjjünk – mint magunkat kereszténynek valló értelmiségiek – önmagunkkal, illetve a magunk szerepével és feladatával, azaz a *kihívásokkal és saját felelősségünkkel* a mai magyarországi helyzetben, amelyre a súlyos politikai megosztottság és a mentálhigiénés deficit mellett harmadikként a nemzeti tudat, illetve identitás válsága is jellemző. Ez a válság ok-okozati sorrendiség tekintetében a másik kettővel (együtt hármásban és párosával külön-külön is) a tyúk és a tojás viszonyában van; és ez a viszony – mivel negatív jelenségekről van szó – akár egymást reprodukáló circulus vitiosusként is leírható. A rendszerváltás óta eltelt húsz év ezt az állítást alátámasztani látszik. (Érdeemes ezzel kapcsolatban emlékeztetni a Hitler börtönében gondolkodó protestáns teológus, Dietrich Bonhoeffer fontos felismerésére a *butaság* – más fordításban az *ostobaság*, eufemisztikus nevén a mentálhigiénés deficit – mibenlétéről. Eszerint az ostobaság nem az agybéli befogadóképesség szerény mértéke, nem a gondolkodás fürgeségének hiánya vagy az értelmi teljesítőképesség alacsony foka, hanem – az ő gondolatát továbbgondolva – az alternatívák meglátására, áttekintésére, végiggondolására és a közöttük történő választásra, döntésre, azaz a szabad ítéletalkotásra való képtelenség, alkalmatlanság. Mint ilyen, elsősorban nem biológiai, hanem társadalmi jelenség: ostobának nem születik az ember, hanem azzá válik, vagy azzá teszik, mégpedig olyan környezetben, olyan emberi közösségekben, ahol a személyiségnek nincs módja a gondolkodást szabad választások és döntések helyzeteiben gyakorolni. Azaz – és ez Bonhoeffer felismerése – butává elsősorban a *szabadság hiánya, a szabadság megvonása* teszi az embert; és hozzátehetjük: fokozza és fölerősíti ezt a folyamatot, ha az ember – kényelemből, fáradságból, félelemből vagy bármi egyéb okból – beleegyezőleg le is mond a szabadságáról. Természetesen vannak nagyon eltérő emberi képességek és adottságok; de ha arra gondolunk – amire Bonhoeffer rá is világít –, hogy a tanulatlan vagy lassú észjárású ember nem feltétlenül ostoba, s az igen képzett (a mai világban akár többdiplomás ember) is lehet nagyon ostoba, akkor igazat kell adnunk neki; és azt is hozzátehetjük, hogy felismerését a XX. század politikai története egész néptömegekre vonatkozóan is igazolta. – Dietrich Bonhoeffer: BÖRTÖNLEVELEK, Bp., 1999. 14–15.)

A szervezők részéről ezek a megfontolások magyarázzák a három konferencianap tárgyválasztását, így a mai napét is, a magyar önértelmezés és önkritika kérdését. Előadásom az ezzel való szembenézéshez keres és javasol fogódzókat-erőforrásokat-példát Bibó István személyiségében és munkásságában.

* Előadásként elhangzott az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem és a Magyar Pax Romana közösen rendezett ökumenikus konferenciáján Balatonszárszón, 2011. április 27-én.

2. Mielőtt arra próbálnék válaszolni, hogy miért tűnik erre alkalmasnak éppen az ő személye és munkássága, elmondom, hogy a témát nem én javasoltam, címét sem én adtam, és sem végzettség, sem önképzés, sem gyakorlati tevékenység révén nem vagyok szakértője. Mégis elvállaltam, három nagyon erős elkötelezettség miatt. Az első ilyen elkötelezettségem a Szabadegyetemhez és annak ökumenikus szellemiségéhez kapcsol, és ezen keresztül a jelen konferencia társrendezőjéhez is, a Magyar Pax Romanához; és mivel a kapacitálás e két szervezet vezetőségétől jött, nehéz lett volna nemet mondanom. A második elkötelezettség apám életművéhez és gondolataihoz köt, amelyet szakértelem nélkül is elég jól ismerek, s bár előadások tartására ilyen esetben általában nem az utókorra átvedlő elfogult családtag a legmegfelelőbb, a most nekünk szükséges vita és együtt gondolkodás elindítására talán alkalmas lesz. A vállalásban legerősebb szerepet azonban a harmadik elkötelezettség játszotta, amely a megjelölt témán belül nem is annyira a nemzeti önértelmezéshez, mint inkább az önkritikához fűz, mert tanári rögeszmém és szinte missziós hevületem tárgya a társadalmi/nemzeti/magyar – bármelyik jelzővel illethető – önkritika szükségessége, illetve katasztrofális hiánya a mai magyar közéletben; és úgy érzem, hogy amit erről apám szellemében gondolok, az valóban aktuális. Ennyit előljáróban mentségemül.

3. Miért tűnik e tekintetben vonzónak, fogódzóul és erőforrásul alkalmasnak Bibó István személye és munkássága?

3.1. Nem azért, mintha tévedhetetlen volna, hanem mert megingathatatlan és mélyen (érzelmileg is) megalapozott személyes elkötelezettségei vannak.

3.1.1. Először is az *európai kultúra* és annak gyökerei, elsősorban a *kereszténység és az antikvitás iránt* és ezen belül kitüntetetten és személyesen *Krisztus személye iránt* (Bibó István: VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK, Bp., 1986, III. kötet, 5–124.: AZ EURÓPAI TÁRSADALOMFEJLŐDÉS ÉRTELME C. tanulmány. A továbbiakban az idézetekre való hivatkozás – amennyiben csak a tanulmány címe, illetve kötetszám és oldalszám jelzi őket – erre a kiadásra, illetve ennek kiegészítéseként 1990-ben megjelent IV. kötetére utal).

3.1.2. Másodsor: az előzőekkel összefüggésben, azokból következően elkötelezett *hazája iránt*. Erről műveiben bemutatkozászerűen, egyes szám első személyben csak egyszer nyilatkozott, egy befejezetlenül maradt könyv kéziratában, melyet 1942-ben kezdett írni az európai módszerek és az európai egyensúly háború után esedékes helyreállításának kérdéseiről, és ezt ritkán is szokták idézni; de írásainak témaválasztása, tárgyalásmódja és hangvétele sem hagy kétséget állításom igazsága felől. „*Minthogy ma általános szokás minden írásmű hátsó gondolatait s érdekeltségi hátterét kutatni, jobbnak találom, ha előre meg is adom az ehhez szükséges adatokat. E sorok írója magyar, s hazáját forrón szereti, de nem tudja azonosítani magát azokkal az uralmi igényekkel, melyeket egyes honfitársai a környező népekkel szemben támasztanak; demokrata, s leghőbb vágya, hogy Kelet-Európa népei is a demokratikus fejlődés útjára kerüljenek; mindamellet nem áttall e könyvben több ország számára monarchikus megoldást javasolni, ugyanakkor azonban elveti a leginkább javasolt monarchikus megoldást, a dunai Habsburg-monarchiát; szocialistának vallja magát, s hívója a jövő osztály nélküli és kizsákmányolásmentes társadalmának, de mégis azt állítja, hogy e háború befejezése nem a szocialista berendezések egyszerre való megvalósításának pillanata kell hogy legyen, hanem mindenekeelőtt a stabilitás, törvényesség és az európai módszerek uralma helyreállításának pillanata; végül híve az európai államszövetségnek, de mégsem tágit attól, hogy e könyv hatvan százalékaiban a régi önálló államokra szabdalt Európa területi kérdéseit taglalja, mert szilárdan meg van győződve, hogy az európai államszövetség nem teszi feleslegessé a területi kérdések megoldá-*

sát, sőt ellenkezőleg: a területi kérdések stabilizálása előfeltétele az európai államszövetség működésének.

Számít reá, hogy mindezek miatt könyvét paradoxnak és ellentmondónak fogják találni mind-azok, akik a ma uralkodó és kötelező dogmatikus sémákban gondolkodnak, amilyenek a konzervatív, keresztény, nemzeti, kapitalista, liberális, szocialista, kommunista stb. sémák. Ezek a sémák a kibontakozás legszörnyűbb akadályai, s nem a problémák maguk: bárki, akiben egyszerre megvan a gondolkodás bátorsága és a valóságérzés épsége, körül tudja járni a problémákat és kitapogatni a lehető megoldás vagy megoldások útjait. Ami emberfeletti, a megtalált megoldásokat megküzdetni elvekkkel, sémákkal, melyek mindent a maguk merev... [itt megszakad a szöveg, a bekezés előző változata:]

Ha azokból a szokásos dogmatikai álláspontokból indulunk ki, amelyekben az emberek ma általában gondolkodnak, akkor ez a könyv tele van paradoxonokkal és ellentmondásokkal. De e sorok írójának nem is volt a törekvése, hogy megfeleljen azoknak a szokásos dogmatikus kereteknek, amelyekben ma az emberek gondolkodni szoktak, s így nem is számít rá, hogy egészében megnyerje akár a konzervatívok, akár a szocialisták, akár a nacionalisták, akár a keresztény irányzatok híveit. Ezek szempontjából ez a könyv telve van ellentmondásokkal és paradoxonokkal.

Nem hisz a monarchia isteni elhivatottságában, de mégis monarchikus megoldásokat javasol döntő kérdésekben, viszont elveti azt a monarchikus megoldást, melyről általában a legtöbb szó esik: a Habsburg-restaurációt. Katasztrofálisnak tartja, ha a közép- és kelet-európai államszövetséget a szovjet meghódítaná, de egyáltalán nem híve egy szovjetellenes európai frontnak sem.” (AZ EURÓPAI EGYENSÚLYRÓL ÉS BÉKÉRŐL, I. kötet, 604–605.)

3.1.3. Harmadszor, ugyancsak az eddigiekkel összefüggésben: elkötelezett az emberi méltóság és szabadság iránt. Témaválasztásával, stílusával és hangvételével jellegzetesen igazolja ezt fiatalkori, életében nem publikált fogalmazvány a 30-as évek végéről: *A szabadságszerető ember tízparancsolata.* (Szövege: BIBÓ ISTVÁN – 1911–1979. ÉLETÚT DOKUMENTUMOKBAN. Vál. és összeáll. Huszár Tibor, szerk Litván György és S. Varga Katalin. 190–191.)

3.1.4. Negyedszer pedig elkötelezett mindezen értékek jövője iránt, azaz megvan benne a *bonhoefferi értelemben vett optimizmus*, a reménynek és bizalomnak az az ereje, „mely a jövőt sohasem engedi át az ellenségnek, hanem maga tart rá igényt”. (Idézet Bonhoeffertől; ellenség alatt természetesen nem a politikai ellenfelet, tudományos vitapartneret vagy kötekedő szomszédot, hanem a bibliai értelemben vett Gonoszt kell érteni. – Dietrich Bonhoeffer: BÖRTÖNLEVELEK, Bp., 1999, 21.) Nem tudom, hogy ismerte-e Bibó István ezt a megfogalmazást; kitelik tőle, hogy igen, bár hivatkozni nem hallottam rá. De ha nem ismerte, akkor kijelenthető: ha ismerte volna, egyetértett volna vele, elfogadta volna, élete a tanú rá.

3.2. Erőforrásnak és fogódzónak azért is alkalmas ez az életmű, mert Bibó István mindezen elkötelezettségekhez való viszonyát nem aktuális politikai körülmények vagy érdekek szerint alakította, mérte, adagolta; politikai és egzisztenciális viszonyok szorításában sem változott a személyisége. Ezt életének tényei és közelebbi ismerőinek tapasztalatai egyaránt igazolják.

3.3. És azért is, mert aki mindezt megérzi a szövegeiben és gondolatmeneteiben, az biztonságban tudhatja magát a tekintetben, hogy nem egy párt vagy ideológia szócsövével, agitátorával vagy manipulátorával találkozik; hanem a görcs- és félelemmentes párbeszédben *egzisztenciálisan érdekelt valakivel*, olyannal, aki nem azt várja az általa megszólított hallgatójától, közönségétől, vitapartnerétől, hogy véleményét mindenképpen elfogadja, táborát erősítse, támogatását neki adja. Hanem azt, hogy együtt tisztáb-

ban lássanak, egymás szándékait és indítékait ne értsék félre, szándékosan pláne ne, de véletlenül se; és ebben, a félre nem értés szándékában mindig következetesen példát mutat.

3.4. Bibó István személyisége a jóhiszeműséget, a vitapartner, sőt a politikai ellenfél megértésére való törekvést, a türelmet, az ítélkezéstől való tartózkodást, egyáltalán: valamely erkölcsi mércének való megfelelés igényét testesíti meg. Csupa olyasmit, amit a közbeszédben és a politikai-történelmi publicisztikában a „realisták” lekicsinylőleg, leggyakrabban naivitásként szoktak emlegetni: mintha ezek a közéletben-politikában sem szükségesek, sem fontosak, sem érvényesek nem volnának. Igaz, szükségességüket, fontosságukat és érvényességüket ma Magyarországon paradox módon leginkább egy negatívum igazolja: az, hogy közéletünkben *milyen kínzóan* hiányoznak.

4. Rátérve az előadásom címében jelzett kérdésre: Bibó István magyar önértelmezésének alapja egy olyan nemzetfogalom, amely szerint a – modern, európai – nemzet elsősorban és döntően politikai közösség, amelyet folyamatosan történelmi és politikai élmények és tapasztalatok alakítanak és tartanak össze. De hogy ez a folyamat jól vagy rosszul, kedvezően vagy kedvezőtlenül, szerencsésen vagy szerencsétlenül, harmonikusan vagy torzan, egészséges módon vagy betegen alakul, abban a külső erők és körülmények mellett változó arányban, de *döntő szerepe van az adott politikai közösség belső erőinek*, köztük is kitüntetetten a tudatos és kritikus önreflexiónak. Bibó István felfogásában a nemzetnek a saját céljaira, feladataira, teendőire vonatkozó önkritikus reflexiója a nemzeti identitás szempontjából sokkal fontosabb és termékenyebb, mint akár a régi dicsőség számontartása, akár a magyar alkat vagy „*a magyar lélek minéműségén való bármiféle töprengetés*”. (ELTORZULT MAGYAR ALKAT, II. kötet, 619.) Ebből következően Bibó István magyar önértelmezésének legfeltűnőbb jegyei – különösen ma forgalomban lévő önértelmezésekkel összevetve – az alábbiak:

4.1. Aktuálpolitikai céloktól és viszonyoktól független belső koherencia – ezt írtam előzetes téziseimben; de ezt most pontosítanám így: az éppen aktuális pártviszonyoktól és egyéb politikai és társadalmi erőviszonyoktól független belső koherencia. Ugyanis aktuálpolitikai *célja* Bibó Istvánnak igenis volt, sőt azt kell mondani, hogy legfontosabb írásainak nagyon is voltak nagyon aktuálpolitikai céljai – de ezek a célok függetlenek voltak az éppen aktuális erőviszonyoktól, és abból fakadtak, amit ő a saját *belső és nagyon koherens erkölcsi-politikai értékrendje alapján* (erkölcsi-politikai: ez kötőjellel értendő és írandó!) aktuális feladatnak vagy elhárítandó veszélyeknek érzett. Ezt a tételemet és néhány következő megállapításomat műveire hivatkozva szeretném bizonyítani.

4.2. Kiegyensúlyozottság: nem esik végtettségbe, öntudat és önkritika egyensúlya jellemző rá; továbbá az, hogy az értelmi megközelítések mögött megérezhető az érzelmi elkötelezettség, de a más irányú érzékenységek megértése és figyelembevétel is. A szókimondás és tapintat egyensúlya, és folytathatnám.

4.3. Az önértelmezésen, önreflexión belül az önkritika mellett a további „ön-” előtagú alkatrészek tekintetében jellemző: az önbecsapásnak és alfajainak (önfelmentés, önigazolás, önsajnálát, önünneplés, öndokumentálás, önmarcangolás, önpocskondiázás) teljes hiánya, az önismeretnek és kellékeinek (önvizsgálat, önirónia, öntudat, önmérséklet) jelenléte. Nem másokban keresi a hibát (nem mintha nem látná, hanem mert mások hibáján nem tudunk segíteni, a magunkén igen).

4.4. Hazaszeretete nem a nagy szavak, nem a felületi érzelmek és elfogultságok gyűjteménye, hanem elsősorban *féltés a haza/nemzet jövőjét fenyegető veszélyektől*, melyek közül a leg súlyosabbnak az erkölcsi züllést és a külső-belső szabadságdeficitet tartotta,

és nem győzte hangsúlyozni ezek kölcsönös összefüggését. A szabadság hiánya züllést és butulást eredményez, a butaság képtelenné tesz a szabadságért való küzdelemre és áldozathozatalra, azaz a szabadsággal való élésre. Ezzel kapcsolatos politikai veszélyérzete kiválóan működött, és veszély-előrejelzései – sajnos – nagymértékben igazolódtak.

A féltés és a zülléstől való óvás mellett megvan viszont az *öröm és elismerés* (ha nem volna elkoptatott szó, büszkeséget is mernék mondani) a haza/nemzet valódi teljesítményei fölött, és *szégyenkezés* a szégyenei miatt. A szégyenkezés gondolatmenetei – amelyekre még szeretnék visszatérni – leginkább a békeszerződésről, a magyar alkatról és a zsidókérdésről szóló tanulmányokból idézhetők, az öröm és az elismerés főleg az 56-os írásokban érhető tetten.

Hazaszeretete *feladatcentrikus*, és azokból meríti az erőt a múltból, akik (nagyjából) ugyanígy gondolkoztak (Zrínyi, Bocskai); kifejezett nemzeti önkritikában pedig Petőfire és Széchenyre hasonlít, Petőfi gyerekes/költői hevülete és Széchenyi önmarcangolása nélkül (vö. Petőfi: *MAGYAR VAGYOK*, Széchenyi *NAPLÓ*-ja).

Az eddig mondottakat szeretném néhány fontos művére hivatkozva – és nagyobb részben idézetekkel – alátámasztani.

1944 nyarán írta meg – stílusát és mondanivalóját tekintve – egyik legnaivabb szövegét, *A MAGYAR MUNKÁSSÁG BÉKEAJÁNLATÁ*-t a magyar középosztálynak. Ez azért íródott, mert Bibó István akkor már tudta, hogy semmi jó nem fog kijönni abból, ha a kommunisták a háború után primitíven osztályharcos szemlélettel fognak hozzányúlni az 1944-ben erkölcsileg – és ezért politikailag is – leszerepelt, de a szabadság és demokrácia irányába mutató komoly hagyományokkal is rendelkező magyar középosztályhoz. Ezért a „békeajánlat” pontjaiba burkolva, de egyértelműen azt próbálja sugallni a munkásosztálynak (azaz a kommunistáknak), hogy ezzel öngólt rúgnának, s az általuk hirdetett demokratikus és szocialista eszmék lejáratódását idéznék elő. Ugyanakkor Bibó István részéről egyértelmű nemzeti/magyar önkritika mutatkozik meg abban a tényben, hogy a magyar középosztályt minden kvalitása mellett is politikailag leszerepeltnek mutatja be, és ilyenként szólítja meg a munkásság nevében, határozott (bár némi iróniával enyhített) kíméletlenséggel – noha a szerző maga is ehhez az osztályhoz tartozik. A Rákosi-rendszer kommunistái 1948 után mindazt megvalósították, amitől Bibó István óvni szeretne volna mind őket, mind a magyar középosztályt, ugyanis magukat és eszméiket eredményesen lejáratták, a középosztályt pedig újabb sérelmekkel gazdagították. (*A BÉKEAJÁNLAT* szövege: *BIBÓ ISTVÁN – 1911–1979. ÉLETÚT DOKUMENTUMOKBAN*. Vál. és összeáll. Huszár Tibor, szerk. Litván György és S. Varga Katalin. 204–211. – Első megjelenés: *Kritika*, 1983, 12. sz. 13–25., közreadja Szilágyi Sándor.)

1945. decemberi híres cikke *a magyar demokrácia válságáról* azért íródott, nagyon is aktuális politikai céllal, hogy felhívja a figyelmet a politikai félelmek és az ezek nyomán kialakulható polarizálódás veszélyeire. Idézem e cikk egyik legnaivabb bekezdését. Ebben a szövegrészben van nem is egy téves (túlzottan jóhiszemű) helyzetmegítélés, van közvetlenül akkor be nem vált előrejelzés: „*A magyar demokrácia válságban van. Válságban van, mert félelemben él. Kétféle félelem gyötri: fél a proletárdiktatúrától és fél a reakciótól. Tárgyi okok nem indokolják egyik félelmet sem: Magyarországon mindazok, akik proletárdiktatúrát akarnak, és mindazok, akik a reakció visszatérését akarják, elenyésző kisebbségben vannak, s külső erők sem néznék szívesen egyik fordulatot sem. A politikai élet végzetes félelmeinek azonban az a tulajdonságuk, hogy tárgyi előfeltételek híján is, pusztán a félelem erejénél fogva elő tudják hívni azt a veszedelmet, amitől félnek. Mindazok ugyanis, akik mértéktelenül félnek a proletárdiktatúrától, hatalmassá erősíthetik a reakció táborát, mindazok pedig, akik mértéktelenül félnek a reak-*

ciótól, hatalmassá erősíthetik a proletárdiktatúra vagy legalábbis valamiféle szélsőbaloldali diktatúra táborát. Ha az ország nem tud kiszabadulni a félelemnek ebből a csapdjából, előbb-utóbb óhatatlanul kettészakad egy ostobán feltett alternatíva körül: a nemzeti folytonosság hívei a reakcióval, a radikális változások hívei a baloldali diktatúra ügyével kerülnek egy táborba. A kettő között elsikkad minden biztos és nyugodt reformpolitika, és újból kátyúba jut az ez év elején oly nagy reményekkel megindult magyar demokratikus fejlődés.” (II. kötet, 15.) Azt hiszem, nem kell a megfelelő fogalom párok behelyettesítésével újra felolvasnom ezt a szöveget ahhoz, hogy belássuk, itt is a naív mondatok szerzőjének veszélyérzete működött jól: az akkor be nem vált előrejelzések ötven év múlva mégiscsak beigazolódtak. Az ország tényleg kettészakadt egy ostobán feltett alternatíva körül, és amint azt néhány éve van alkalmunk megfigyelni, nem látszik képesnek, hogy erre való hajlamát meghaladja.

1946 tavaszán A KELET-EURÓPAI KISÁLLAMOK NYOMORÚSÁGA c. tanulmány aktuális politikai célja az volt, hogy angolra és franciára lefordítva a békecsinálók asztalára kerüljön, hátha így elkerülhető az, ami akkor már kezdett látszani, hogy az új békemű nem lesz sokkal jobb, sőt Magyarország számára talán rosszabb is lesz, mint a versailles-i békemű volt; s hogy az új békemű prolongálja az itt élő kisállamok sérelmeit, terméketlen és veszélyes vitáit, tehát mindazt a rosszat, amit a versailles-i békemű okozott vagy tovább rontott. Bibó István itt is naív volt, és pechje is volt: a fordításra nem volt már idő, a nagyhatalmakat pedig nem érdekelte, hogy megértsék az itteni kisállamok bajait, talán nem is vették észre, hogy nem értik, az oroszokat pedig pláne egészen más érdekelte. Prolongálta a békemű a terméketlen és veszélyes vitákat? Igen, ma is benne ülünk ezekben, és még nem dőlt el az sem, hogy ki tudjuk-e használni azt az esélyt, amelyet eme viták meghaladására az Európai Unió jelent. Bibó István veszélyérzete itt is igazolódott.

1946 őszén, amikor már nagyon látszott, hogy Magyarország nem kap méltányosabb békeszerződést a trianoninál, sőt azt öt további község elcsatolásával szimbolikusan is tovább rontják, A BÉKESZERZŐDÉS ÉS A MAGYAR DEMOKRÁCIA c. cikke azért íródott (*Válasz*, 1946. október), hogy a békeszerződés következtében a magyar társadalomban lehetőleg ne a trianoni teljesen jogos, de rosszul feldolgozott sérelem rögzüljön, és ne a demokráciába vetett, amúgy is törekeny bizalom rendüljön meg. Hogy biológiai képzavarral fejezzem ki magam: arra igyekezett, hogy a lenyelendő gombócot ne a sérült lélek keserű levél, hanem a józan ész által termelt savakkal próbáljuk megemészteni.

Naív volt? Persze, azt hitte, ha valamit megír, azt elolvassák, és hatni is fog. – Igazolódott a veszélyérzete? Prolongálódott a rosszul vagy sehogy sem feldolgozott trianoni sérelem? Van hajlam a magyar társadalomban arra, hogy meginogjon a demokráciába vetett bizalma? Van még egyáltalán ilyen irányú bizalma? (Az erre vonatkozó legfontosabb mondatok: II. kötet, főleg a 284–290. oldalon.)

1948-ban az ELTORZULT MAGYAR ALKAT – ZSÁKUTCÁS MAGYAR TÖRTÉNELEM c. tanulmányának utolsó mondata szerint ez a tanulmány azért született meg, mert „[a]z a megnyugtató megállapítás [...], hogy az előző korszakok tévutait immár elhagytuk, nem ment fel az alól, hogy éberem ne figyeljük újabb megrázkódtatások és megakadások ama tüneteit is, melyekre fentebb [...] rámutattunk”. E munka megállapításait sokan, komoly történészek és politológusok is vitatják; de azt egyik sem állítja, hogy 1948 óta nem voltak súlyos megrázkódtatások és megakadások a magyar történelemben; és azt sem állítja senki, hogy ezek tüneteit általában időben észrevettük. Továbbá azt sem, hogy ezek a tünetek nem emlékeztetnek kísértetiesen a régebbi megakadások tüneteire. Ok, magyarázat és mentség van: 40 év politikai és ideológiai elnyomás; de a „magyar alkat” az elnyomás megszűnése, 1989

óta sem lett egészségesebb, sőt. A nemzeti/magyar önkritika egyik példaszzerű gondolatmenetét ebből az írásból idézve előadásom zárásaként szeretném felolvasni (II. kötet, 614–616.).

1948-ban a zsidókérdésről írott tanulmánya azért keletkezett, hogy indítást és fogódzókot adjon a közvélemény számára a kérdés társadalmi méretű megbeszéléséhez és feldolgozásához, mert a feldolgozatlan, megbeszéletlen traumák tovább hatnak, mérgeznek és torzítanak. „*A sebek felszaggatása magában valóban nem használ sokat – írja Bibó István a tanulmány első bekezdésében –, de a kérdések elkenése és a valóságos helyzettel való szembe nem nézés a sebek minden felszaggatásánál károsabb.*” A tanulmány még éppen megjelenhetett, a remélt folytatásra a kommunista fordulat miatt már nem került sor. – Most pedig itt ülünk, és megállapíthatjuk, hogy a 40 évig szőnyeg alá söpört probléma a kommunizmus bukása óta, azaz több mint húsz éve elvi és erkölcsi síkon zavaros és torz viták és megnyilatkozások által a fejekben, konkrétan pedig a cigánykérdésben mérgez tovább, a megoldás területén pedig sem a szabadságunkkal, sem a demokráciánkkal eddig nem tudtunk mit kezdeni. Önkritikára – nemcsak közösségre, hanem személyesre is – sok példát lehetne idézni ebből a tanulmányból; legyen elég egy a befejezésből, amelyben néhány felmerülő kifogásra ad rövid választ a szerző: „*Lesz végül egy harmadik ellenvetés is, mely éppen ellenkezőleg, azt fogja mondani, hogy ez a gondolatmenet nemhogy túllontúl egyenlő lábra állítaná zsidók és antiszemiták egymás iránti ellenségességének kérdéseit, hanem éppen ellenkezőleg, ezt az egymással mégiscsak párhuzamos és egymást kiegészítő dolgot a lehető legnagyobb részrehajlással és egyenlőtlenséggel kezeli: a nem zsidók felé bőven osztja a kemény és elítélő szavakat, s a zsidóüldözésekért való felelősség örökös hangoztatásával újabb tápot ad a zsidók elégtételkeresésének, ellenben a zsidók mértéktelenségéről nem szól, hanem csak vattába csomagolva beszél arról, hogy a zsidók magatartásai a környezetre hogyan hatnak. Ez azonban nem véletlenül történt így. Aki a zsidó helyzet valóságáról a legkevesebbet is úgy akarja mondani, hogy azt zsidók is meghallják, annak két dolgot kell előbb magában teljesen feloldania: egyrészt azokat a nagy vagy kis indulatokat, haragot, ellenségességet vagy bosszankodást, melyek benne a zsidókkal szemben valaha léteztek vagy felkeltek, másrészt pedig bármiféle erkölcsi ítélkezésre vagy akár csak erkölcsi leckéztetésre és tanulságok levonására való hajlandóságot. Ezer év történeti tapasztalata kapcsolta össze a zsidók számára a környezet ingerültségének a legkisebb megnyilvánulását a legnagyobb és legigazságtalanabb bántalmaknak való kitettséggel és a legkisebb erkölcsi leckéztetést a teljes erkölcsi leértékelés és semmibevevés képzetével. De ettől eltekintve sem szokott semmilyen vonatkozásban különösen sikeres lenni olyan erkölcsi indulatok és kemény ítéletek kifejezésre juttatása, melyek nem vonatkoznak ugyanolyan erővel a szólóra magára is. Hagyjuk meg tehát ezt olyanoknak, akik a zsidók nevében és képében beszélhetnek hozzájuk. A magam nem zsidó magyar feleimmel szemben ellenben nem volt okom ilyenfajta tartózkodásra, mert mindazokban az előítéletekben, ingerültségekben, fölénytudatban, ridegségben, cselekedetekben és mulasztásokban, melyekre vonatkozóan kemény szavakat írtam le, semmi sem volt olyan, amit valami módon át ne éltem volna, vagy amelynek felelősségében közvetlenül vagy közvetve részesnek ne tudnám magamat. Ezért kérem az olvasót is arra, hogy ne álljon meg annál, ami azért tetszik neki, mert a másiknak s a másíkról szól, hanem inkább annál, ami reá vonatkozik. S szeretném, hogy aki nem tud egy véleményre jutni a szerző tételeivel, fogadja el a jó szándékát közös kiindulási alapnak.*” (II. kötet, 796–797.)

1956-ban Bibó István november 4-i kiáltványa, utána kibontakozási tervei és az 1957 tavaszi EMLÉKIRAT azért – vagy azért is – íródtak, mert látott még néhány tízezreléknyi esélyt arra, hogy ne sikkadjon el az, amit a magyar forradalom legizgalmasabb vívmányának tartott, s ami miatt a magyar forradalmat a század legizgalmasabb politikai

kísérletének nevezte: ti. a Nyugat-Európában kialakult demokratikus társadalomszervezési technikának és a szocializmus valódi – nem kommunista és nem osztályharcos – tartalmának összekapcsolása, illetve – mondjuk így – ennek a kísérletnek a lehetősége. Mint tudjuk, ez a lehetőség hosszú időre – lehet, hogy végleg – elsikkadt; a szocializmus tartalmának valódi, erkölcsileg érvényes részéről ma már senki sem beszél, miközben mindannyian szenvedünk a multiktól, és nincs igazán reményteljes elképzelésünk az erkölcsileg indokolhatatlan, méltánytalan és gyakran felelőtlen nagyvagyonok és a növekvő mélyszegénység közötti feszültség megoldására. Az EMLÉKIRAT-ban Bibó István ezt is nagyon pontosan leírta. „Magyarázhatja, akinek ez a maga lelkének mentésére fontos, hogy a magyar forradalom így vagy úgy volt, vagy lett, vagy lett volna ellenforradalom, a valóság az, hogy éppen az volt az egyik legfantasztikusabb meglepetés, hogy az idestova tíz év óta mindenki által ellenforradalminak és restaurációsnek feltételezett fordulat mennyire nem ilyen volt. Mindazok az erők, melyeknek fegyver volt a kezében, az ifjúság, a munkásság és a forradalom oldalára állt katonaság többségükben nemcsak szocialisták, hanem marxista–leninista nevelésű szocialisták voltak, ha mégannyira válságban volt is egész világképük. Hogy közben a kitört szabadság hatására a legkonzervatívabb restauráció erői is kijöttek a napfényre (fasiszta erők alig!), az csak azoknak a számára volt rémületes, akik megszokták, hogy ha valamit eltiltanak, az ezzel már nincs is, viszont aminek módjában van napvilágra jönnie és megszólalnia, az már ennél fogva félelmetes is. A szovjet közbelépés pillanatában a helyzet már konszolidálódni kezdett, a népitételek megszűntek, a szocialista vívmányok mellett határozott és tekintélyes hangok szólaltak meg, s olyan nemzeti egységkormány alakult meg, melynek nem volt oka a jobboldal felé való túlbuzgalomra és gyengeségre. S aki a magyar forradalom s a leverését követő ellenállás valóságával egy kicsit is kapcsolatba került, annak meg kellett éreznie, még ha nem is akarta bevallani, hogy a század egyik legizgalmasabb szocialista kísérletének az indulása volt az, amit a szovjet tankok szétlőttek, hogy helyette berendezni segítsenek valamit, ami mindenhez hasonlít, csak jövőt építő társadalomhoz nem. [...] A kapitalizmus mai, sokszorososan megfodozott formájában sem képes az erkölcsi elégtelenségnek azt az érzését megszüntetni, melyet az emberek nagy százalékában újra meg újra kivált. A botránkozás központja nem maga a szabad vállalkozás, mely az emberi szabadságnak igen lényeges vívmánya, hanem az, hogy a kapitalizmus a maga intézményeivel nemcsak hogy konzerválja a társadalmi birtokállományt, hanem új lehetőségeket nyit a nagyvagyon-képződés amaz ősi formái számára, melyek messze a kapitalizmus, a szabad vállalkozás és a jogállam létrejövetele előtt, évezredek óta ismeretesek: a jogi formákba burkolt erőszak, az államhatalommal való visszaélés, közvagyon vagy közösségi vagyon kisajátítása, államhatalmi koncessziók, korrupció és politikai intrika. A szabad társadalom és a békés társadalmi reform erői azonban Nyugaton olyan erősek, hogy rendkívül lassan és lépésről lépésre, de radikális kisajátítás nélkül is szorítják vissza a mamutvagyonnak, még inkább a mamutvagyon újraképződésének ezeket a diluviális társadalmi jelenségeit. Vagyis Nyugaton lassan, de biztosan a szegények gazdagabbak, a gazdagok szegényebbek lesznek. Ezzel szemben a világ többi népeinél, a félgyarmati (Latin-Amerika és a kommunizmusig Kelet-Európa), a volt gyarmati és gyarmati országokban a jogállam és a szabad vállalkozás technikáinak egyszerű bevezetése a valóságban azt eredményezte és azt eredményezi, hogy az e technikákban gyakorlatlan egyszerű nép, elsősorban a parasztság óriási tömegei tradicionális társadalmi és gazdasági kereteik megbomlása után tehetetlen prédái lesznek a nagyvagyon-képződés fent leírt ősi erőszakos és korrupt folyamatainak. Vagyis gyakorlatilag a szabad vállalkozás, a jogállam s amennyiben van, a népképviseleti demokrácia intézményei igen könnyen válnak földesurak, pénzemberek és korrupt politikusok bábjátékává. Olyan folyamat indul tehát meg, melynek során a szegények még szegényebbek, a gazdagok még gazdagabbak lesznek, s belátható időn belül nincs kilátás, hogy ez a folyamat megforduljon.” (IV. kötet, 219–220., 231–232.) Az

EMLÉKIRAT '56 tanulságait foglalja össze, fordulatait szinte kívülről tudom; de csak most tűnt fel, milyen pontos vészjelzést is tartalmaz. Évek óta látjuk és érezzük a rendszer-váltás utáni óriási tömegek tehetetlen prédává válását, látjuk és nézzük a földesurak, pénzemberek és korrupt politikusok bábjátékát is. Az idézett szöveg e hónapban ünnepelhette 54. születésnapját; nem tehetünk hát szemrehányást Bibó Istvánnak, hogy ha tudott minderről, miért nem szólt időben.

Az eddig felsorolhatóakhoz hasonlóan legutolsó, ide kapcsolható művét is aktuálpolitikai céllal írta Bibó István, ami elsőre furcsa megállapításnak tűnhet, ha csak azt tekintjük, hogy 1968-tól kezdve több éven át írta, és 1976-ig küszködött angliai megjelentetésével. Hogy milyen személyes munkakörülmények között, arról jobb nem beszélni; inkább idézek egy 1968-as leveléből, amelyben az angliai megjelentetéshez kérte ottani barátai tanácsát és segítségét. A mű a ciprusi válság kapcsán a nemzetközi területi-etnikai viták megoldására nemzetközi politikai döntőbíróvási gyakorlat kialakítását javasolta, s ennek lehetőségeit és akadályait, elvi és gyakorlati kérdéseit járta körül. Nem jövendölte meg a szocialista tábor és a Szovjetunió felbomlását, sem a 90-es évekbeli balkáni helyzetet, arról szólt csupán, hogy a világnak nincs módszere és eszköze a területi viták kezelésére, és az erre való felkészülést javasolta akkor, amikor ezek a területi kérdések elszigeteltnek tűnve merültek fel (Írország, Ciprus, Izrael), s a hidegháborús világban semmi esélye nem volt annak, hogy ilyen kérdésekről elfogulatlanul tárgyalni vagy egyáltalán beszélni lehessen. Bibó István ezt írja művéről Révai Andrásnak: *„UNO-köröknek írtam, annak a diplomata és funkcionárius egyvelegnek, melynek körében valamiféle UNO-közvélemény kialakul. Tudom, hogy a világ összes közvéleményei közül ez talán a leglazább és legtörékenyebb valami, tudom, hogy évenként ezrével és ezrével adresszálnak hozzá naivabbnál naivabb műveket, s tudom, hogy az én művem is végsőleg naiv; naiv úgy, ahogyan naivak voltak 1945–46-os cikkeim, melyekkel Nagy Ferencnek és Rákosinak magyaráztam, hogy mit kellene tenniük, ha eszük volna, s naivak voltak 1956-os tervezeteim, melyekről tudhattam, hogy senkinek sem kellene. De ha mégannyira tudhattam és tudom, hogy az ilyenféle művekben rejlő belső igazság csak nagyobb időkifutásban érvényesülhet, mégis közvetlenül ezeket az írásokat az a nem tudom, milyen kevés hányadnyi eshetőség élteti és íratja, hogy hátha ott és akkor hatnak, amikor és ahová íratnak. Minthogy ez a szenvedélyes igyekezet íratta és íratja tovább velem ezt a művet, bevallom, hogy leperog rólam minden okos beszéd, mely ennek kilátástalanságát igyekszik bizonyítani.”* A mű tehát naiv. De ma, a balkáni háború után (és egy újabb koreai előtt?) leszögezhető: a naiv Bibó István nem tévedett, amikor azt állította, hogy a nemzetközi területi viták elintézetlensége és elintézhetetlensége szinte ugyanakkora veszély, mint a környezetszennyezés vagy az atombomba. Mi pedig hozzátehetjük: ma már – az arab-izraeli konfliktuson keresztül – a nemzetközi terrorizmusnak is táptalajt jelent. (LEVÉL RÉVAI ANDRÁSHOZ, IV. kötet, 253. – Az emlegetett mű: A NEMZETKÖZI ÁLLAMKÖZÖSSÉG BÉNYULTSÁGA ÉS ANNAK ORVOSSÁGAI, IV. kötet, 283–682.)

Elmondhatjuk, hogy megoldási kísérletei vagy javaslatok nagy többségükben nem valósultak meg, vagy mert tényleg naivak voltak, vagy mert valamiért lekésték a kritikus, ritkán adódó kedvező pillanatot, vagy mert eleve nem adódott kedvező pillanat – de azt nem mondhatjuk, hogy álbajokra, álveszélyekre és álproblémákra pazarolta volna az energiáit.

4.5. Folytatva Bibó István magyar önértelmezésének sajátosságait: Szabó Zoltán szerint: ő „*a legtürelemesebb magyar*”. Nyugalma és türelme, bonhoefferi értelemben vett optimizmusa mögött nem vallásos tisztelői is megérik a hit jelenlétét. Konrád György, aki – legalábbis a hagyományos, egyházas értelemben – nem nevezhető vallásosnak, a

BIBÓ-EMLEKKÖNYV számára készült írásában ki is mondja ezt, amikor Bibó István november 4-i parlamenti helytállását méltatja: „*Bibó Istvánt, a személyes méltóság egyik magyar bajnokát, azt hiszem, segítette a vallásos hite. Összefüggést látok szellemi függetlensége és Istenre szegezett lelkiismerete között. Neki nem kellett várnia, hogy a történelem legyen a bírója, megvolt neki a maga bírója, akire súlyos figyelemmel ráhagyatkozhatott. Ez a bíró azt sugalmazta, hogy belső szabadság nélkül nincs ép emberi személyiség. [...] Szeretném, ha minél több fiatalember csatangolna el a világba tanulni, s szeretném, ha előbb-utóbb hazajönnének. Nemzeti önbecsülésüket erősítené, ha Bibó Istvánra gondolnának. Ez a ma már halott férfi a többiek helyett is cselekedett, de szigorúan a maga nevében. Én lélekben akkor is, azóta is felhatalmaztam őt erre a cselekedetére, helyettem is tette, amit tett. Mindenkienek eljön a maga ideje; rendelt ideje van a némaságnak és a megszólalásnak; Bibó István megérezte a maga idejét.*” (Kéziratos emlékkönyv, 672.)

4.6. A ma nálunk közforgalomban lévő magyar önértelmezésekre (még ha nem is a szomorúan vagy nevétségesen anakronisztikus szélsőségesekre gondolunk) általában a Bibó Istvánra jellemző fentiek hiánya, ill. ellenkezője jellemző; s hogy ezekből az önértelmezésekből gyakran mennyire penetránsan hiányzik a magyar közösségi önkritika, arra nézve általam tapasztalt két mai (rendszer-váltás utáni) példaesetet hozok ide. Az első 1994 elején történt. A Baár-Madas igazgatójaként a református egyház akkoriban megerősödő MIÉP-es hangadói már kezdtek engem liberális métegykötényként elkönyvelni, s ennek szárba szökkenő hajtása volt az, hogy egyik történelem szakos tanárom a métegykötény ellensúlyozására előadás-sorozatot szervezett az összdiákosság számára. S erről engem csak akkor tájékoztatott, amikor már letárgyalták az első időpontot a püspökkel, s előadónak felkértek ugyancsak a püspök mellé egy neves történészt is, aki az akkori politikában is prominens szerepet játszott, téma: a nemzetiségi kérdés. A furcsa eljárás-hoz jó képet kellett vágnom, de gondoltam, nagyobb baj nem lehet, hiszen a történésztől tudtam, hogy Bibó Istvánt már a 70-es évek elején, akkor még teljes agyonhallgatása idején olvasta, ismerte és őszintén tisztelte – erről apám számára dedikált könyvei is tanúskodnak, s a BIBÓ-EMLEKKÖNYV-ben is szerepelt. Előadása az 1867 utáni két magyar nemzetiségi törvényről szólt: arról, hogy ez a törvény egész Európában a nemzetiségek tekintetében a legliberálisabb, legkedvezőbb, legkorszerűbb stb. volt – és kész, szó sincs Apponyi nyelvtörvényéről, és az a kérdés sincs feltéve, hogy ha ez így van (volt), akkor miért akartak ’18-ban az összes nemzetiségek elszakadni? Valószínűleg – nagyjából legalábbis – minden igaz volt, ami elhangzott, de éppen ott fejeződött be az előadás, ahol a ma is aktuális problémát fel lehetett volna vetni, és gondolkodást lehetett volna elindítani a fejekben. Ehelyett csak az a tanulság volt evidens levonható minden diák számára, hogy a magyarság milyen elegáns, méltányos és nagyvonalú, s mégis a szomszéd népek milyen méltánytalanul bántak el velünk. És még ez is lehetett volna valamennyire igaz, ha feltevődött volna a kérdés: miért, hogyan, minek a következtében? S mindez történt egy művelt és komoly történész részéről, aki, mint említettem, Bibó István írásait már a 70-es évek elején olvasta és ismerte – ez volt számomra a legmegdöbbentőbb.

A másik történet. Öt vagy hat évvel ezelőtt az Országos Református Tanáregylet éves konferenciájának keretében közösen meglátogattuk a pusztaszeri emlékparkot. Idegenvezetőnk, a park tervezésében és felállításában is részt vett neves értelmiségi először körülmutatott az Árpáddal vagy Álmosossal kezdődő és talán IV. Károllyal végződő szabadtéri mellszobor-galérián valami ilyen mondattal: „*Ime, egy potenciális, bár meg nem valósult magyar birodalom uralkodói arcképcsarnoka*”, és ebben a mondatban – erre határo-

zottan emlékszem – a „birodalom” szónak volt kiemelten nosztalgikus hangsúlya, a mondat ennek a szónak a kedvéért hangzott el. Hasonló, bár kevésbé pregnáns hangsúlyokat a vezetés további folyamán is érezni véltem. A csúc, ami megerősítette számomra, hogy a vezetőnkben valóban nosztalgia él a meg nem valósult magyar birodalom iránt, akkor jött el, amikor egy jurta mintájára készült kiállítási épület egyébként jó térhatású belsejében először magáról a jurtáról beszélt, mint a nomád kori magyarok lakhelyéről, majd emlékeztetett arra, hogy már Hérodotosznál is szerepel a jurta, amikor egy szkíta fejedelem vagy törzsfőnök abban zajló fürdési szertartását írja le. Idézte is mind a jurtának, mind magának a fürdésnek a leírását, ahogy a középre állított nagy fakádba a rabszolgák vagy foglyok a vizet behordták stb., és hirtelen felcillanó szemmel, de teljes komolysággal, büszkeséggel ezt mondta: „*hát ugye, Európát mi tanítottuk mosakodni*”. Gonosz kommentárok jutottak eszembe: mit érezhet ez az ember, amikor a jelenlétében valaki a vízöblítéses WC-t angol WC-nek nevezi? Értem én, miért kell a szkíta–magyar azonosságot evidenciának tekinteni a történészek kételkedéseivel szemben: ugyanazért, amiért a hun–magyar rokonságot: mert így mégiscsak részesülhetünk valamennyi birodalmi dicsőségben. Bibó István erről 1948-ban így írt: „*Alkati vonások, nemzeti jellegzetességek tudatosítása helyett sokkal fontosabb azt tudatosítani, hogy mi mindent csinálhat egy közösségből a valóság helyes érzékelése, a tehetetlenség, hazugság és félelmek zárt köreiből való kitérés, feladatok vállalása, értük való helytállás, közös erőfeszítés és közösségi teljesítmény. Ezért haszontalan, sőt szánalmas az a közkeletű beállítás, mely azzal búsong a magyar alkotóerők különböző akadályain, hogy »milyen kár pedig, mert milyen tehetséges, milyen eredeti, milyen zseniális ez a nemzet«.* Mondjuk meg végre egyszer, hogy ennek így semmi értelme nincsen, sőt egyszerűen nem igaz. Tehetségről, eredetiségről, zsenialitásról csak kibontakozóban lévő adottságokkal kapcsolatban érdemes és lehet beszélni: hogy bedugult lehetőségekből milyen csodák lehettek volna vagy lehetnének, azt mondhatja, aki akarja, és hiszi, aki akarja, de ez nem tehetség, nem eredetiség, nem zsenialitás. Semmi sem terméketlenebb, mint magunknak ez az érdekességgel való felszallangozása, ez az »elátkozott királyfi« módjára való viselkedés, mely egyrészt a tehetetlenség önmagát ünneplő kibúvója, másrészt a régi, Nagy-Magyarországra méretezett magyar és úri felsőbbrendűségi tudatnak egy kőszá maradványa. E lelki beállítás számára mindig megrázkódtatást jelent, hogyha szembekerül azzal a ténnyel, hogy egy bizonyos távolságról nézve magyaroknak lenni semmivel sem érdekesebb, mint mondjuk lettnek vagy albánnak. Ami pedig egyáltalán nem borzasztó, mert ha lették vagy albánok vagyunk, akkor sincs más dolgunk, mint az, hogy a valóságot szemügyre vegyük, s a dolgunkhoz hozzáfogjunk, s ha ezt meg tudjuk tenni, akkor tehetségesek vagyunk, akkor érdekesekek vagyunk, s akkor kibontakozik igazi alkatunk.” (ELTORZULT MAGYAR ALKAT..., II. kötet, 615–616.) És akkor – a magyarság érdekében elvégzendő feladataink szempontjából – végképp huszadrangúvá válik, hogy a történészek meg egyeztek-e és miben a szkíta–magyar és a hun–magyar rokonság tekintetében. Aki pedig megtalálja feladatát saját és gyermekei jövőjével kapcsolatban – hogy pl. megtanítsa őket mosakodni –, az sose fog birodalomhiányban szenvedni.

Egyébként mintha egyenesen nekik, a birodalomhiányban szenvedőknek írta volna Bibó István az alábbi gondolatmenetet is – bár nagy kérdés, hogy a címzettek megértik-e. Az idézet A KELET-EURÓPAI KISÁLLAMOK NYOMORÚSÁGA c. tanulmányban A TERÜLETI VITÁK NYOMORÚSÁGA c. részéből, A TERRITORIOCENTRIKUS SZEMLÉLET c. fejezetből való: „*Az egzisztenciális bizonytalanság és a területi viták zavaró és korrumpáló hatásából születik meg a nemzet erejének, hatalmának, virágzásának Közép- és Kelet-Európára oly jellemző territoriális, úgy is mondhatnánk, territoriocentrikus szemlélete. Ez a szemlélet elsősorban a területi igényeket támasztó »irredentista« nemzeteket dönti politikai és kulturális terméketlenségbe, azonban nem*

hagyja érintetlenül a »birtoklókat«, a status quo híveit sem. Egy olyan világban, amelyben egy nemzetnek legaggasztóbb és legszorongatóbb kérdése az, hogy milyen területeket félt, vagy milyen területeket közvetel, bekövetkezik az az állapot, hogy a nemzet prosperitását elsősorban a területi státussal hozzák kapcsolatba: az emberek nemzeti büszkségük vagy nemzeti vágyaik teljességét úgy elevenítik meg, hogy megrajzolják a való vagy leendő állapot térképét, s azt mindenütt szemük elé rakják. Ez a szemlélet mélyen antidemokratikus. Azért mélyen, mert önmagában nem jelent sem elnyomatást, sem oligarchiát, hanem egészében, mint szemléletmód összeférhetetlen a demokráciával. A demokrácia ugyanis a műgonddal alkotó ember szemléletének győzelmét jelenti a hódító és birtokló ember szemléletével szemben, s leglényegesebb tanítása az, hogy egy nemzet mélységben és magasságban a többszörösére növekedhetik annak, amennyit akár a legnagyobb erőfeszítéssel is a többi nemzetek rovására növekedni képes. Nem azt jelenti ez, mintha egy demokráciának ne lehetnének jogos területi kívánságai; nyilvánvaló, hogy az a területi igény, mely arra irányul, hogy egy terület lakói politikailag oda tartozzanak, ahová vágyaik és akarataik viszi őket, demokratikus szempontból kifogástalan. De az bizonyos, hogy ha valami ok miatt egy területi vita domináns üggyé válik egy nemzet életében, akkor egy még nem demokratikus közösséget megakaszthat a demokratikus fejlődés útján, sőt egy demokratikus közösségben is a demokratikus szellem visszaesését válthatja ki.” (II. kötet, 231–232.) És most is tegyük fel a költői kérdést: vajon a veszély, amelyre az idézet utolsó mondata 65 évvel ezelőtt figyelmeztetett, elmúltak tekinthető a XXI. századi Magyarországon?

4.7. Bibó István gondolatmenetei-válaszai a nemzeti önkritikával szemben felhozott gyakori érvelésekre olvashatók A BÉKESZERZŐDÉS ÉS A MAGYAR DEMOKRÁCIA C. tanulmányok A BÉKESZERZŐDÉS MINT BŰNHŐDÉS C. részében. (VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK, Bp., 1986, II. kötet, 286–290.) Itt szinte az egészet fel kellene olvasnom, de ehhez kevés az idő – mindenkinek nagyon komolyan ajánlom. Olvasható, illetve letölthető az interneten is, a Magyar Elektronikus Könyvtár honlapjáról (www.mek.oszk.hu).

5. Szeretnék befejezésül néhány ajánlást, illetve javaslatot tenni (remélhetően Bibó István szellemében) a téma további feldolgozásához.

5.1. Az önértelmezésből (magyarságtudatból, nemzeti identitásunkból) nem maradhat ki az önkritikus szemlélet. Ugyanis **5.1.1.** a hazaszeretet és nemzeti önkritika nincs ellentétben egymással, sőt! Aki nem tud szégyenkezni a hazája miatt, az nem szereti a hazáját! Pilinszky János: „A hazát csak részvétellel szabad szeretni”, azaz: ha tényleg szeretjük, akkor nemcsak a dicsőségében, hanem a szégyeneiben is osztoznunk kell, abban is részt kell vennünk. Ugyanezt mondja Petőfi száz évvel korábban (és száz évvel patetikusabban, de neki így is elhihetjük): „...hőn szeretem, imádom Gyalázatában is nemzetemet” (Petőfi: MAGYAR VAGYOK).

5.1.2. Ha pedig valaki meg akarja védeni önmagát és az övéit (családját, egyházát, hazáját, nemzetét) a tényleges veszélyektől, kevés okosabbat tehet, mint hogy önkritikus szemlélettel figyelni önmagát és övéit. Nagy előny ugyanis, ha tévedéseinket, hibáinkat, vétkeinket mi magunk vesszük észre lehetőleg legelőször, de ha ez nem sikerül, akkor is minél hamarabb.

5.1.3. Nincs az az ellenség, rosszindulatú szomszéd, irigy felebarát, aki nagyobb tőkét tud kovácsolni ellenünk a mi önkritikánkból, mint amekkora előnyt jelent saját magunknak az önkritikus szemlélet a valósághoz való viszonyban. Egyébként is le kell szögezni, hogy önkritikánk (bűnvallásunk, szégyenkezésünk) nem rosszindulatú szomszédainknak és irigy felebarátainknak szól, hanem önmagunknak, illetve az Úristennek, és nem azok előtt szégyenkezünk, akik nem jobbak nálunk, hanem „mindenelőtt nagyapáink előtt

szégyelljük magunkat, akik jobbak voltak nálunknál, és unokáink előtt, akik remélhetőleg jobbak lesznek nálunknál”. (A BÉKESZERZŐDÉS ÉS A MAGYAR DEMOKRÁCIA, II. kötet, 290.)

5.1.4. Aki kritikával van önmaga iránt, és ezt nyilvánosan is vállalni képes, az bátrabban és főleg hitelesebben mondhatja ki azt is, hogy „egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalóak” (Zrínyi), és azt is, amit Bibó Istvántól kicsit hosszabban idéznék most, A BÉKESZERZŐDÉS-ből: „...nyugodtan és keményen szembe kell szállnunk a bennünket vádoló szomszédaink vonatkozásában is azzal a beállítással, mely különféle, egyébként nem is indokolható békeszerződési és hatalmi előnyöket demokratikus érdemekkel akar igazolni. A demokráciának területi kérdésekben egyetlenegy direktívája van, és ezt úgy hívják, hogy önrendelkezési jog. Lehet nem hivatkozni erre a jogra, de komolytalan dolog a demokráciára való hivatkozással indokolni azt, hogy egy terület lakossága oda kerüljön, ahova nem akar tartozni. Sokkal becsületesebb dolog nyíltan vállalni tiszta és egyszerű hatalmi politikai indítékokat. A békeszerződést így is, úgy is alá fogjuk írni, és be fogjuk tartani: minek a demokráciára való felesleges hivatkozással a magyarságban utálatot kelteni a demokráciával szemben? Az igazság az, hogy ami a demokratizmus morális vértetéjét illeti, ezen a téren az összes kelet-európai kis népek, magunkat is beleértve természetesen, messzire esnek a tárgyilagosságnak, a mértéktartásnak és az igazságérzetnek attól az ideáljától, melyet egy-egy északi állam tudott megvalósítani; pl. Dánia 1919-ben, amidőn még olyan területeket is, melyek mind történetileg, mind nyelvileg dánok voltak, csak népszavazás alapján volt hajlandó Németországtól átvenni; vagy Svédország, mely olyan elegánsan tudott Norvégiaától elválni. Soha sehol a mi szomorú közép- és kelet-európai téreinken arra nem volt példa, hogy bármelyik ország a nemzet nagy hiúsági és hatalmi kérdéseiben a demokrácia következményeit ilyen módon a végsőkig le tudta volna vonni. A demokráciáért való lelkesedés csakúgy, mint a fasiszmushoz való buzgó igazodás, ezekben az országokban mindig szerves összefüggésben volt azzal a területi zsákmánnyal, amit féltettek, vagy azzal a területi konccal, amit reméltek. [...] A demokráciára való üres hivatkozás helyett igazabb dolog felismerni, hogy a politikai morálnak egyugyanazon lejtője felé botorkálnak a kelet-európai kis népek egyaránt. Csak egy-egy emelkedik ki közülük egy-egy szerencsés történelmi pillanatban: a múlt század elején a lengyelek, a szabadságharcban a magyarok, a masaryki demokráciában a csehek, a fasiszmus elleni nagy felszabadító háborúban a jugoszlávok. De a pillanatokra föltámadt nagyvonalúság hamar megszűnik, s a feudális Lengyelország, a kiegyezéses Magyarország s a hitleri koncentrációs táborokat utánzó Csehszlovákia [beszűrés tőlem, B. I. ifj.: és a magyarokat tízezerrel kivégző, bosszúálló Jugoszlávia] szomorúan mutatják a kelet-európai acsarkodás szokott útjára való visszatérést. Végsőleg ezek a népek nagyon egyformák, akár a demokratikus, akár a fasiszta érdemek bunkójával hadakoznak is egymás ellen, s ha meg is van itt bizonyos fokig a demokrácia és a fasiszmus szavainak az európai értelmük is, ugyanakkor sohasem függetlenek attól, hogy mire és ki ellen lehet őket felhasználni. Az igazi demokrácia és az igazi megbékélés akkor kezdődik majd ezek között a népek között, amikor először jut majd kifejezésre közöttük a közös elaljasodásra való közös rádöbbenés”. (II. kötet, 284–285.)

Megjegyzendő, hogy ennek a rádöbbenésnek még ma is előtte vagyunk.

5.2. Sérelemink és a velünk történt igazságtalanságok feldolgozásához – az önkritikus szemlélet mellett, pontosabban e szemlélet alkalmazásával – tisztán fel kellene ismer-nünk, hogy azokból mi az, ami ma már reparálhatatlan és visszafordíthatatlan, és azokat elfogadni. Nem beletörődésből, nem gyengeségből vagy gyávaságból, hanem hogy ne gárgyuljunk bele a sérelmekbe, és ha a múlttal foglalkozunk, azt tudjuk a jövőre nézve tenni; és nem kevésbé azért is, hogy – bármilyen keserűséget kell is cipelnünk – semmiképpen se hintsük el új gyűlölködések magvait. Ennek tudatában az elfogadás, a tudomásulvétel nem lesz azonos a beletörődéssel, sem a rossznak jóvá való átmázolá-sával, amit a Kádár-rendszer esetében sajnos megtettünk (meg is van az eredménye).

Ha bízunk is abban, hogy az Úristen a rosszból is valami jót hozhat ki, akkor sem gondolhatjuk és nem mondhatjuk a rosszról, a gonoszról, hogy jó, sem az idő múltával, sem megszokásból, sem beletörődésből, sem „a kisebbik rossz” elfogadásának megkönynyítése végett. A jó és gonosz ismeretének ezt a feszültségét – ha már szert tettünk rá a paradicsomban az ismeretes eredménnyel – tartósan bírunk kellene, éspedig (humanista nyelven szólva:) szellemi és lelki erővel, továbbá (keresztény nyelven szólva:) Isten kegyelmében bízva, hittel és értelemmel. Itt szeretném külön felhívni a hallgatóság figyelmét Kuti József írására: A SZOLIDARITÁS IDEJE – TRIANON TEOLÓGIAI RECEPCIÓJA. AZ EPMSZ 2010-es évkönyve, 132–138.

5.3. Kifejezett, konkrét distinkciót kell tenni a kollektív bűn és kollektív szégyen között: az első elutasítandó, a másodikat jobb vállalni, mert akkor is rajtunk maradó tény, ha nem vállaljuk. Ha vállaljuk, akkor legalább valamennyire gazdái lehetünk a saját szégyenünknek, és kevésbé fog megviselni az elkerülhetetlen tény, hogy a mi szégyenünkkel mások is szeretnek gazdálkodni, természetesen saját javukra.

Gondolatmenetek és válaszok találhatók erre a kérdésre Bibó István ZSIDÓKÉRDÉS ÉS A BÉKESZERZŐDÉS ÉS A MAGYAR DEMOKRÁCIA c. tanulmányaiban, újabban pedig a romániai magyarság aktuális helyzete felől kiválóan megfogalmazva Szilágyi N. Sándor: SZEMPONTOK A NEMZETTUDAT LÉLEKTANÁHOZ c. cikkében. (In: Szilágyi N. Sándor: MI-EGY-MÁS. KÖZÉLETTI ÍRÁSOK. Kolozsvár, 2003, 97–117.)

5.4. Fontos, hogy aki bocsánatkérést *követel*, tudjon *elfogadni* tökéletlen bocsánatkérést is; és át kellene gondolni, érdemes-e *elvárni* a bocsánatkérést. (Szilágyi N. Sándor hivatkozott írása e szempontból is gondolatébresztő.)

5.5. A stílus és hangnem kérdései sem mellékesek. Ma Magyarországon már az ujjgyakorlat szintjén szokás a másik tábor szélsőségeinek primitív vagy durva megnyilatkozásain gúnyolódni; vagy égő gyűlölettel („mert ezek mind ilyenek”), vagy alig titkolt euforikus elégtétellel („lám-lám, ennyire hülyék és primitívek ők”). A magunk részéről próbáljuk ezt elkerülni. Bibó István a legkritikább esetben használt gúnyos hangot, ironiáját és egyébként kiváló humorát is óvatosan vette igénybe.

5.6. Összefoglalóan végül is úgy látom, hogy feladatunk kezdete-alapja *belső, személyes szabadságunk megőrzése*, de nem bezárkózva, magánéleti szinten, hanem valamilyen módon megosztva, kommunikálva a közösség többi tagjával, azaz egymást erősítve e szabadság megőrzésében. Bonhoeffer értelmében kellene optimistának lennünk, és ehhez erőforrást találnunk hitben és/vagy emberségben. A már idézett mondatot Bonhoeffer gondolatmenetében a következő bekezdés tartalmazza: „Okosabb dolog pesszimistának lenni; így nem csalódhatunk, s nem fogunk szégyent vallani az emberek előtt. Okosok között nem szokás tehát derűlátónak lenni. Lényege szerint az optimizmus nem a fennálló helyzetről alkotott vélemény, hanem életerő, a remény ereje ott, ahol mások elcsüggednek, erő ahhoz, hogy emelt fővel járjunk akkor is, ha látszólag minden félresikeredik, erő a kedvezőtlen fordulatok elviseléséhez, olyan erő, mely a jövőt sohasem engedi át az ellenségnek, hanem maga tart rá igényt. [Kiemelés tőlem, B. I. ifj.] Minden bizonnyal létezik olyan ostoba, gyáva optimizmus is, amit csakugyan kerülni kell. Ám az olyan optimizmust, amely a jövő akarása, tévedjen bár százszor is, mégsem ítélné el senki... Vannak olyan emberek, akik komolytalannak, kereszténynek, akik keresztényietlennek tartják, ha valaki a földön jobb jövőt remél és ilyenre készül. Az ilyen emberek azt hiszik, hogy annak, ami jelenleg történik, nincs más értelme, csak a káosz, a zűrzavar, a katasztrófa, s így csüggedten vagy a világtól elmenekülve kibújnak az élet folytatása, a dolgok helyreállítása és a jövő nemzedékek iránti felelősség alól. Lehet, hogy az ítélet napja holnap lesz, s

ha így lesz, akkor örömmel abba is hagyjuk majd a jobb jövőért folytatott munkát – de csakis akkor, nem előbb.” (Dietrich Bonhoeffer: BÖRTÖNLEVELEK, Bp., 1999, 21–22.)

Eddig az idézet. És hozzátettem azt a történetet is, amelyet Bonhoeffer is biztosan ismert. Allítólág Luther Márton egyszer megkérdezte valaki, mit tenne, ha kétség nélkül tudná, hogy másnap – holnap – eljönne az ítélet napja. Luther erre azt válaszolta: ma akkor is elültetném ezt az almafacsemetét, amelyet már előkészítettem.

Befejezésként ígértem egy idézetet az önkritikus önértelmezés példájaként. Íme: „...az alkat épsége sem meghatározott adottságok őrzéséből, hanem elsősorban a reagálóképesség épségéből áll. Ha egy egyén vagy közösség meghasonlik önmagával, elveszti önmagát, ez nem úgy történik, hogy valamelyik napon valahol elveszti azt a kiskátét, amelybe be van írva, hogy neki milyennek kell lennie. Hanem úgy, hogy valamilyen okból, valamilyen megrázkódtatás, valamilyen meggyá-vulás, valamilyen megzavarodás folytán elveszti az ép reagálóképességét, elveszti azt a képességét, hogy a valóságos helyzetet felmérje, ennek alapján a szükséges vagy lehetséges tennivalókat felismerje, s azokba bele is vágjon. A magyar alkat megzavarodásának összes lényeges tünetei elsősorban az ilyen értelemben vett reagálóképesség zavarait mutatják. Alkatnak és reagálóképességnek nem az a viszonya tehát, hogy alkatunk örök tulajdonságainak elemzésével jutunk el a helyes cselekvés irányelveihez, hanem pontosan fordítva, az ép reagálóképesség aktív alkotó működése során formálódik ki az ép alkat. Persze, a reagálás épsége nem a cselekvés hevességében, erőltetett igyekezetében és mutatós eredményében mutatkozik, hanem a valóság érzékelésén alapuló helyes feladatválasztásban és -vállalásban, abban, hogy »a dolgot őt magát nézzük«, s azután »körmösen nyúlunk a magunk dolgához«, ahogyan ezt Bocskai és Zrínyi oly egyszerűen megmondották.

Míndez közösségekre még fokozottabban áll, mint egyénekre. Egy közösség lényegét nem az adja meg, hogy a közös jelleget, a közös jegyeket a tagok valamiképpen a homlokukon viselik, hanem a közösségben mint közös vállalkozásban való részesség. Alkati vonások, nemzeti jellegzetességek tudatosítása helyett sokkal fontosabb azt tudatosítani, hogy mi mindent csinálhat egy közösségből a valóság helyes érzékelése. [...]

Így látva a dolgokat, minden hatás, minden beolvadás teljességgel másodlagos, tüneti jelenséggé válik az alkat zavarainál. Az alkat pontosan abban, hogy reagál, hogy cselekszik, hogy alkot, egyben asszimilál is: idegen hatást, idegen beolvadást, mindent. Magyarországon az asszimiláció kérdése éppen azért van annyira érzelmi és irracionális síkra tolvá, azért esik annyi szó arról, hogy az idegen miért zárja szívébe, miért szereti meg ezt a csodálatos, érdekes, megnyerő, elbájoló és egyéb, Isten tudja, még miféle erényekkel ékes nemzetet, mert az asszimiláció nálunk, mint mondtuk, éppen a közösségi formák szétesésének a korában folyt a legerősebben. A magyar nemzet tehát a világon mindenféle sallangjával asszimilált, csak éppen azzal az eggyel nem, ami az egyetlen igazi és egyetemes asszimiláló közeg: a közösségi életének a sodrával. Az asszimiláció lehet fáradtságos és lehet fájdalmas, de távolról sem olyan rejtelmes és irracionális folyamat, mint ahogy azt nálunk be szokták állítani. Éles, határozott profilú, kirajzolt alkatú közösségek nem úgy asszimilálnak, hogy titokzatos rendüléseket keltenek fel az idegen szívében, amitől az mindinkább ellágyul, míg végre puhán beolvad. Hanem úgy, hogy világos, határozott szokásaik és tételeik vannak arról, hogy hogyan kell szavakat kiejteni, köszönni, udvarolni, elnökölni, elégtételt venni, gyűlést tartani és versenyezni, s az idegen hol elbájolódik, hol durván fejbe verettetik, de mindenképpen belesikerül ennek a közösségi életnek a sodrába. [...]

Le kell tehát teljes határozottsággal szögezniünk, hogy a magyar jelleg megismerésére irányuló törekvés és a magyarságnak mint közösségnek a megújítására irányuló erőfeszítések között nincs magától értetődő, egyértelmű kölcsönhatás. Felkutathatunk sokféle magyar jellegzetességet anélkül, hogy mindezeknek a fenntartása és ápolása egyben feltétlenül a magyar közösség meg-

újulását és megerősödését is jelentené. Azt, hogy mi jelenti a magyar közösség megújulását, ettől függetlenül, más módszerekkel kell felismernünk, és ebben minden jelenséget, régit és újat, elsősorban nem a népiség szempontjából, hanem társadalmi és politikai szempontokon kell lemernünk. Ha igaz, hogy az alkat olyan valami, ami elsősorban reagálásban, a valóság érzékelésében, feladatok vállalásában és feladatok elvégzésében mutatkozik, akkor a közösség életére alkalmazva nyugodtan mondhatjuk úgy is, hogy az alkat minemősége, az alkat épsége, az alkat regenerálódása elsősorban politikában mutatkozik meg. Politika alatt természetesen nem a politikusok működését magában, hanem a közösségi feladatok megoldásának az egész folyamatát értve.

Ha mindebből most a mai helyzetre vonatkozó következtetésként azt s nem többet von le valaki, hogy a magyar léleknek önmagával való meghasonlása ellen többet ér a földreform vagy a népi kollégium, mint a magyar lélek mineműségén való bármiféle töprengés, akkor ezt a végkövetkeztetést csak helyeselni lehet. Az a megnyugtató megállapítás azonban, hogy az előző korszakok tévutait immár elhagytuk, nem ment fel az alól, hogy éberem ne figyeljük újabb megrázkódtatások és megakadások ama tüneteit is, melyekre fentebb már rámutattunk.” (ELTORZULT MAGYAR ALKAT, II. kötet, 614–616., 618–619.)

Sárközi Mátyás

BIBÓ ISTVÁN ÉS SÁRKÖZI MÁRTA BARÁTSÁGA

Sokféle levélváltást kellene átnézni ahhoz, hogy felderítsük, mikorra datálható Sárközi Márta és Bibó István ismeretségének a kezdete, ennél sokkal könnyebb annak a megállapítása, hogy mikor lett az ismeretségből barátság. Molnár Márta még újdonsült felesége volt Sárközi Györgynek, amikor az író 1936/37-ben, mint az Athenaeum Könyvkiadó cégvezetője szervezni kezdte az általa kigondolt MAGYARORSZÁG FELFEDEZÉSE sorozatot, s ezáltal szorosabbá vált kapcsolata a falukutató Erdei Ferencel s rajta keresztül bizonyára annak jófejű, higgadt gondolkodású barátjával, Bibó Istvánnal is. A fiatalasszony szeme megakadt az Erdei fivéreken, mások voltak, mint a pestiek: aratásban, kazalrakásban, zsákolásban edzettek, napbarnítottak, s Mártában nem Molnár Ferenc lányát látták, hanem az okos, szexepiles nőt. Valószínű, hogy amikor megkezdődött a Márciusi Front demokratikus átalakulást követelő 1937-es programjának a megfogalmazása, akkor talán már a Városmajor menti, Nyúl utcai Sárközi-villában is feltűnt Erdei Ferenc oldalán Bibó István. Erdei Ferenc és Erdei Sándor, de még Ferenc menyasszonya, majd felesége, Majláth Jolán is meghitt barátaivá lettek Sárközi Györgynének. Bibó István e háború előtti években még nem.

1945 meghozta a maga tragédiáit és drasztikus változásait. Sárközi Györgyöt Balffürdőn megölték a nácik, a németek kiűzése után Erdei Ferencből kommunista párttagságú parasztpárti belügyminiszter lett, Bibó Istvánból a közigazgatás átszervezésén dolgozó minisztériumi osztályfőnök, majd egyetemi tanár. Sárközi Márta megölt férje örökében állt Illyés Gyula mellé, hogy újraindítsák a népi írók folyóiratát, a *Választ*.

A fiatal Bibónak rendkívül termékeny korszaka volt a koalíciós időszak. Korszakos írása, A MAGYAR DEMOKRÁCIA VÁLSÁGA még a Szabó Zoltán által szerkesztett *Valóságban* jelent meg, A KELET-EURÓPAI KISÁLLAMOK NYOMORÚSÁGA pedig az *Új Magyarország* füzeteként, de a többi tanulmány már a Sárközi Márta által kiadott *Válasz* hasábjain.

Bibó elemében volt, s a kezdődő politikai nehézségek ellenére jókedvben is. Sárközi Márta 1947 decemberében írta a párizsi követség kulturális attaséjává szegődött Szabó Zoltánnak, hogy ismét *Válasz* szerkesztőségi összejövetelt rendezett a (nem sokkal később a lap nyomdászamláira ráment) Nyúl utcai villában, de a baráti kör nagy öregjei berozsdásodottnak bizonyultak, Szabó Lőrinc és Kodolányi vicclapból kilépett reakcióskáknak, míg „*egyetlen vigasztaló pont és derűs támasz Bibó Pistám maradt, aki duplájára hízott az utóbbi napokban, és úgy néz ki, mint két véletlenül egymásra fotografált régi Bibó Pista*”.

A Bibó-tanulmányok közlése szerkesztéstechnikai szempontból sem volt problémamentes, Sárközi Márta a „*pittoreszk*” visszaemlékezésében említi, hogy sokszor tépte a haját, mert a kézirat vagy nem lett kész időre, vagy a szerző teljesen átírta a már kiszedett cikket.

Azután beköszöntött a fordulat éve. Szabó Zoltán 1960-as Bibó-tanulmánya megállapítja, hogy a zsidókérdésről írt Bibó-fejtegetés a főtéma vetületeként azt is elemezte, miként züllik el a közéleti morál és az emberi tartás idegen megszállás alatt, s lám, a történelem ismételte önmagát: a bolsevizálás előidézte a maga elkeserítő következményeit az immár szovjet megszállás alatt szenvedő ország társadalmában. 1949-ben, a Mindszenty-per és a Rajk-per évében, Bibó elhallgatott. Minisztériumi állásából előbb a szegedi egyetem politikatudományi tanszékére került át, majd megfosztották katedrójától. Közismert Bibó keserű mondása arról, hogy a sírkövére majd azt vessék fel: „*élt 1946-tól 1949-ig*”. Az ország legkiválóbb gondolkodóinak egyikét könyvtári segédmunkás beosztásba száműzték. Felesége, Ravasz Boriska kültekli iskolában tanított, s e két gyenge fizetésből kellett eltartaniuk három gyereket, közöttük az angyali Annácskát, akiről tudták, hogy veleszületett szívrendellenessége miatt hamarosan meg fog halni. Mint egy fényképen látható: a kislány 1951-ben még ott állt, az eseménytől elbűvölten, Sárközi Márta leánya: Eszter esküvőjén, a fehér ruhás menyasszony és a kiöltözött vőlegény között.

Sárközi Györgyné sem volt többé irodalmi lapkiadó, hanem a Fővárosi Ruhaneműjavító Vállalat műstoppolója, a Malinovszkij (Szilágyi Erzsébet) fasori fiók alagsori műhelyében. De vásárnaponként hús-huszonöt embert látott vendégül zugligeti szoba-konyhás házában, a *Válasz* hajdani munkatársait, a kor nem kommunista értelmiségének a javát. Bibó István és felesége sűrűn megjelentek ezeken az együttléteken. Sárközi Márta ifjúkori (reménytelen) udvarlójának egyike, Baracs János, a Nemzeti Bank közgazdasági osztályvezetője, abban a kivételes helyzetben volt, hogy pénzügyi elemzéseit segítő, rendszeresen kapta a nyugati újságokat. A *The Times* vagy a *Neue Zürcher Zeitung* politikai kommentárjait tárgyalhatta meg Bibóval a Zugligetben. A közéletből kirekesztett gondolkodó afféle guruja lett Sárközi Márta vasárnap társaságának. Ha belépett a szobába, a fiatalok felálltak a tiszteletére. Bizony előfordult, hogy annyira fáradt volt a könyvtári robottól, hogy érkezése után elszunyókált a karosszékekben, mielőtt bekapcsolódott a beszélgetésbe. De amit mondott, azt érdemes lett volna megörökíteni, mert olykor, ha inspirálta a téma, verbális miniesszéket hallhattunk tőle, nyomdász mondatokban.

A társaság törzstagja, Domokos Máttyás írta meg a *Holmi* 2005. májusi számában (KINEK ÖN-ÉNJE NEM HAZUG, 595–618.), hogy 1952 vagy 1953 egyik vasárnapján Sárközi

Márta exkluzív történésszuszonnát szervezett, azt szerette volna, hogy a zivataros XX. századot értékeljék hozzáértő intellektuelek, s közben ismerjék meg egymást jobban. Bibó István mellett Németh Lászlót, Keresztury Dezsőt és Hajnal Istvánt, valamint a fiatal nemzedékből Gyapay Gábort és Niederhauser Emilt hívta meg. Németh László nagy véleménnyel volt Hajnal professzornak a *Válasz* utolsó számában közölt *EMBER ÉS GÉP* című tanulmányáról, amelyben tulajdonképpen azt fejtette ki, hogy a sztahanovista munkaverseny tönkreteszi az emberek egészségét.

Bibó István ismét igen fáradt volt, keveset szólt, de kezdett érdekes beszélgetés kialakulni, amikor beállított a zugligeti szomszéd, mégpedig azzal, hogy a kisunokájának begyulladt a foga, nincs-e a háznál fájdalomcsillapító. – Laci, maga tulajdonképpen orvos – mondta Sárközi Márta Németh Lászlónak –, nem nézné meg a gyereket? – Az író már régen nem praktizált, tehát nem nagy örömmel ment át a szomszédhoz. Borogatást rendelt. A beszélgetés pedig végképp megfeneklett.

Domokos Mátyás arról is említést tesz írásában, hogy 1957 tavaszán felmerült Bibó külföldre szöktetésének a terve, de a fenyegetett exminiszter nem akarta elhagyni az országot.

1956 oldódó légkörében sem szerepelt nyilvános fórumokon, a Petőfi Körben nem szólalt fel. 1956. november 3-án a Nagy Imre-kormány államminisztereként jelent meg a neve. Vasárnapra visszatértek az orosz csapatok. A Parlament épületében aznapra összehívott minisztertanácsra csak hárman mentek el. Közülük Tildy Zoltán abban állapodott meg az Országházat körülvevő szovjet katonákkal, hogy a kapukat megnyitják előttük, de cserébe szabadon távozhatnak a bent lévő polgári személyek. Bibó István úgy gondolta, hogy az egyedül törvényes magyar kormány képviselője, tehát nem hagyta el az épületet, hanem odaült egy írógéphez, és nyilatkozatot szövegezett. Mindjárt az első mondatban leszögezte, hogy Magyarországnak nincs szándékában szovjetellenes politikát folytatni, de tíz sorral később már arra szólította az ország népét, hogy bábkormányt ne fogadjon el, tanúsítson passzív ellenállást. Az államminiszter ezután távozott, senki sem tartóztatta fel.

Azon az ominózus november negyedikéi vasárnap reggelen a Parlamentből autót küldtek Bibó Istvánért, s ebbe beült Bibóné is a két gyerekkel, kis-Pistával és kis-Boriskával, hogy ideiglenesen átköltözzenek a Berkenye utcából a Bimbó útra. Annak a háznak ugyanis biztonságosabb volt a pincéje, amellet a Berkenye utcában egy ostoba és rosszindulatú párttitkár volt a szomszéd. A Bimbó úti bérvilla afféle családi fészék volt. A magasszinti rokonokat, Urayékat 1951-ben kitelepítették, később Békés megyéből átköltözhetek Leányfalura, Ravasz László immár nyugalmazott református püspök közelébe. Az első emeleten volt a másik rokonlakás, Szacs vayék és ifjabb Ravasz László társbérlete, ahol hálószobácska állt a Budapestre orvoshoz vagy szabóhoz fellátogató püspök úr rendelkezésére.

A Parlamentből Bibó István ide gyalogolt át, innen értesítette Sárközi Mártát, hogy nyilatkozatát szeretné valakivel hibátlan angolra lefordíttatni. A Zugligettől a Bimbó útig húzódó néhány kilométer kellemes sétának ígérkezett a villamos- és autóbusz-közlekedés nélküli Budán e sorok írója számára, hogy elhozza a szöveget, Ruttkay Kálmán angoltudornak továbbítandó. A Bimbó úti házban kissé megzavart, hogy melyik lakásba kell becsöngetnem, de a pincéből éppen kokszot hozott fel szenesvödörben egy idős úr, s tőle érdeklődtem a Szacs vay-lakás hollétéről. Bemutakozásom után megkaptam az eligazítást, ugyanis a szénhordó Ravasz László püspök volt. Bibó Pista bátyám pedig

azt kötötte a lelkemre, hogy kiáltványát nem szabad kiragasztani falakra, palánkokra és fatörzsekre, mindenféle akkoriban elburjánzott, vegyes tartalmú röpcédula közé.

1956. november 29-én elhagytam Magyarországot, 1989 októberéig nem látogattam haza. Amíg oly fiatalon meg nem halt, tehát 1966-ig, anyámmal hetente levelet váltottunk.

1957 februárjában még nem látszott elég tisztán, hogy milyen jellegű és mértékű megtorlás következik Magyarországon. Anyám ekkor azt írta: „*Pistú meg én vagyunk azt hiszem az egyedüli optimisták, bár mi is inkább alkatunknál és nem a tényeknél fogva.*” Márciusban még együtt ünnepelték anyám ötvenedik születésnapját. „*Gyapayéknál találkoztunk Pistuékkal, akik akkora b...m nagy páfrányt hoztak nekem ajándékba, hogy sehova se fér a lakásba, és nem is bírtam hazavinni.*”

Április 29.: „*Megint nagyvilági életet éltem, voltam [Illyés] Gyuláéknál Pistuékkal, de a ház asszonya egész este mélyen aludt a díványon, és a ház ura olyan ideges volt [Déry] Tibor [letartóztatása] miatt, hogy nem volt hajlandó velünk beszélgetni, és alig várta, hogy hazamenjünk. Pistuéknál aludtam, még éjjel főztünk egy teát, és olyan sokáig értékeltük ki Gyula és kollegái csodálatos állapotát és magatartását, hogy Boriska alig bírt reggel hatkor kimászni az ágyból, hogy tanítani menjen.*”

Májusban azután Bibó Istvánt is letartóztatták. Erről így szólt a hír: „*Megnéztem a héten Boriskával az Oké Néró című olasz vígjátékot, lehet rajta nevetni. Előtte és utána persze nem voltunk vidámak. Nagyon sajnálom szegény fejét, így egyedül a két gyerekkel.*” Hamarosan Sárközi Mártáért jött a fekete autó: „*Gondolom, csodálkozol, hogy megint itt ülök a régi lakásban! Csütörtökön jöttek a költöztető emberek [az ávósok], örületes rendelleniséget csináltak, mindent kiszórtak és kiborítottak, végül, miután öt markos férfi volt, végeztek valahogy, és átköltöztünk. Úgy képzeltem, az új lakásban [a börtönben] fogom leélni hátralévő éveimet, hát mit tesz isten, szombaton délután jött egy értesítés, hogy a fölsőbb fórum nem hagyta jóvá a lakáscserét, és egy óra alatt kidobtak az új lakásból. Nem tudom, kinek a keze van a dologban. Csak valami nagykutya lehetett.*”

A nagykutya: a pártkórházban haldokló Révai József Sárközi György özvegyén még segített, Bibó István megsegítése nem volt szándékában.

1957. június 22.: „*Estefele mindig Boriskával vagyok. Pistú cserbenhagyta, már hetek óta elment, és nem is ír neki. Tegnap végre kapott tőle levelet, hogy jól van [...], kéri Boriskát, hogy menjen nyáron nyugodtan nyaralni Leányfalura, és őszre is csináljon programot nélküle.*”

1958. augusztus 17.: „*Biztosan érdekel a kisgyerek [Bibó István] állapota. Megvolt a konzílium: azt mondták, életben marad, de sajnos élete végéig béna lesz. [...] A család persze örül, hogy él, mert a múlt héten úgy nézett ki, hogy erre sincs remény. Nagyon sajnálom szegényeket, és igyekszem kicsit biztatni és szórakoztatni őket, hogy elfelejtsék a sok rémséget.*”

Illyés Ikától másolatot kaptam Sárközi Márta ugyanekkor az ő szüleinek írt leveléről: „*Az ítélet: életfogytiglan. [...] Amit eddig megtudtam, csak annyi, hogy az ilyen ítélet mindenféle súlyosbításokkal jár. Például csak félvényként van beszélő. Most azon drukkolok, hogy Boriskát hagyják meg az állásában és lakásában, mert ha a tanítást elveszik tőle, igazán nem marad semmi, ami a jövőendő években lekösse, és valami kis életkedvet adjon neki.*”

Az ítélet vagyonekobbzással járt. Bibóék bútortát a Bizományi Áruházba kellett volna szállítani. Ám a bútordarabokra jelentkezett egy azonnali vevő, aki az elszállításról is lemondott. Ez Sárközi Márta volt. Karácsonykor kis csomagot kaphatott az elítélt. Anyám püspökkenyeret és bejglit süttött.

Bibó István az 1963-as amnesztiával szabadult a börtönből, leromlott állapotban. Sárközi Mártának addigra kis nyaralója épült Balatonszepezden, nem messze a tótól.

Oda hívta meg barátját, hogy jó házi kosztal táplálja, s kellemes pihenést biztosítson neki és megviselt feleségének. Egy fénykép azt ábrázolja, amint Bibó Szepezden ebédel Sárközi Márta egyik kisunokájával. A fotót Londonba is elhozta a posta, a következő kommentárral: „*Pista azért issza és nem kanalazza a levest, mert így szokta meg a börtönben, ahol csak csajka volt.*”

Illyés Gyula úgy látszik már az 1960-as években megkezdte előtanulmányait az albigensekről szóló TISZTÁK című színművéhez, s ehhez bizonyára Sárközi Márta segítségét kérte. Az Illyés-archívumban ugyanis fennmaradt egy tréfás szövegecske, amit anyám küldött az íróhoz. A két gépelt oldalon egy albigens drá mavázlat paródiája olvasható, karikírozott szereplőkkel „*François de Erdei*”-től, „*a konokul becsületes és bátor apácafőnöknőn, Flora de Illyés-en*” át „*Stephan de Bibó*”-ig. Ki ez az „albigens”, s mi lesz a sorsa a képzelt dráma végén? Ő „*az igazság, az emberség lovagja, harmadikutas, nagy gondolkodó és szent ember. Minden időben üldözik és elnyomják. Végül máglyára vetik, reménytelenül tisztességes feleségével együtt.*”

„*Marthe de Sárközi*” sorsa e szkeccs szerint nem kevésbé tragikus. A párkáknak persze kevés érzékük van a satíra iránt. Az irodalom támogatójának, a rászoruló önzetlen támogatójának Bibó István kiszabadulása után már csak három éve maradt, hogy barátságát megossza azokkal, akiket szeretett.

Gyáni Gábor

AZ ASSZIMILÁCIÓKRITIKA BIBÓ ISTVÁN GONDOLKODÁSÁBAN

Általában mindenki egyetért azzal, hogy az 1948-ban megjelent ZSIDÓKÉRDÉS MAGYARORSZÁGON 1944 UTÁN című Bibó-esszé az eddigi legmélyebb elemző számvetés a címben foglalt problémával. Ritkán esik szó róla, hogy Bibó szemléletet váltott volna ebben az írásában, szakítva 1944 előtti meggyőződéseivel vagy azok java részével, már ami a zsidókat, a zsidókérdést, az antiszemitizmust és az asszimilációt illeti. Ez utóbbiakról, valljuk be, alig tudható valami. Huszár Tibor egyedülként vizsgálta Bibó (és egyúttal Erdei Ferenc) zsidókérdésről vallott 1945 előtti álláspontját. A szóba jövő szövegtörödékek a Márciusi Front politikai programtervezetének a részei, amelyek arra vallanak, hogy „*1938-ban [...] Bibó István is [...] magáévá tette az asszimiláció hibás premisszákon alapuló Szabó Dezső-i, Németh László-i téziseit*”.¹ Magát Bibót idézi Huszár bizonyítékképpen, aki egy 1977-ben készített életútinterjúban a következőket mondta: „*tulajdonképpen 44-ig a tárgyban való gondolkodásomban minden emberi szolidaritás mellett volt egy olyan elem, amit nem nevezhetnek vagy nevezhetek másnak, mint Szabó Dezső-i hatásnak*”.² Ez abban állt, „*hogy Magyarországon van egy tohonya magyar nemzet, amelyik meglehetősen tehetetlenül intézi és rosszul intézi saját ügyeit, és ezenközben két igen aktív és mozgékony kisebbség meglehetősen a saját kedvére rendezkedik be, a magyarországi német kisebbség és a zsidó kisebbség*”.³ 1977-ből visszatekintve Bibó meglehetősen „*elevennek*” ítélte a kérdést illető felfogását, amit az is

mutat szerinte, „*hogy 1940-ben én rendkívül egyetértőleg olvastam Németh László Kisebbségben című cikkét, amiben ugyanez a Szabó Dezső-i reminiscencia először kapott egy Szabó Dezsőnél jóval kevésbé agresszív, de abban a situációban a zsidók által sokkalta érzékenyebben fölfogott visszhangot*”.⁴

Bibó a beszélgetésben azt a kérdést is érinti továbbá, hogy később megmaradt-e ezen a gondolati vonalon, amikor a háború után részletesen kifejtette álláspontját a zsidókérdésről és az asszimilációról. A szemléletváltás tényét (vagy csupán a szándékát) emelte ki, ilyenformán: a Szabó Dezső-i „*észjárás a zsidókérdésben összekapcsolódik azzal, amit a zsidókérdésről szóló, nagy terjedelmű cikkemben azután nagyon élesen elvettem*”.⁵ Ugyanakkor, ismeri el Bibó maga is, egyéb tekintetben Németh László KISEBBSÉGBEN előadott felfogásának maradt a híve. Így járt el akkor is, amikor másik nevezetes esszéjét papírra vetette: „*egészben mint írásművet, [Némethnek] a Kisebbségben című művét szerettem, és lényegileg a Németh Lászlónak a mélymagyar-hígmagyar kategóriájának az értelmes és kevésbé emocionális és kevésbé szétfolyó szintre való emelését kíséreltem meg az Eltorzult magyar alkat című cikkemben, ahol szembe van állítva egy rossz rezsím kontraszelektív hatása, amelyik egy közösségből kiszelektálja annak a közösségnek a dolgait és gondjait jól érzékelő elemeket, és a helyükbe egy rosszul érzékelő álrealista elemet hoz elő, emögött, aki akarja, megérezheti a mélymagyar és a hígmagyar ellentétet, aminek mint nemzeti alkategóriának nyilvánvalóan semmi értelme nincsen. De így azt hiszem, hogy van értelmük*”.⁶

Nem perdöntő, hogy mit gondol egy szerző a hajdani írásait interpretálva, a múltbeli alkotói intenció emléke azonban talán figyelmet érdemel. Jó, ha tudjuk, hogy Bibó imént idézett vallomása megerősíti, sőt mi több, megteremti írásai interpretálásának a későbbi irányát. Pedig olykor talán félrevezető is lehet, ha minden további nélkül elhisszük, amit utólagos magyarázataiban a szerző sugalmaz. Bibó retrospektív megnyilatkozásai valóban hasznosak eredeti elképzelései értelmezéséhez, azonban nemegyszer tévútra visznek bennünket. Ezzel a problémával szembesülünk ez alkalommal is, amikor Bibó zsidóképét és a zsidó asszimilációval kapcsolatos nézeteit igyekszünk tisztázni, s egyúttal el kívánjuk dönteni, hogy mennyire konstans és mennyire változik az idő előrehaladtával a kérdésben elfoglalt álláspontja.

A népiek zsidó- és asszimilációfogalma

Ha összevetjük egymással Bibó különböző időpontokban írt szövegeit, arra jutunk, hogy a feltételezettnél és az általa sugalltnál is több bennük a gondolati folytonosság. Huszár számára is gondot okozott már, hogy Bibó (és Erdei) megtagadta ugyan a zsidótörvény elleni tiltakozásul kibocsátott memorandum (A NEMZET LELEKISMERÉTEHEZ) aláírását, az 1938 áprilisában írt, A ZSIDÓKÉRDÉSRŐL című és kétségkívül Bibó által jegyzett VÁZLAT némelyik megállapítása nem áll teljesen összhangban ezzel a lépéssel. A felhíváshoz való csatlakozás megtagadását kommentálva Huszár konstatálja, „*nem taktikai, hanem elvi megfontolások vezették Erdei Ferencet és Bibó Istvánt, amikor nem írták alá az említett felhívást*”.⁷ Ezeket az elvi megfontolásokat Szabó Dezső gondolati hatásának tulajdonítja Huszár. Nem hivatkozhat ugyanakkor Szabó Dezső hatására, amikor a VÁZLAT utolsó passzusát értékeli, ami így szól. „*2. Aki más emberi méltóságát megalázza, ezt nem teheti anélkül, hogy a magáét is le ne alacsonyítsa. Ez természet-törvény*”.⁸ Huszár rögzíti tehát a feltétlenül rögzítendő, nevezetesen, hogy Bibónak ez az utóbb idézett megfogalmazása „*nemcsak logikailag, de a vállalt értékszempontok szerint is*” ellentmond a VÁZLAT-ban előadott „*egész gondolati konstrukciónak*”. Ami azonban, fűzi hozzá Huszár, nem érvényteleníti a VÁZLAT fő mondanivalóját.

Megítélésem szerint Huszár nem fordít kellő figyelmet a bekezdés utolsó két mondatára, amely nyitottá teszi az értelmezést, mivel külön mérlegelést követel az előtte álló két mondatban foglaltakhoz képest, mely utóbbiról joggal állapítja meg egyébként az elemző, hogy: „a jogi pozitívizmust, a tiszta jogtant a morál, a természetjog nevében opponáló tudós Bibót idézik, s előlegezik az európai szabadság és egyenlőség eszményének rendíthetetlen őrzőjét”.⁹ Ha csupán „az európai szabadság és egyenlőség eszményének rendíthetetlen őrzőjét” idéző passzust tekintjük, valóban megelőlegezhető az 1948-ban megjelent (akkor írt) esszében kifejtett bibói álláspont. Huszár is ezt teszi. A rá következő kitétel azonban ennek némileg ellentmond. Az ugyanis így hangzik: „S ezért undorodnak olyan intézkedésektől [mármint az olyanok, mint Bibó], melyek megbélyegzők anélkül, hogy hatékonyak lennének. Az olcsó sikerekre menők módszere ez.”¹⁰ Magyarán: az is baja továbbá a zsidótörvénynek, hogy nem orvosolja a ténylegesen létező gondokat (nincs gyakorlati haszna), látszatin-tézkedés csupán, holott van vagy lenne éppen mit orvosolni. A zsidókérdés ugyanis reális és feltétlenül kezelendő kérdés.

Ezt az értelmezést támasztja alá a VÁZLAT egy korábbi gondolatmenete is, ahol Bibó kifejti: a zsidók jogi diszkriminációja a „nem termékeny antiszemitizmus” megnyilvánulása. Nem tagadja ugyanakkor, hogy ő maga is ellenségként (még ha csak silány ellenségként is) tekint a zsidókra. „KULTÚRA Ez a zs. kérdés centrális pontja, nem a hatalmi kérdés. A saját országunkban vagyunk-e még? Nem. [...] A fődolog nem az, hogy ne legyünk antiszemiták. Sőt nagyon is nyugodtan legyünk azok. De ne hagyjuk, hogy ebben olyanok segítsenek, akik ettől nem szűnnek meg ellenfelek lenni.”¹¹

A harmincas évek végén Bibó osztozott a népi írókkal és szociográfusokkal a zsidókérdésről vallott felfogásukban. Annak mélyén a kiáltó társadalmi egyenlőtlenségek heves kritikája bújt meg, ami a paraszti nyomor (földnélküliség, a falusi szociális gondoskodás, valamint az agrárszegénység érdekvédelmének a teljes hiánya s persze a rendies úr-paraszt viszony) és a társadalmi kiúttalanság nézőpontjából vetette fel az égető szociális és politikai kérdéseket. Értelmezni igyekezvén Bibó idézett kijelentését, hogy ti. legyünk vagy ne legyünk antiszemiták, elsőként megállapíthatjuk: éles kapitalizmuskritika nyilvánult meg benne. A VÁZLAT szövegénél maradv ezúttal, így hangzik a Bibó „antiszemitizmusába” csomagolt kapitalizmusellenesség. „Nem termékeny antiszemitizmus az, amelynek alapján néptől éppoly távoli főfunkcionáriusok vagy jelöltek ama keserve rejlik, hogy miért van nekik kevesebb, mint a zsidó váll. igazgatóknak.” A keresztény őrségváltást szorgalmazó (és végrehajtó) korabeli politikai antiszemitizmus ezen elutasítása mögött a népi írók ama közös meggyőződése tapintható ki, hogy a társadalmi igazságtalanság fő vonala a nagybirtok (és a hozzá hasonló nagytőke), valamint a kiemmizett nép (a parasztság) között húzódik. „Keresztény nagybirtokos éppúgy szipolyoz, mint a bank, keresztény exportőr etc. Miért, mert a főszakadék úr és paraszt közt van. Paraszti bölcsesség: a zsidók az urak oldalán vannak.”¹² Az antiszemitizmus, eszerint, az úrelleenség egyik vonatkozása csupán, s ez az, ami a népi írói és szociográfusi kör és egyúttal Bibó akkori társadalomszemléletének talán a legfontosabb közös nevezője.

A VÁZLAT egy későbbi pontján Bibó ugyanakkor kijelenti, a zsidókérdés „centrális pontja” valójában nem politikai és még csak nem is gazdasági, hanem kifejezetten kulturális természetű. Feltehetően azt érti ezen, hogy a kultúra területén okoz *önmagában véve* súlyos „problémát” a zsidók magyar társadalmon belüli jelenléte, sajátos elhelyezkedése és feltűnő aktivitása, amikor tehát nem más szerkezeti gondokkal (amilyen a tulajdon igazságtalan eloszlása) egybefonódva teremt nyilvánvaló feszültségeket. Itt az idő, hogy figyelemben részesítsük Németh Lászlónak a zsidókérdést, valamint az asz-

szimulációt illető korabeli elképzeléseit, amelyek közvetlenül hatottak mind Bibóra, mind Erdeire.

Intenzív kutatói érdeklődés övezte a múltban és övezi ma is Németh érintett gondolatait. Rendszerint úgy vetődik fel az itt sürgősen megválaszolendő kérdés, hogy antiszemita volt-e Németh László. Ezt firtatva Némethnek főként azokat a harmincas évek végén és a háborús években (a SZÁRSZÓI BESZÉD) keletkezett szövegeit vizsgálják, melyek központi eleme a zsidókérdés és az asszimiláció vitatása. Ha ezúttal csupán az utóbbi egy évtized szakirodalmi terméséből válogatunk, akkor elsőként Gyurgyák János nagyszabású könyvét említhetjük, melyben külön fejezet szól NÉMETH LÁSZLÓ ZSIDÓ-SZEMLELETÉRŐL.

Gyurgyák nem tekinti antiszemitának a „külön zsidó sorsközösség eszméjeként” elhíresült Németh-féle elgondolást, noha elismeri: „kétségkívül vezethet antiszemita nézetekhez is” (?).¹³ Persze szerinte sincs minden rendben a Németh László-i modellel, a „tömérdek problémát okozó terminusokkal”, tekintve, hogy ezekben a szövegekben sok a „valóban rossz mondat”. Az antiszemita beállítottságú olvasók füle pedig, akik nem vagy kevéssé törődnek a cizellált gondolatmenettel, igazán az ilyen mondatokra nyílik ki.¹⁴

S ahogyan szinte mindenki, Gyurgyák is hozzáfűzi mindehhez: rossz időpontban, a zsidótörvények és a zsidóüldözések idején hangoztatta Németh ezeket a nézeteit.

Németh „zsidószemléletének” ebből a bemutatásából és értékeléséből annyit tudunk meg csupán a cizellált koncepcióról, hogy Németh szerint nem talál, nem találhat egymásra a külön zsidó és magyar sorsközösség, következésképpen „szellemi-intellektuális téren a két szellemiség között küzdelem zajlik a hegemoniáért”.¹⁵ Elsikkad viszont annak konstatálása, hogy az Ady-bírálatba csomagolt (KORROBORI) gondolatmenet sugalmazása szerint a zsidók eleve asszimilálhatatlanok, s egyúttal képtelenek az asszimilációra. Erről szól valójában a KISEBBSÉGBEN vezérgondolata.

Árnyaltabb megközelítéssel szolgál Ungvári Tamás, aki megállapítja: az asszimiláció megtorpanásából okulva „Németh László az 1930-as évekre új asszimilációs szerződésben gondolkodott, egy friss sorsközösségben a zsidóság meghatározott csoportjával”.¹⁶ Ungvári úgy találja, a hazai zsidóság három kategóriáját azonosítja Németh e javasolt új alku fényében. Az egyik típust az agresszív, a „shylocki” zsidóság képviseli, amely privilégium gyanánt használja fel a műveltséget valamilyen „új nemesség” státusának az elérésére és fenntartására. A zsidóság egy másik típusa a magyar közösséghez lojális zsidóban ölt testet (Szerb Antal ennek a modellje), amely alkalmazkodni kíván, és ennek érdekében gazdagítja a maga módján a nemzeti közösség kultúráját. A harmadik zsidó csoportot (Pap Károly képviseli ezt az utóbbit Németh szemében) azokkal veszi egynek az író, melynek tagjai idegenül érzik magukat a hazában, belefeledkeznek népük múltjába, és mélyen átérzik a zsidó történelmi sorsot; magára a befogadó nemzetre pedig úgy tekintenek, mint ami menedékkül szolgál számukra a hosszú bolyongást követően. Németh, furcsamód, ezzel az utóbbi zsidó típussal lát egyedül esélyt a nemzeti integrációra. Ungvári nem foglal végül állást Németh antiszemitizmusának a megítélésében, és a Németh-féle zsidó és magyar sorsközösség fogalmát sem elemzi különösképpen.

Monostori Imre elemzése mélyebb az előbbieknél. A szerző megállapítja: az asszimiláció lehetőségének a feltételét Németh az egyes közösségek saját történelmi sorsa által meghatározott alkathoz köti. Monostori rámutat, történelmileg konstituálódó alkatok feszülnek Németh szerint ily módon egymásnak, amikor a modern korban napirendre kerül az asszimiláció ügye. Miután azonban ezek az alkatok nem férnek össze egymással, semmilyen valóságos esélye sincs az asszimilációnak. Hiszen „ez az alkat rendszerint

(*de nem törvényszerűen*) nem lehet azonos egy másik sors *által évszázadokon (évezredek) át formálódott lelki alkattal*”.¹⁷ A zsidó, a magyar stb. alkat változatlanosságát feltételezve, esszenciális kategóriaként kezelve alapozza meg Németh – Monostori szerint – az asszimilációval kapcsolatos kétélyeit; s éppen ezen az alapon értékeli oly nagyra Pap Károlyt, akiben Németh szerint megtestesül a zsidó-magyar keveredés vagy elegy optimális, egyedül egészséges válfaja. A zsidókkal szembeni ellenérzése pedig abból fakad, hogy miközben a zsidók átmentik az asszimiláció során levethetetlen sorsukat, idővel ők lesznek a más sorsú (más alkatú) magyar kultúra (mindenekelőtt az irodalom) meghatározó tényezőivé, ami azonban a másik fél számára egyszerűen elfogadhatatlan. Némethnek a tárgyban írt első megnyilatkozása, az *EMBER ÉS SZEREP* eredeti, a *Kalangya* című folyóirat 1934-es számában olvasható szövegében a következő szól erről: „*Egy helyére szorított és képességei és problémái irányában bontakozó magyar zsidó irodalmi [sic!] szerencse; egy ránkburjánzó, bennünket is elhamisító zsidó magyar irodalom: csapás.*”¹⁸

Nem célunk, hogy Németh felfogását egybevevessük a „valósággal”, és ezek nyomán értékeljük a koncepciót. Azért idéztük fel csupán a recepció tükrében Németh nézeteit a zsidókérdésről és az asszimilációról, hogy érzékeltessük azt a gondolati miliőt, amelyben Bibó és a hozzá oly közel álló népi írók és szociográfusok eszmélkedtek. Megjegyezhetjük azonban, hogy Németh fogalomalkotása – a racionális diskurzus szempontjából – erősen kifogásolható. Monostori sem hallgatja el kritikai véleményét: „*minthogy csak alig megfogható, alig definiálható szellemi-lelki, magatartásbeli jelenségekről van szó (amelyek maguk is folytonosan változnak, folytonosan »átmeneti« állapotban vannak), a Németh László-i asszimilációkép óhatatlanul magán viseli tárgyának, magának az asszimilációnak a jellemzőit. Azt ugyanis, hogy főként csak érzelmi benyomásokra, szubjektív útleletekre támaszkodhat, tényszerű érvekkel alig, tudományos bizonyító erővel pedig egyáltalán nem rendelkezik.*”¹⁹

Amikor nemzetkarakterológiai ismérvekkel ragadja meg Németh a magyar és a zsidó sorsot, a magyar és a zsidó szellemet, semmilyen különösebb konkrétummal nem szolgál az örök magyar és az örök zsidó alkat empirikus tartalmát illetően. Teljes joggal nevezi tehát Monostori Németh konstrukcióját „*ingatagnak*” és „*könnyen sebezhetőnek*”, amely mégis alkalmas arra, hogy rá lehessen ütni hirdetőjére a fajiság mítoszát vallók bélyegét. S maga a vád nem is egészen alaptalan. Az abszolút kulturális tartalmak változatlanosságát, történelmi állandóságát posztulálva, majd kikiáltva a modern (a polgári és nemzeti) társadalmi folyamatok normatív szabályozójának, vésszen közel kerül az író a német eredetű völkisch-népiségtörténeti gondolatrendszerhez, amely kedvező táptalaja volt a náci faji ideológiának. Mely utóbbi messze nem azonos persze Németh felfogásával. Németh ugyanakkor szintén és gyakran él a biológiai retorika és metaforika használatával,²⁰ amelynek a faj (mint közösség) a legfőbb referenciája; a faj (etnikum) elviekben történeti entitás ugyan, végső lényegében azonban a történelmen kívüliként vagy fölöttiként elgondolt nép idealizálása.²¹

Többekre is hatott akkoriban a népi írók és szociográfusok közül Németh László Szabó Dezső-sként azonosítani szokott nemzet- és zsidófelfogása. Kézenfekvő példa e tekintetben Veres Péter, akinek az alföldi parasztságot esszenciálisan képviselő *ridegparaszt* népnemzeti alkatáról szóló eszmefuttatása nyers formában látszik feleleveníteni Németh „*cizelláltabb*” fajiságfogalmát. A történelmi sorsában egyedi ridegparaszt, állítja Veres, azokat a faji jellegzetességeket mutatja, amelyek autentikus magyar népként (népegységként) tüntetik ki őt. „*Ha az ember a városokon, különösen Budapesten, igazi ma-*

gyarokat akar látni, akkor ezeket csak jellegzetesen falusi származásúakban, csendőrből, rendőrből, postásból, vasutasból láthatja. A városi kispolgár jórészt zsidó, német, szláv stb., mindenestre idegen keverék. Egyelőre csak a nyelve magyar, már annyira, amennyire a jasszos és üzleties nyelv keverékéből származott nyelv magyar lehet. Ellenben tény, hogy testi megjelenésében is egészen más, mint az alföldi magyar.”²² Ne gondoljuk azonban, hogy Veres kivételnek számított a népi írók körén belül a maga kétségkívül szélsőséges felfogásával.

Itt van többek között Erdei Ferenc, Bibó legközvetlenebb barátja, aki sokban osztozik ugyan Veres Péter parasztszemléletében, mégsem gondolja úgy, hogy a nemzet a parasztságban inkarnálódik. Erdei megállapítja, a parasztság zárt autark világa akként foglal helyet a polgárral szemben álló *nemzeti társadalomban*, hogy mintegy a nemzet alatt éli a maga sajátos életét.²³ Felmerült újabb egy olyan álláspont is, hogy talán nem is Németh László, hanem Erdei Ferenc volt Szabó Dezső leghűségesebb tanítványa, tekintve, hogy Szabó és Erdei szemében egyaránt a parasztság számít a nemzeti lét egyedül autentikus képviselőjének. Sőt, állítja Bognár Bulcsu egy minden szöveges bizonyítást nélkülöző írásában, Erdei olykor el is túlozza az eredeti Szabó Dezső-i eszmét. Ha felfedezhető egyáltalán különbség közöttük, akkor az „inkább a Szabó Dezső-i felfogás amúgy is gyakran túlfeszített tartalmainak egyfajta [Erdei által véghezvitt] radikálizálásként értelmezhető”.²⁴ Ez a tézis nem tűnik különösebben megalapozottnak, ezúttal azonban nem térhetünk ki a kritikájára, mert az eltérítene bennünket a gondolatmenet fő irányától.²⁵

Amikor Erdei megkonstruálja a kettős társadalom modelljét, úgy állítja szembe egymással a két külön strukturális egységet, hogy egyik felét „*nemzetinek*”, a másikat pedig „*polgárinak*” titulálja. A név önmagában is minősít, nem is szükséges sok szót vesztegetni ezért a dologra. A megkülönböztetés forrása a történetiség ténye, annak megléte vagy hiánya. A történeti folytonosság teszi úgymond nemzetivé az államot, az egyházat és az uradalmat, vele együtt a hozzá tartozó egzisztenciák különböző csoportjait (az arisztokráciát, az úri középosztályt, a nemzeti kispolgárságot); a történetiség hiánya vagy annak hézagossága alapján sorolja ugyanakkor Erdei a polgári társadalom fogalmához a kapitalista vállalkozást, a kisipart és kiskereskedelmet, a szabad értelmiségi pályákat, valamint a bennük tevékenykedő egzisztenciák tömegeit (a polgári arisztokráciát, a polgári középosztályt, a kispolgárságot és a munkásságot). A polgári létformák és a velük összefüggő intézmények mint történetietlen képződmények a zsidó jelenlét túlsúlyával párosulnak. „*Miután pedig a magyar kapitalizálásban a zsidóságnak volt döntő szerepe, a vállalkozás zsidó pálya is egyúttal. A polgár alakjában külön jelző nélkül is ott van a magyar társadalomban a zsidó minősítés, akár valóban zsidó az illető, akár nem. Maga a pálya ilyen, s a jelzőnek már nem is csak népi, hanem foglalkozási-társadalmi értelme is van. Ugyanígy értelemben polgári pálya az az értelmiségi foglalkozás is, amely a vállalkozás keretei között képződött ki. A vállalati tisztviselő, a magántisztviselő éppen úgy zsidó polgári pályának számít, mint a vállalkozó.*” Sőt mi több: „*a munkásság sem »magyar« foglalkozás volt még a közelebbi múltban is, hanem jövevényeknek az összeverődése és osztálytudatos szervekedése, jó részben zsidó vezetőkkel. Maga a munkásság azért nem minősül zsidó pályának, [mert] a valóságban csak töredék benne a zsidóság képviselete, ellenben a zsidóság polgári társadalomhoz kapcsolódó és annak a vezetése alatt álló tömegnek tekinti a történelmi társadalom.*”²⁶

Felvethető ugyanakkor, hogy Erdei társadalmi imázsokról, újabb terminológiával élve, társadalmi imaginációkról és nem magáról a tárgyi valóságról beszél. Számomra úgy tűnik azonban, hogy Erdei többnyire hitelt ad ezeknek az imaginációknak a tárgyi

valóság hű leírását tekintve. Nincs azon tehát különösebb csodálkoznivaló, hogy alig néhány évvel az idézett sorok rögzítése előtt, tehát a harmincas évek végén is éppúgy vélekedett a zsidókérdésről, mint tette 1943–44-ben. Erdeinek a kérdéssel kapcsolatos ambivalenciáját Huszár Tibor érzékelteti a zsidóként üldözött barátal, Sárközi Györggyel folytatott levelezését elemezve. Így foglalja össze a tanulságait: Erdei „*egyrészt tudta, hogy a humanizmus, a demokratikus értékek vállalása e helyzetben [a zsidótörvények korában] egyértelmű és fenntartás nélküli tiltakozást igényel, másrészt állásfoglalását még mindig motiválta az a vélekedése, hogy a zsidóság visszaszorításának nyilvános elítélése az egész zsidóság, tehát a zsidó tőkés és bérlők érdekeit is szolgálja, s ennyiben árt a szociális igazságosságna*”.²⁷

Ekként fogta fel tehát a Bibó közvetlen személyi és szellemi környezetét képező népi írói kör a zsidókérdést és a zsidó (és német) asszimiláció ügyét. Pontosán nem tudjuk, hogy mi volt vagy mi lehetett Bibó e kérdésben elfoglalt álláspontja. Az a kevés, ami ismert erről számunkra, arra látszik utalni, hogy hozzájuk hasonlóan vélekedett ő is. De vajon meghaladta-e utóbb ezt az álláspontját, és ha nem, hogyan tartotta fenn gondolkodói folytonosságát?

Bibó zsidóképe

Mielőtt elmélyednénk az 1948-as Bibó-szöveg elemzésében annak érdekében, hogy válaszoljunk a kérdésre, futó pillantást kell vetnünk egy valamivel később keletkezett Bibó-szövegre, amely röviddel szerzőjének a halála előtt, 1978 júniusában készült. A LEVÉL BORBÁNDI GYULÁHOZ címen ismert s csak jóval később napvilágot látott terjedelmes írásról van szó, amelyben Bibó kommentálja a nyugat-németországi emigrációban élő Borbándi Gyula német nyelven megjelent munkáját.²⁸

Amikor Borbándi évekkel később az Egyesült Államokban kiadta munkája átdolgozott magyar nyelvű változatát,²⁹ a könyv előszavában utalt Bibó Istvánnak, a magyar népi mozgalom legjelentősebb gondolkodói egyikének a fontos hozzászólására. A ZSIDÓKÉRDÉS ÉS ANTISZEMITIZMUS című fejezetet tekintve kitűnik, Borbándi maradéktalanul, mondhatni, szolgálai megfogadta Bibó kritikáját. Az alig több mint négy oldal terjedelmű alfejezet az ennél hosszabb idevonatkozó levélbeli szöveg pusztá átvétele. Bibónak ez az írása Borbándi Gyula amerikai kiadású könyvét követően látott egyébként csupán napvilágot először még külföldön, majd 1986-ban itthon is Bibó válogatott tanulmányai között.³⁰

Azzal kezdi Bibó a Borbándi könyvéhez fűzött észrevételeit, hogy antiszemitizmussal szokás ugyan megvádolni a népi mozgalmat, ezt a vádat azonban ő nem fogadja el. Borbándi nem fordít szerinte kellő figyelmet a kérdés megvilágítására, és csak kijelenti, a vád alaptalan. „*Ez így lényegileg igaz, de a dolog nem ennyire egyszerű*” – fogalmaz Bibó.³¹ Mindenekelőtt azért igaztalan a vád, mert nagy különbségek álltak fenn e téren a mozgalomhoz kötődő írók és gondolkodók között. Erdélyi József például „*látványos módon*” átlépett a hitlerista táborba, és a költőnek ezt a lépését a többiek kifejezetten árulásnak tekintették. De nem is ez a lényeg, hanem főként az, hogy mi rejtőzik valójában az antiszemitizmus vádjának a mélyén.

Bibó kijelenti: „*a népi mozgalom vezető tagjainak, csaknem mind[nek] volt a zsidókérdésben olyan állásfoglalása, amely nagyon árnyalt, nagyon sajátos volt, egyik esetben sem antihumanus, de csaknem minden esetben eltért mind az életbevágóan érintett zsidóság, mind egy filozofikus humanizmus általános elvárásaitól*”.³² Nem meríti ki azonban szerinte az antiszemitizmus fogalmát a zsidók „*nem szeretése*”, noha az éppoly szörnyű, mint amilyen szörnyű egyébként a szélsőséges nacionalizmus számtalan más megnyilvánulása.³³ Meg kell

ettől különböztetni, „a zsidósággal szemben való etnikai különbségtudat[ot], a zsidóságnak más etnikumként való kezelését”, ami „valami teljesen magától értetődő dolog” a paraszti társadalmakban, ugyanakkor azonban „nem kapcsolódik szükségképpen ellenségességgel, hanem öszszekapcsolódhat a legteljesebb jóakarattal és kölcsönös szeretettel is”.³⁴ Bibó kiemeli tehát, hogy egynéhány kivételtől eltekintve (Erdélyi József) „az etnikai különbségtudat lényegileg megvolt a magyar népi mozgalom minden paraszti származású tagjánál, tehát megvolt Veres Péteren és Sinka Istvánon kívül Erdei Ferenccben, Darvas Józsefben, sőt rendkívül kedves és barátságos formában Tamási Áronban is”.³⁵ Az „érzékeny asszimiláns” szempontjából ez persze éppúgy tisztító megnyilvánulás, mint maga a nyílt antiszemitizmus. S ne feledjük ugyanakkor a Szabó Dezső-i álláspontot sem, amit Németh László képviselt eminens módon a népi írói mozgalomban, de Féja Géza és Kodolányi János is ehhez hasonló módon gondolkodott. Bibó a saját bevallása szerint ahhoz a Németh Lászlóhoz állt igen közel, aki teljes meggyőződéssel vallotta, hogy a nagy tömegek asszimilációja feldolgozhatatlan feladatnak bizonyult a magyar nemzet számára. Így olyan helyzet keletkezett végül, amely lehetővé tette, hogy az asszimilánsok megmaradjanak a saját világukon belül. Ennek a tapasztalatain okulva veti fel Németh a kérdést illeténeppen: „Hogy veszett el magyar a magyarban? [...] Mert ha igaz, amit látunk adatot, ez történt: a magyarság elveszett abban, ami annak mondta magát, s most, amikor a történelem keresni kezdi: alig halljuk a szavát.”³⁶ A népi írók többsége, ez Bibó véleménye a kérdéstről, az etnikai nacionalizmus befolyásának engedve idegenkedett a zsidóktól, és ettől indítatva tette magáévá azt az asszimilációkritikát is, amely a történelmi sorsközösség, a változatlan kulturális alkat fogalmát abszolutizálva zárta ki a zsidókat is magába foglaló nemzeti integrációnak a pusztta lehetőségét.

Nem biztos, hogy minden tekintetben igazat adhatunk Bibó idézett látéletének. Nem világos például, hogy miért alkot vajon merőben más kategóriát Erdei zsidótársadalom-fogalma, amely a történelmi folytonosság hiányának a bázisán nyugszik, és Némethnek a zsidó és a magyar történelmi sorsközösségről kialakított elképzelése. Hacsak nem azt értjük itt különbözőségeen, hogy Németh kifejezetten az irodalmi ízlés és a szellemi alkotótevékenység közegéhez kapcsolódva állít valamit a zsidó–magyar kapcsolatokról, Erdei viszont szociológiai tényezőkkel kapcsolja egybe a szóban forgó dualitás feloldhatatlanságát. S hol a helye vajon mindezeknek az elképzeléseknek Bibó későbbi gondolkodásában?

1948-as esszéjében Bibó kijelenti: a nemzeti asszimiláció a döntő, mert a nemzet „valóban igen erős meghatározó erejű közösség”. A nemzet azonban, saját természeténél fogva, túlzottan is elvont, mai szóval „képzelt” (Benedict Anderson) közösség, ennél fogva a hozzátartozás tudata nem adódhat közvetlenül magából a tapasztalatból, hanem az csakis a tanult viselkedés következménye lehet. Majd pedig így folytatja: „Az ilyen absztraktabb, a közvetlen társadalmi tapasztalattól távol eső közösségekhez való asszimiláció nem folyhatik pusztán azokon az absztrakciókon keresztül, amelyekben a közösséget megjelenítik, hanem szükséges, sőt sokkal szükségesebb hozzá a közösségi élet valamilyen konkrét közegében, kisebb egységében s annak valóságos életében való részvétel is.”³⁷ A megkötés értelmére néhány oldallal később derül csupán fény, amikor Bibó azt próbálja tisztázni, hogy miben rejlik voltaképpen a zsidó asszimiláció nehézsége. „Nehezítő tényezője az asszimilációnak a régi zsidó közösség kötőerejének a nagy volta, az az erős vallási, nemzeti, értelmi és erkölcsi öntudat és kultúra, mely a zsidóságnak a fölény és kiválasztottság érzését és tudatát változó eszmei megalapozás mellett is ébren tartotta. Bizonyos értelemben nehezítő tényező az erkölcsi leértékelés árnyékában kialakult zsidó helyzet lélektani terhe is, mely tovább követi egy ideig azokat

is, akiket a közösség összetartó ereje és öntudata nem fog már, sőt néha éppen azokat legerősebben.”³⁸ Mindez kedvezően hat persze az asszimiláció akarására, ugyanakkor meg is terheli a folyamatot, mivel „nem annyira vagy nemcsak egy új közösség vonzása, hanem az erkölcsi kisebbségség, születési hátrányosság és közösségi elszigeteltség terhével megterhelt régi közösség taszítása” is egyúttal.³⁹ Az endogén okok mellett „rendszerint sokkal nagyobb súllyal” hatnak ez irányban azok a külső tényezők is, amelyek a környező közösségek viselkedésében nyilvánulnak meg: „A környező közösségek ugyanis, akár inkább, akár kevésbé zártak, azért a zsidóellenes előítéletnek és a zsidóság és környezet egymáshoz kialakult viszonyának az eredményeképpen a zsidók számára mindig egy vagy több fokkal elzárkózóbbak, mint mások számára.”⁴⁰

Az ok, hogy egyesek joggal szólhatnak a „többé-kevésbé kikerülhetetlen zsidó sorsról és ebből következőleg az asszimiláció reménytelenségéről és a zsidó öntudat szükségességéről”,⁴¹ abból a széles körű tapasztalatból következik, hogy a zsidó és keresztény közösségek képtelenek feloldódni egymásban a napi életgyakorlat során; kizárt tehát, hogy élni tudnának az egymás közösségi életében való élet lehetőségével. Mindez több a pusztá vélekedésnél, a valóságot híven kifejező tudatállapot egyúttal, amely empirikusan is megállja a helyét. „Meglehetősen részletesen megfigyeltük azt a helyenként tragikus folyamatot, melynek során a zsidó helyzetek fennmaradása a zsidó magatartásformák fennmaradását okozza, viszont a zsidó magatartásformák fennmaradása a zsidóellenes előítélet segítségével a környezetben aránytalanul hátrányos reakciókat vált ki, s ezzel a zsidó sors folytatódását idézi elő, vagy abban legalábbis részes.”⁴² Jól alkalmazható tehát Bibó szerint e helyzetre a zsidó sors kifejezés, „de csak akkor, ha nem tulajdonítjuk ennek a szónak a kikerülhetetlenség értelmét sem misztikus, sem társadalmi alapon”.⁴³

Amikor Bibó közelről is megvizsgálja az asszimiláns zsidók helyzetét, akik az asszimiláció és az öntudatosodás „feleútján” állnak, az előbbieken rekonstruált gondolatot érvényesíti úgyszólván változatlan formában. A polgárosodással keletkező „aránylag nagyszámú zsidó társadalmat”, szól szemléltető példája, a „némi laza üzletféli kapcsolatokon kívül sem személyes kapcsolatok, sem erősebb iskoláztatás, sem szakmai keretek, sem különösen erős közösségi, politikai élmények nem mozdították ki lényegesen addigi emberi, társadalmi és közösségi környezetéből: élete az európai nagy világvárosokban továbbra is a maga régi környezetében folyt, a közösségi hovatartozás konkrét tapasztalatainak minden különösebb megváltozása nélkül”.⁴⁴ A hazai zsidó társadalom belsőleg meglehetősen tagolt ugyan, de „minden heterogenitása mellett is egészében túlon túl elszigetelt volt az élete ahhoz, hogy a környező társadalom megfelelő csoportjainak minden további nélkül része lett volna, s a környezet nagyobb része számára [így] egységként jelentkezett”.⁴⁵ Kétségtelen persze, hogy a zsidók (legalábbis egy részük) „a zsidó állapotból kifelé gravitált, de azt azért egészen elhagyni sem akarta”.⁴⁶ Erre vall görcsös törekvésük a polgári státusok és a szolid polgári jólét elérése iránt, valamint hogy feltűnő sietséggel váltak a szabadelvűség híveivé anélkül, hogy erőteljesebben részesedtek volna az európai tömegek gyors vagy fokozatos felszabadulásának a folyamatában; oly módon ragaszkodtak egyúttal ahhoz az országhoz, ahol éltek, hogy nem éltek benne „mindenestül” az ország közösségi tudatában, nem osztoztak „mindenestül” annak sajátos problémáit és kitzűött céljait.

A zsidósággal kapcsolatban sűrűn felhánytorgatott fenti kritikai észrevételekkel alapozza meg Bibó a következő megállapítását: „Az egész [zsidó] tömeg [...] egyike volt a leghatározatlanabb körvonalú, legamorfabb csoportoknak.”⁴⁷ Egy részük már feladta ugyan merev vallásfelekezeti identitását, hogy kielégítse ezáltal a beolvadás feltételeként vele szemben támasztott igényeket, mégsem tűnt el ennek nyomán a népcsoport eleve adott

zártsága. „Nagyobb tömegekre nézve [...] a neológ árnyalatra való áttérés elsősorban annyit jelentett, hogy eltörli a zsidósághoz való tartozás különösen feltűnő és megkülönböztető vonásait, anélkül hogy teljesen szakítana a zsidó közösséggel.”⁴⁸ Ami nem is csoda persze, hiszen a zsidóknál, másokhoz képest, jóval nagyobb a vallási és az etnikai elemek összetartozásának a fontossága. Amikor a modern (az asszimiláns) zsidó öntudat kikristályosodik a modern antiszemitizmusra való reakcióként, akkor „a zsidók közössége, még neológ árnyalatában is, lényegesen több, érzelmileg kötöbbs és közösségileg együtt tartóbb valami [...], mint amennyi kötőerőt szekularizált évszázadunkban a vallási hovatartozás jelent.”⁴⁹ Így zárja végül Bibó a gondolatmenetet. „Túl izoláltan élt [a magyarországi zsidóság] az úgy is agyontagolt és közös öntudat nélküli közép-európai társadalmakban ahhoz, hogy frázisokon és a közvetlen környezetéhez való ragaszkodáson kívül egy országos, nemzeti közösségi tudatnak túl sok tartalma lett volna számára.”⁵⁰

Az argumentációt rekapitulálva arra a következtetésre jutunk, hogy Bibó nem kizárólag a befogadó közösség zavaraihoz vezeti le az asszimiláció akadályait. Holott Kovács András éppen ezt az álláspontot tulajdonítja Bibónak abban az elemzésében, ahol az ily értelmű vélekedést alátámasztó mondatokat emeli ki csupán Bibó szövegéből. Bibó azonban ettől eltérő dolgokat is állít ebben az esszéjében. A ZSIDÓ ASSZIMILÁCIÓ MAGYARORSZÁGI FELTÉTELEINEK HAZUGSÁGA ÉS ELLENTMONDÁSAI című alfejezet első gondolata valóban egybevág azzal, amit Kovács vélelmez. „A zsidó asszimiláció magyarországi története mindennél jobban illusztrálja, hogy [...] az asszimiláció legdöntőbb könnyítő vagy nehezítő tényezője az asszimiláló közösség belső rendje és egyensúlya. A zsidókat környező társadalomnak azok a fejlődési zavarai, melyek különösen Közép-Európában, az antiszemitizmus kialakulásában olyan súlyos szerepet játszottak, döntően hatottak abban az irányban is, hogy egy nem őszinte, ellentmondó közösségi álláspont és társadalmi gyakorlat alakult ki az asszimiláció kérdésében is.”⁵¹ Később úgy folytatódik viszont az érvelés, hogy az asszimiláció hamis feltevései és feltételei magukat az asszimiláltakat is félrevezették (becsapták), mert vakon hitték, hogy valóban asszimilálódtak, legalábbis jó úton haladnak a maradéktalan beolvadás irányába.

A valóság azonban Bibó szerint más képet festett. Tény, hogy a zsidók nagy tömegei nyelviileg megmagyarosodtak, és legalábbis a népszámlálás tanúsága szerint magyarként ünnepelehtették magukat; ugyanakkor ez a tömeg „is pontosan ugyanabban a meglehetősen zárt társadalmi környezetben, ugyanabban a közbülső állapotban maradt, mint azelőtt, és valóságos asszimilációjának ugyanannyi belső és külső gátlás, nehézség és elítéllet állotta útját, mint bárhol a világon. Sőt egyes vonatkozásban még több is.”⁵² A zsidókat befogadó közeg, az asszimiláló nemzeti társadalom ténylegesen gátolta a zsidók asszimilációját, ám a zsidók maguk sem álltak egészen készen a nemzeti integrációra. Ez Bibó asszimilációfelfogásának, helyesebben asszimilációkritikájának a teljessége, és nem az, ami szerint „Bibó felfogására a magyarázatot a nemzeti közösség mint asszimiláló közösség fogalmának értelmezésében kell keresnünk.”⁵³

Kovács egy olyan meggyőződés hatására tulajdonítja a fent idézett értelmet Bibó 1948-ban megjelent munkájának, mely szerint „a magyar zsidóság strukturális asszimilációja az elmúlt száz év során végbement”. A probléma ezért akként vetődik fel számára, hogy még „nem ment végbe a zsidóság nyomtalan feloldódása az asszimiláló közegben”.⁵⁴ Megjegyezhetjük: a két állítás némiképpen kizárja egymást, hiszen a befejezett strukturális asszimiláció egyenértékű egy népcsoport „nyomtalan feloldódásával az asszimiláló közegben”, feltéve, ha úgy értjük e fogalmat, ahogyan Milton M. Gordon évtizedekkel ezelőtt bevezette (és Kovács úgy érti).⁵⁵ Ráadásul Kovácsnak a befejezett asszimilá-

cióról vallott tézise nem élvezi a társadalomtörténet-írás jóváhagyását (bár a kilencvenes évek elején a szerző rendelkezésére álló szakirodalom alapján Kovács ezt akár még így is gondolhatta).⁵⁶

Ami azonban ennél jóval fontosabb, a felidézett értelmezés annak sem felel meg, amit Bibó gondolt a kérdésről. Ha a zsidóság az asszimiláció „*feleútján*” áll, ahogyan Bibó fogalmaz, a kérdés korántsem úgy merül fel, mint Kovácsnál, aki szerint a befejezett asszimiláció elakadása (?) lenne a megfejtendő talány. Bibó álláspontja ellenben úgy szól: azért sem következhetett be ténylegesen az asszimiláció, mert „*a magyar társadalom sokkal inkább a sallangjával és külsőségeivel asszimilált, mintsem az egész közösségi, erkölcsi, szellemi magatartásával és életformájával, s amennyi asszimiláció Magyarországon történt, az tekintélyes részben nem az egész magyarsághoz – amely ebben az értelemben valóban nem létezett –, hanem annak különböző osztályaihoz, intézményeihez, embercsoportjaihoz, mozgalmaihoz, eszményeihez történt*”.⁵⁷

A zsidók és a magyarok kapcsolatából mindvégig hiányzott tehát az elemi szintű közösségi összehangolódás, ami a magyar és zsidó sorsközösségnek az integrációval szemben kifejtett ellenállásából fakadt. Ezzel ugyanazt állítja Bibó, mint amit – Németh László nyomán – korábban is már gondolt a dologról, nevezetesen, hogy az asszimiláció eleve reménytelen vállalkozás volt minálunk. Németh László 1941-es formulázásában így szólt ez a gondolat: „*Az utolsó száz évben [...] igen sokan vették föl a magyar nyelvet anélkül, hogy a magyar népről megtudtak volna valamit. Beolvadni csak ott lehet, ahol van mibe. Nálunk azonban zárt kötelekben álltak át a magyarságba idegenek, németek, szlávok, zsidók; a városokban, ahol színmagyarok csak elvétve éltek. [...] Magyarra asszimilálódni, a nagy vívódók példájából s falusi emlékeinkből tudjuk, színmagyar vidéken sem megy nagy fájdalmak, sérelmek és lázongások nélkül. Ezek az egy tömbben asszimilálódók megtakarították a szenvedést. Nekik csak egymáshoz és újságjaikhoz kellett igazodniuk. A magyarságba pedig nem is forrtak be igazán.*”⁵⁸ Látszólag nincs tehát érdemi eltérés az asszimiláció lehetetlenségéről vallott 1948-as bibói álláspont és Németh László ismert koncepciója között. Erre vall továbbá, amit Bibó az asszimiláció „*közbülső állapotában*” élő nagyszámú zsidó társadalomról szóló eszmefuttatásában kifejt, mely szerint a zsidóság „*a közösségi hovatartozás konkrét tapasztalatainak minden különösebb megváltozása nélkül*” tartja fenn korábbi emberi, társadalmi és közösségi környezetét.⁵⁹

Bibó gondolkodása e kérdés kapcsán is módosult persze az idők során. Ez leginkább abban jelentkezett, hogy Erdei hatására konkrétan több értelmet nyert számára a zsidó és magyar különállás sztereotip fogalma, konkrétan annál, mint amit Németh László formulája kínált korábban. A nemzeti sajátosságok fogalmát taglalva fejt ki például Bibó, hogy egyfelől ott vannak a tudattalan vagy azzá vált fizikai, temperamentumbeli és etnikai adottságok és összetevők, másfelől pedig ott találjuk a közösségi magatartásformákat és értékmérőket. Nem világos ugyanakkor, hogy mit kell pontosan érteni az utóbbin, mivel Bibó adós marad a fogalom tartalmi részletezésével. Később pedig így folytatja gondolatmenetét: „*a magyarságnak elsősorban az ösztönvilág és etnikum területén vannak eléggé megfogható sajátosságai*”, amelyek úgymond kirajzolják a magyarság „*egy bizonyos profilját*”.⁶⁰ Az asszimiláció folyamata valójában nem is itt, hanem a közösségi magatartásformák, szokások és fegyelem közegében zajlik, ott tehát, ahol „*a magyarság ma egyike Európa leginkább profiltalan, illetőleg az utóbbi száz évben formáját veszített közösségeinek*”.⁶¹

Ezek között a sajátos körülmények között, vonja le Bibó a tanulságot, az asszimiláció lényegében kivitelezhetetlen, mert a nemzeti közösségi magatartásformák, értékelő és

formarendszerek profiltalansága miatt az asszimilánsoknak nincs mihez asszimilálódni.⁶² Ebből fakad azután, hogy idővel ők kezdik meghatározni a nemzeti közösségi eljárásokat, értékelő és formarendszereket, és úgyszólván mintateremtővé válnak. Mindez pedig kiváltja egyesek rosszallását, a Németh Lászlót például így: „Az asszimiláció két dolgon akadt meg: túl mohón vetették magukat [a zsidók és egyéb jövevények] a befogadók sorszónáira, kultúrára és politikára, melytől illem és vér egyaránt visszatarthatta volna őket.”⁶³

A Bibó és Németh által vallott zsidó- és asszimilációs szemlélet közötti különbség arra szorítkozik tehát, ami nem elhanyagolható eltérés persze, hogy amíg Bibó a befogadók hibájául is felrója a dolgok ilyen alakulását, addig Németh megelégszik a zsidók faji gondolkodásának a kárhoytatásával s azzal, hogy mindazt kipellengérezze bennük, ami a saját mohóságuk rabjává tette őket.

Az így átfogalmazott Németh László-i tétel könnyen összeegyeztethető Erdei felfogásával, amely külön nemzeti és külön polgári társadalmat vizionál a befejezetlen asszimiláció eredményeképpen és egyúttal annak különös okaként. Erdeit visszhangozza Bibó akkor is, amikor így beszél: „Ami végül a zsidóknak az ország gazdasági, politikai és szellemi életében való térfoglalását illeti, ez egyenes függvénye a magyar társadalomfejlődés megakadásának, melynél fogva a magyarság alsó osztályai, mindenekelőtt a magyar parasztság többsége teljességgel feudális-arisztokratikus keretek között rekedt meg, míg a magyarországi németiség és zsidóság a maga belső világában egy feudális elemektől mentes, lényegében polgári társadalmat alkotott.”⁶⁴ Bibó szellemi autonómiáját mutatja ugyanakkor, hogy mindeme kísérteties hasonlóságok és egyezések ellenére számos ponton eltéréseket is konstatálhatunk Erdei és Bibó társadalomszemlélete között. Ezek az árnyalatnyi különbségek a magyar társadalomnak a modernizáció (a kapitalizmus, a polgárosodás) kihívásaira adott reakcióit (reakciókészségét) tekintve fogalmazódtak meg. De ennek a problematikának nem szentelhetünk ezúttal külön figyelmet.

*

Összegzés gyanánt megállapíthatjuk tehát, hogy Bibó ZSIDÓKÉRDÉS című izgalmas esszéjének mélyén továbbra is hat az a korábban Németh László által hirdetett, utóbb pedig Erdei Ferenc által szociológiai formába öntött erős meggyőződés, mely szerint eleve kilátástalan a zsidó–magyar összeolvadás ügye. Ha Bibó szövege sokakban mégis azt a benyomást kelti, hogy szerzőjének nincs többé köze a KISEBBSÉGBEN antiszemitágyanus koncepciójához, az egyszerre több forrásból is fakadhat. Elsőként talán abból, hogy nem mindig fogalmazott Bibó kellően következetesen a szóban forgó írásban. Másodszor és legfőként pedig abból ered ez a benyomás, hogy a felettebb önkritikus, az antiszemitizmus társadalmi felelősségét kertelés nélkül nyíltan megfogalmazó Bibó-esszé a holokauszthoz vezető magyar út kíméletlen bírálatával szolgál számunkra. A szerző szerint nem elég kijelenteni, hogy „a magyar nép többsége nem üldözte és nem gyilkolta a zsidókat”, és nem oldjuk meg a kérdést azzal sem, ha csupán „elítéljük s esetleg megbüntetjük az antiszemitizmus megnyilvánulásait”.⁶⁵ Bibó erős és nálunk, tegyük hozzá, szokatlannak számító késztetést érzett magában ahhoz, hogy a maga mélységében feltárja a magyar társadalom erkölcsi csődjének az okait, továbbá, hogy semlegesítse (sőt: megcáfolja) a felelősségelhárítás szokásos érveit. Feltétlenül egyetérttek tehát azzal a ma forgalomban lévő értékeléssel, mely szerint mindez önmagában véve is olyan pluszt jelent, amely a ZSIDÓKÉRDÉS című esszét „máig felül nem múlt teljesítményé teszi”.⁶⁶

Nem téveszthetjük azonban szem elől, hogy Bibó gondolkodásában egy és más ennek ellenére tovább élt az 1945 előtti időkből. Nem szakított Bibó egyebek közt a zsidó–magyar mint két külön történelmi entitás fogalmával sem, amit eredetileg Németh Lászlótól vett át, s amit Erdei szociológiai „átíratában” tett végül magáévá. További kérdések hosszú sorát veti fel ugyanakkor, hogy mennyiben ítélte meg helyesen Bibó és számos eszmetársa a hazai zsidó asszimiláció történeti útját, amikor elvi ítéletet alkotott az integráció tényleges esélyeiről. Ez a kérdés azonban már túl van a mostani vizsgálódás szűkebb horizontján.

Jegyzetek

1. Huszár Tibor: PÁRHUZAMOK ÉS KERESZTEZŐDÉSEK. ERDEI FERENC, BIBÓ ISTVÁN ÉS A MÁRCIUSI FRONT. Budapest–Makó, 1991. 87.
2. I. m. 87. k.
3. I. m. 88.
4. Uo.
5. Uo.
6. Uo. Kiemelés tőlem.
7. I. m. 86.
8. 84. sz. dokumentum. AZSIDÓKÉRDÉSRŐL. VÁZLAT (1938. április, ceruzával írott szöveg). In: BIBÓ ISTVÁN (1911–1979). ÉLETÚT DOKUMENTUMOKBAN. Szerk. Litván György – S. Varga Katalin. Vál. Huszár Tibor. 1956-os Intézet – Osiris–Századvég, 1995. 172.
9. Huszár Tibor: i. m. 86.
10. Litván György – S. Varga Katalin (szerk.): i. m. 172.
11. Uo.
12. 84. sz. dokumentum. (L. 8. jegyz.) 172.
13. Gyurgyák János: A ZSIDÓKÉRDÉS MAGYARORSZÁGON. POLITIKAI ESZMETÖRTÉNET. Osiris, 2001. 561.
14. I. m. 569.
15. I. m. 566.
16. Ungvári Tamás: CSALÓDÁSOK KORA. A „ZSIDÓKÉRDÉS” MAGYARORSZÁGI TÖRTÉNETE. Scolar, 2010. 358.
17. Monostori Imre: NÉMETH LÁSZLÓ ESSZÉÍRÁSÁNAK GONDOLATI ALAPRÉTEGEI. Kortárs, 2005. 79.
18. Idézi Monostori Imre: i. m. 76. A szöveg kötetbeli megjelenésekor ezt a szövegrészt Németh László elhagyta.
19. Uo. 79. Ennek jó példája a KISEBBSÉGBEN magyar irodalomtörténeti narratívája, amely semmilyen tudományos kánonnak sem felel meg, így nem is vállalható senki által racionális diskurzusként.
20. Vö. Gyáni Gábor: A TÉR NEMZETIESÍTÉSE: EL-SAJÁTÍTÁS ÉS KISAJÁTÍTÁS. In: uő: AZ ELVESZÍTHETŐ MÚLT. A TAPASZTALAT MINT EMLÉKEZET ÉS TÖRTÉNELEM. Nyitott Könyvműhely, 2010. 259–261.
21. Romsics Gergely: NÉP, NEMZET, BIRODALOM. A HABSBERG BIRODALOM EMLÉKEZETE A NÉMET, OSZTRÁK ÉS MAGYAR TÖRTÉNETPOLITIKAI GONDOLKODÁSBAN, 1918–1941. Új Mandátum, 2010. 349.
22. Veres Péter: AZ ALFÖLD PARASZTSÁGA. Magyar Élet Kiadása, Bp., 1942. 18–19.
23. Erdei Ferenc: A MAGYAR PARASZTTÁRSADALOM. Franklin-Társulat, Bp., 1942. 155.
24. Bognár Bulcsu: SZABÓ DEZSŐ HARMADIKUTAS ÖRÖKSÉGE (A NEMZETI RADIKALIZMUS IDEOLÓGIUSÁNAK HATÁSA ERDEI FERENC TÁRSADALOMFELFOGÁSÁRA). *Válóság*, 2011/3. 4.
25. A Szabó Dezső-s Erdei-kép háttérben álló, Bognár Bulcsu által vallott felfogást bírálom: Gyáni Gábor: EMPÍRIA, IDEOLÓGIA ÉS TUDOMÁNY ERDEI FERENC MUNKÁSSÁGÁBAN. *Szociológiai Szemle*, 2010/4. 43–59.
26. Erdei Ferenc: A MAGYAR TÁRSADALOM A KÉT HÁBORÚ KÖZÖTT. In: Gyáni Gábor (szerk.): MAGYARORSZÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETE II. 1920–1944. SZÖVEGGYŰJTEMÉNY. Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995. 79.
27. Huszár Tibor: i. m. 95.
28. Gyula Borbándi: DER UNGARISCHE POPULISMUS. Schriften des Ungarischen Instituts, München, Mainz, 1976.
29. Borbándi Gyula: A MAGYAR NÉPI MOZGALOM. A HARMADIK REFORMNEMZEDÉK. Püski, New York, 1983.
30. Bibó István: LEVÉL BORBÁNDI GYULÁHOZ. In:

- Bibó István ÖSSZEJÜJTÖTT MUNKÁI 3. S. a. r. Kemény István – Sárközi Mátyás. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1983. 822–869; uő: LEVÉL BORBÁNDI GYULÁHOZ. In: uő: VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK. HARMADIK KÖTET, 1971–1979. Vál. és utószó Huszár Tibor. Magvető, 1986. 295–373. A továbbiakban a szöveg budapesti kiadását idézzük majd.
31. Bibó István: i. m. (1986.) 302.
32. Uo.
33. Vagyis „nem szeretni a németeket, a franciákat, az angolokat, olaszokat, a cigányokat vagy bármilyen más nemzetet és vallani mindezekkel kapcsolatban egy sor ugyancsak nagyjából igazságtalan vagy legalábbis nem pontos általánosítást”. Uo. 303.
34. Uo. 304.
35. Uo. 305. k.
36. Németh László: KISEBBSÉGBEN. In: uő: SORSKÉRDÉSEK. Magvető és Szépirodalmi, 1989. 408–409.
37. Bibó István: i. m. (1986.) 724.
38. Uo. 730.
39. Uo. Furcsa paradoxon ugyanakkor, hogy a zsidó asszimiláció sikerességét, a magyar zsidók feltétlen asszimilációs hajlandóságát merev tézissé szilárdító Karády Viktor ezt az utóbbi tényezőt, mint „státuskompenzáló és igazoló” törekvést az asszimilációs elvárások „túlteljesítésének” tünteti fel, s ebbéli minőségében nem az asszimilációt úgymond megterhelő, hanem azt jótékonyan előmozdító körülményként értékeli. Karády Viktor: A ZSIDÓSÁG POLGÁROSODÁSÁNAK ÉS MODERNIZÁCIÓJÁNAK FŐBB TÉNYEZŐI A MAGYAR TÁRSADALOMTÖRTÉNETBEN. In: uő: ZSIDÓSÁG, POLGÁROSODÁS, ASSZIMILÁCIÓ. TANULMÁNYOK. Cserépfalvi, 1997. Főként 98–102.
40. Bibó István: i. m. (1986.) 730–731.
41. Uo. 731.
42. Uo. Kiemelés tőlem.
43. Uo.
44. I. m. 733.
45. I. m. 734.
46. Uo.
47. I. m. 734. k.
48. I. m. 735. Kiemelés tőlem.
49. I. m. 739.
50. I. m. 737.
51. I. m. 745.
52. I. m. 747.
53. Kovács András: A „ZSIDÓKÉRDÉS”. Néhány gondolat negyvenöt év után. In: Dénes Iván Zoltán (szerk.): A HATALOM HUMANIZÁLÁSA. TANULMÁNYOK BIBÓ ISTVÁN ÉLETMŰVÉRŐL. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1993. 203. Balog Iván szintén így értelmezte Bibó asszimilációfelfogását. Balog Iván: POLITIKAI HISZTÉRIÁK KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN. BIBÓ ISTVÁN FASIZMUSRÓL, NACIONALIZMUSRÓL, ANTISZEMITIZMUSRÓL. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2004. 241.
54. Kovács András: i. m. 201.
55. Vö. Milton M. Gordon: ASSIMILATION IN AMERICAN LIFE. THE ROLE OF RACE, RELIGION, AND NATIONAL ORIGINS. Oxford University Press, New York, 1964. 60–71.
56. Az újabb társadalomtörténet-írói álláspont már korántsem igazolja Kovács feltevését. Kövér György: MAGYARORSZÁG-TÁRSADALOMTÖRTÉNETE A REFORMKORTÓL AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚIG. In: Gyáni Gábor – Kövér György: MAGYARORSZÁG TÁRSADALOMTÖRTÉNETE A REFORMKORTÓL A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚIG. Osiris, 1998. Különösen 140–141; Gyáni Gábor: A POLGÁROSODÁS MINT ZSIDÓ IDENTITÁS. In: uő: TÖRTÉNÉSZDISKURZUSOK. L'Harmattan, 2002. 134–148.; Konrád Miklós: VALLÁSVÁLTÁS ÉS IDENTITÁS. A KITÉRT ZSIDÓK MEGTÉLÉSÉNEK VÁLTOZÁSAI A DUALIZMUS KORÁBAN. *Századok*, 2009/3. 593–635.; Fenyves Katalin: KÉPZELT ASSZIMILÁCIÓ? NÉGY ZSIDÓ ÉRTELMI SÉGI NEMZEDÉK ÖNKÉPE. Corvina, 2010.
57. Bibó István: i. m. (1986.) 749.
58. Németh László: FAJLI HIBÁINKRÓL (1941). In: uő: i. m. 508.
59. Bibó István: i. m. (1986.) 733.
60. Uo. 748.
61. Uo.
62. I. m. 749.
63. Németh László: i. m. 457.
64. Bibó István: i. m. (1986.) 752.
65. I. m. 624.
66. Balog Iván: i. m. 206.

Ludassy Mária

KERESZTÉNYSÉG KONTRA FAJELMÉLET

Egy több mint másfél évszázados szöveg kommentálása kapcsán miért éppen ezt a motívumot emelem ki? Mert egy olyan országban, melyben a „kereszténység” szó szinonimája a „nem zsidó”, talán nem érdektelen felidézni a fajelmélet születésének történelmi pillanatát, amikor a faji egyenlőtlenség doktrínája nemcsak a liberális szabadság szellemével, a szocialisztikus egyenlőségeszménnyel került szembe, hanem mindezekelőtt a keresztény testvériség ideáljával. Tocqueville és Gobineau levelezése a középső tétel, az állami paternalizmus, az etatista egyenlősítés kritikájával kezdődött: a két arisztokrata a személyes szabadság halálos ítéletének tartotta a gondoskodó állam gazdasági redisztribúciója következtében keletkező egalitárius tömegtársadalmat. Am Tocqueville csupán a szellemi igénytelenség, a kötelező konformizmus veszélye miatt utasítja el az individuális szabadság ellenében egyenlősítő demokrácia (majd államszocializmus) eszményét, annak a keresztény karitásban gyökerező univerzalizmusát mindig tisztelettel említi: „*Szerintem a modern kori moralisták legjelentősebb újdonsága két olyan eszme rendkívüli fejlődésében és új megjelenési formájában rejlik, melyet már a kereszténység is előtérbe tolt: az egyik, hogy minden embernek egyformán joga van a földi javakhoz, a másik pedig, hogy azoknak, akik bővebben vannak e javaknak, kötelességük segítségére lenni nélkülözö embertársaiknak.*” (1843. szeptember 5.) A problémát csak az jelentheti, hogy az egyetemes emberszeretet e parancsolatát a modern állam nem hagyja a magánkaritás szférájában, hanem „*a kormányok feladatául írja elő, hogy kötelezően orvosoljanak bizonyos egyenlőtlenségeket*”, ami az ekképpen államilag megsegélyezett szükségyszerű államfűggőséghez, azaz politikai szervilizmusához vezet(het).

Am Gobineau gondolja nem a megsegítettek kiszolgáltatottsága és ebből eredő kiszolgálói hajlandósága, hanem a keresztény karitás „*szolgaszelleme*”, az egész emberiségre kiterjedő testvériség vallásának rabszolgaszelleme. Ennek abszurd következménye az a gondolat, hogy „*az államnak foglalkoznia kell a szegényekkel*”, sőt még a börtönviszonyok humanizálásával is: „*a bűnösök jogairól beszélnek, a foglyok emberi méltóságát védelmézik*” (1843. szeptember 8.) azok a liberálisok, akik akár személyes hiteltlenségük ellenére is Krisztus követői a megengedhetetlen megbocsátás szellemében. Talált, súlylyedt. Tocqueville gyermekkorában a felvilágosodás filozófusait olvasta, s a kamaszkori kétely a későbbiekben sem oszlott el: akármilyen pozitív véleménye volt is a krisztusi erkölcs emelkedettségéről (sőt amerikai tapasztalatai alapján a politikai szerepvállalást elutasító katolicizmus szabadságelvű szelleméről), a szertartásokon való részvételt képmutatásnak érezte volna: „*Bevallom, én abszolút más véleményt vallok a kereszténységről. Bár nem vagyok hívő, akármilyen hitetlen legyek is, soha nem tudom mély megindulás nélkül olvasni az Evangéliumot. Nem tudom felfogni, hogy eme csodálatos könyv olvastán az Ön lelke hogyan nem érzi át az ember felszabeditásának nemes aspirációját, a legtisztább és legmélyebb moralitás lélekemelő légkörét?*” (1843. október 2.) A válasz egyszerű: A FAJOK EGYENLŐTLENSÉGÉRŐL szerzője számára az ember felszabeditásának eszméje elfogadhatatlan: nincs egyseges emberiség, nem lehetséges egyetemes megváltás, ami egyik faj számára a felszabeditást jelenti, az a másik faj számára az alávetettséget – vagy legalábbis korábbi kivált-

ságai elvesztését – hozza. A kereszténység az alsóbbrendű fajok lázadása a kiválasztott, felsőbbrendű (fehér-árja) fajok ellen – ám ez a felfogás nem akadályozta meg Gobineau-t abban, hogy látványosan részt vegyen a katolikus ceremóniákon, s a miselátogatást esetleg szabadgondolkodó szolgáitól is megkövetelje.

„Mert akárhogy is, azt el kell ismerni, hogy miközben Ön az anyaszentegyház előtt mélyen meghajol, és – meglehet, nagyon is őszintén – minden módon igyekszik megmaradni kebelében, az elmélete a lényegét illetően nagyon is egyházellenes, és akárhány következtetést lehet belőle levonni, mind szemben áll az egyház álláspontjával.” (1856. július 30.) Az ANTISZEMITIZMUS, A FAJOK EGYENLŐTLENSÉGÉRŐL szerzőjének legfontosabb gondolata – kiváltképp mivel a középkori antijudaizmussal szemben nem Krisztus megölését, hanem a krisztusi eszmék egalitárius és szabadelvű továbbfejlesztését veti a liberalizmus és a szocializmus szálláscsinálóinak tekintett zsidók szemére – „összeegyeztethetetlen a kereszténység betűjével és szellemével”. Az az igazság, mely Jézus szerint szabaddá tesz, a „testvér léssen minden ember” krédója, s ez ellentétes Gobineau „tudományosnak” tekintett tételével, a fajok természettörvény szerinti szigorú egyenlőtlenségével. „Van-e egyértelműbb a Teremtés könyvében, mint az emberi faj egysége, vagyis az, hogy az egész emberiségnek egy és ugyanaz az ember az őse? Ami pedig a kereszténység szellemét illeti, talán bizony nem az-é a legjellegzetesebb ismérve, hogy minden olyan faji megkülönböztetést el akar törölni, amit a zsidó vallás még meghagyott, és hogy egyetlen fajnak fogja fel az egész emberiséget, amelynek minden egyes tagjában egyformán megvan a képesség a jobbulásra és a tökéletesedésre, meg arra is, hogy hasonlítson embertársára?” (1857. január 24.)

Míg a zsidó-keresztény hagyománnyal Gobineau neopogány fajelmélete látványosan szakított, a mohamedán vallás, mellyel Tocqueville-nak köszönhetően ismerkedett meg, igencsak vonzotta, az emberi élet tiszteletét nem ismerő kíméletlensége miatt: „Miközben Ön olyan szigorúan ítéli meg azt a vallást, amelyik mégiscsak az emberi faj élére állított minket, úgy látom, az iszlám valláshoz nagyon is vonzódik.” (1843. október 22.) Míg a keresztény univerzalizmus az európai haladás szellemi bázisa, a mohamedán partikularizmus az iszlám világ szellemi hanyatlásának és anyagi stagnációjának oka, és ez kiszolgáltatottá teszi a kis keresztény Európának, melynek dinamizmusát az egyéni lelkiismeret szabadsága adja. (Vö. 1855. november 13-i levél.) Európában Gobineau fajelmélete csak a keresztény karitással igazából megbékélni sohasem tudó, az EDDA-DALOK mítoszának bűvöletében élő Németországban lehet sikeres, meg a fekete faj alsóbbrendűségének elméletében igazolásra találó amerikai rabszolgatartók körében – írja Tocqueville (1856. július 30.). Am a végső szakítást a Louis Bonaparte-féle államcsíny megítélése hozta. Tocqueville a totális elítélést tekintette az egyetlen morálisan elfogadható álláspontnak, míg Gobineau a liberális eszmék totális kudarcának igazolásaként üdvözölte III. Napóleon császárságát: „Mivel féken akarja tartani a csöcseléket, a szemében egy pillanatra sem kétséges, hogy jó oldala is van a szablya és a furkósbot kormányának... Szerintem az adja az értékét az emberi társadalomnak, meg az egyénnek is, hogy élni tud a szabadsággal... Nem, én a magam részéről képtelen vagyok elhinni, hogy az emberi faj elkorcsosult csordává züllött, mint ahogy Ön állítja, és hogy nincs mit tenni, ezt az egész csordát át kell adni annak a néhány pástornak, akik, mindent összevetve, nemcsak hogy semmivel sem jobbak nálunk, de gyakran rosszabbak is.” (1857. január 24.)

ALEXIS DE TOCQUEVILLE ARTHUR GOBINEAU-HOZ INTÉZETT LEVELEIBŐL¹

Ádám Péter fordítása

Tocqueville,² 1843. augusztus 8-án³

[...] Én Önben a fiatalságot látom, annak a tőlem már búcsúzó gyönyörű fiatalságnak a képét, amelynek még legsztelenebb ábrándjai is értékesebbek az érett férfikor minden realitásánál. Úgy látszik, annál jobban kedvelem a fiatalokat, minél kevésbé mondhatom, hogy magam is közéjük tartozom. Lehet, hogy mindez másként történik, ha nem ebbe a korba születek, és nem ebbe az országba. De ez a mai közhangulat teljesen megbénít. Mintha napról napra kevesebb volna benne az élet, kevesebb az emberi bensőség; a nemzedékben, amelyhez tartozom, már nem lobog a láng, már alig érezni a szív melegét. Én csak a huszonöt és hatvanéves férfiakban látok még néhány szikrát; a huszonöt évesekben azért, mert a lelkükben még nem hunyt ki a remény, a hatvanévesekben meg azért, mert bennük a tüzet az emlékek tartják elevenen. De a korombeli férfiak legtöbbszörében már csak egy vágy él: a minden fölösleges erőfeszítés nélküli nyugodt életé. [...]

Tocqueville, 1843. szeptember 5-én

[...] Szerintem a modern kori moralisták legjelentősebb újdonsága két olyan eszme rendkívüli fejlődésében és új megjelenési formájában rejlik, amelyet már a kereszténység is előtérbe tolt: az egyik, hogy minden embernek egyformán joga van a földi javakhoz, a másik pedig, hogy azoknak, akik bővében vannak e javaknak, kötelességük segítségére lenni nélkülöző embertársaiknak. A régi európai hierarchiát megdöntő forradalmak, a jólét és felvilágosodás térhódításával az egyének egyre közelebb kerültek egymáshoz, és váratlan fejlődésnek indult az egyenlőség elve, amelyet a kereszténység nem is annyira a látható tények közé, mint inkább az anyagtalan szférába helyezett. Az eszme, amely szerint minden embernek egyformán joga van bizonyos javakhoz és élvezetekhez (amelyektől semmi címen nem szabad megfosztani őket), nos, ez az eszme nemcsak széles körben elterjedt, de számtalan formát is öltött. Ez az első újdonság egy másikhoz vezetett: a kereszténység még az egyén jó tulajdonságának látta a jótékony-ságot vagy ahogyan ő nevezte, az irgalmasságot. Mi viszont társadalmi feladatot, politikai kötelességet, közéleti erényt látunk benne. Az a tény, hogy mind nagyobb a segítségre szorulóak száma, hogy egyre szélesebb a kielégítendő szükségletek skálája, és hogy

¹ Alexis de Tocqueville levelei először a párizsi Michel Lévy könyvkiadó által 1866-ban közreadott kilenc-kötetes OEVRES COMPLÉTES V., VI. és VII. kötetében láttak napvilágot; a Tocqueville–Gobineau-levelezés kritikai kiadása a Gallimard-féle OEVRES COMPLÉTES 1959-ben megjelent IX. kötetében található. Az itt közölt szemelvényes válogatás forrása: TOCQUEVILLE, LETTRES CHOISIES. SOUVENIRS, 1814–1859, édition établie sous la direction de Françoise Mélonio et Laurence Guellec, „Quarto”, Paris, Gallimard, 2003.

² Ma is létező kisközség az alsó-normandiai La Manche megyében.

³ A fennmaradt levelek között ez az első, amit Tocqueville Arthur Gobineau-hoz intézett. Gobineau – aki tíz évvel fiatalabb Az AMERIKAI DEMOKRÁCIA szerzőjénél – ekkor huszonhét éves; bár vannak befolyásos kapcsolatai, helyzete nem túl biztató: tizenkilenc évesen jön fel vidékről Párizsba, ahol újságíróként próbál megélni. Gobineau 1843-tól Tocqueville lekötöztetettje és pártfogoltja, akinek többek közt diplomáciai karrierjét is köszönheti.

eltűntek a porondról azok a nagy személyiségek, akikhez a bajban fordulni lehetett, a kormányokat toltta előtérbe. A kormányok feladataul írta elő, hogy kötelezően orvosoljanak bizonyos egyenlőtlenségeket, enyhítsenek a nyomorúságon, nyújtsanak segédkezet a gyöngéknél és szerencsétleneknek. Így alakult ki egy bizonyos társadalmi és politikai morál, amelyet az ókorban csak hézagosan ismertek, és amely az ókor politikai eszméinek, valamint a kereszténység erkölcsi fogalmainak ötvözete. [...]

Tocqueville, 1843. október 22-én

[...] Csak még egy megjegyzés, és be is fejezem. Miközben Ön olyan szigorúan ítéli meg azt a vallást,⁴ amelyik mégiscsak az emberi faj élére állított minket, úgy látom, az iszlám valláshoz nagyon is vonzódik. Ezzel egyik barátomat juttatja eszembe, akiről – amikor Afrikában találkoztunk – kiderült, hogy felcsapott mohamedánnak.⁵ Nem mondhatom, hogy meggyőződött. Sokat tanulmányoztam a Koránt az algériai muzulmán lakossággal kialakítandó kapcsolataink szempontjából. Nos, bevallhatom, eközben arra jöttem rá, hogy kevés a világon az olyan vallás, amelyik ennyire veszedelmes az emberekre nézve, mint a Mohamedé. Szerintem ez a vallás a kiváltó oka a muzulmán világ látványos hanyatlásának, és bár az ókori politeizmus sokkal abszurdabb, emennek társadalmi és politikai következményei összehasonlíthatatlanul félelmetesebbek; ilyenformán az iszlám a pogánysághoz képest sokkal inkább tekinthető visszalépésnek, mint fejlődésnek. Nagyjából ezt próbálnám önnek világosan kifejteni, ha valaha is az a szeszélyes ötlete támadna, hogy körülmetéltesse magát. [...]

Párizs, 1850. január 7-én

Már jó ideje szeretnék válaszolni a leveleire, kedves barátom, és hogy eddig nem sikerült, annak nem is annyira az időhiány, mint inkább az életerő hiánya volt az oka, mert ez adja kézbe a tollat, és ez ösztönöz, hogy másokkal is megosszuk gondolatainkat. Amióta olyan kevés a munkám, azt a keveset se nagyon akaródzik elvégezni. [...] El se tudja képzelni, milyen mély apátiába zuhantam. Még azt se mondhatom, hogy a megfigyelő pozíciójába, mert az legalább szemlélődik, én viszont még erre is sajnálom a fáradságot. Mindez abból az egyre áthatolhatóbb homályból fakad, amely hovatovább egészen beborítja azt az amúgy is zavaros képet, aminek jövő a neve. Képzelden csak el egy utazót egy ködös és sötét decemberi éjszakán, annak se volna sok kedve a kocs ablakából a táj szépségeiben gyönyörködni. Ez az ember tulajdonképpen maga Franciaország. És pontosan ilyen az éjszaka is, ami ránk szakadt. Bizony, még látszóval sem látni sokkal messzebb, mint pusztá szemmel, mindannyian vakon botorkálunk a sötétben, és megyünk előre egymást taszigálva, míg nem az út végén tátongó mélység el nem nyel minket. Micsoda fekete éjszaka! Ha lehetne választani, inkább a fényes nappalt választanám, még akkor is, ha látnom kéne, hogy ott ásít előtünk az elkerülhetetlen szakadék...

Saint-Cyr-lès-Tours,⁶ 1853. november 17.

Kedves barátom, több mindenben is bocsánatkéréssel tartozom, legelőször is, amiért nem válaszoltam azonnal a levelére, meg azért is, mert utolsó levelének vétele után jó

⁴ Mármint a kereszténységet.

⁵ Lamoricière, Christophe-Léon-Louis Juchault de (1806–1865). Magas rangú katona, 1830-tól 1847-ig Algériában szolgált, Tocqueville 1828-tól ismeri; 1849 júliusában őt küldi francia nagykövetként az orosz cárhoz.

⁶ Tocqueville egészsége 1853 júniusában tovább romlik, és egy évre a Loire menti Saint-Cyr-lès-Tours-ba költözik. Ennek az évnek a nyarán jelenik meg Gobineau ESSAI SUR L'INÉGALITÉ DES RACES HUMAINES című művének első része, a levél ennek a művének a bírálata.

két hetet vártam a válasszal. Az első bűnömre a tanácstalanság a magyarázat, ami a könyve olvastán elfogott, a másodikra pedig a zavar, hogy a sok dicséretet és kritikai megjegyzést hogyan fogom tudni világosan elmondani. [...] Az általános gyakorlattal ellentétben a bírálattal kezdem. Én bizony már a könyv kiindulópontját se tudom elfogadni. Megmondom, minden kertelés nélkül: nem tudott meggyőzni. Minden fenntartásomhoz változatlanul ragaszkodom. De egyvalamiben igazat adok Önnek: csakugyan nem materialista.⁷ A teóriája sokkal inkább a fatalizmussal, ha ugyan nem az eleve elrendelés tanával tart rokonságot, még ha különbözik is Szent Ágoston, a janzenisták meg a kálvinisták tanításától (legközelebb alighanem az utóbbiak állnak Önhöz, mivel ők is abszolutizálták tanaikat), legalábbis abban, hogy Önnél nagyon szoros a kapcsolat az eleve elrendelés ténye meg az anyag között. Például folyton fajokról beszél; ezek a fajok vagy megújídnak, vagy elkorcsosulnak, és ha más vérrel keverednek, olyan társadalmi képességeket vesznek fel vagy vesztenek el, amelyek eredetileg nem voltak meg bennük – remélem, pontosan idézem szavait. Ez a fajta predesztináció, megmondom őszintén, a szememben igen közel áll a színtiszta materializmushoz, és semmi kétségem afelől, hogy ha a tömeg elfogadja az elméletét – annál is inkább, mivel gondolkodás dolgában szeret kitaposott úton járni –, akkor a fajról rögtön az egyénre, a társadalmi adottságokról pedig az összes többi adottságra helyezi át a hangsúlyt. Az egyébként, hogy a fátum is jelen van-e az anyag bizonyos szerveződésében vagy az isteni akaratban (utóvégre Isten akarata, hogy az emberi nemen belül különböző fajok legyenek, mint ahogyan az is, hogy egyes emberek faji hovatartozásuk szerint teljesen híjával vannak bizonyos érzéseknek, gondolatoknak, gesztusoknak és jó tulajdonságoknak, amiket ismernek ugyan, de képtelenek magukévá tenni őket), nos, ez teljesen mellékes a nézőpontomból, amely nem más, mint a különféle filozófiai tanok gyakorlati következményének nézőpontja. Ugyanis mindkét elmélet erősen leszűkíti, ha ugyan teljesen fel nem számolja az emberi szabadságot. Márpedig nem tagadhatom: én a könyve elolvasása előtt is és után is élesen szemben álltam ezekkel a tanokkal, és elhibáztottam, sőt, ártalmasnak tartottam őket.

Valószínű, hogy az emberi fajt alkotó népcsaládokban nagyon is vannak különböző okoknak betudható hajlamok és képességek. De hogy ezek a hajlamok és képességek változatlanok volnának, nos, erre nemcsak hogy semmi bizonyíték, de ezt tulajdonképpen nem is lehet bizonyítani, mert ehhez éppúgy szükséges a múlt, mint ahogyan a jövő ismerete. Lefogadom, hogy Julius Caesar, ha ideje engedni, egész könyvet írt volna arról, hogy a Nagy-Britanniában látott vademberek egészen más emberfajhoz tartoznak, mint a rómaiak, és míg az utóbbiakat uralkodásra szülte az anyatermészet, az előbbieket arra, hogy valahol az Isten háta mögött tengődjenek.

Ugyan mi értelme megértetni a barbárságban, eltunyultságban vagy szolgaságban élő gyarló népekkel, hogy ha egyszer ilyennek teremtette őket a természet, akkor lehetetlenség javítani sorsukon, változtatni szokásaikon vagy hatalmi rendszerükön? Hát csakugyan nem látja, hogy ennek az Ön tanának az egyenes ágú következménye minden olyan baj, amit az egyenlőtlenség állandósulása hoz ránk, a dölyf, az erőszak, embertársunk megvetése, az elnyomás meg a galádság? Ön, kedves barátom, arról beszél, hogy az erkölcsi igazságok felismerésére való képességeket szigorúan meg kell

⁷ Célzás az 1853. október 11-én Gobineau-hoz intézett levélre, amelyben Tocqueville ezt írja: „Sohase akartam letagadni, de nagyon nagy ellenérzés van bennem az Ön fő gondolata ellen, amely szerintem a materialista tanokkal tart rokonságot, sőt, az egyik legveszedelmesebb ezeknek a tanoknak a sorában, minthogy az alkat sorsszerűségét immár nem az egyénre, hanem az egyének fajnak nevezett örök életű közösségeire alkalmazza...”

különböztetni attól, amit a társadalmi beilleszkedésre való képességnek nevez. De biztos abban, hogy ez a két dolog csakugyan különbözik egymástól? Ha az embernek az életben alkalma nyílt rá, hogy hosszú ideig közvetlen közletről figyelje a közügyek intézését, akkor be kell látnia, hogy pontosan ugyanolyan eszközökkel lehet sikerre vinni őket, mint amilyenek a magánéletben is nélkülözhetetlenek a sikerhez; a bátorság, energia, tisztesség, előrelátás meg a józan ész ugyanúgy felvirágoztathat egy birodalmat, mint egy családot [...]. De nem folytatom. Remélem, nem haragszik, amiért abbahagyom a vitát. Nagyon nagy köztünk a távolság, és így vajmi kevés a remény, hogy ez a mi vitánk eredménnyel járjon. A felfogását egy egész világ választja el az enyémtől. [...]

Saint-Cyr-lès-Tours, 1853. december 20-án

Most kaptam meg, kedves barátom, a második levelét, és őszintén bánom, hogy nem reagáltam korábban az elsőre. Azért nem válaszoltam, mert – ahogyan üzentem is – erről a témáról jobban szerettem volna élőszóban vitatkozni. Ha igaz, hogy a vita ügyis csak arra jó, hogy még makacsabban ragaszkodjunk meggyőződésünkhöz, akkor mit mondjak a levélben való vitáról? Elpocsékolta idő, amit másra is lehetne használni. [...] Az elmúlt évszázadra valamiféle naiv hit volt jellemző, az, hogy az ember ugyanolyan hatással lehet önmagára, mint egyes népek sorsuk alakulására. Ez a tévhit, amely valahogy benne volt a levegőben, nem is volt híján az emberi nagyságnak, és ha igaz, hogy nem kevés ostobaságot követtek el a nevében, az is igaz, hogy az ígézetében sok nagy dolgot is véghezvittek, amelyekhez képest mi nagyon kicsik leszünk az utókor szemében. A forradalmak kifulladásá, az érzelmek eltompulása, a sok nemes eszme és túlméretezett remény elvetélése viszont ellenkező véletbe lökött minket. Valaha azt hittük, teljesen át tudjuk alakítani magunkat, ma már azt is nehezen tudjuk elhinni, hogy csak egy kicsit is változtatni tudunk önmagunkon. Nem is olyan régen még végtelen gőg jellemzett minket, ma viszont végtelen kishitűség. Nem is olyan régen még azt gondoltuk, mindenre képesek vagyunk, ma már úgy gondoljuk, semmire se vagyunk képesek, úgy gondoljuk, hogy hiába minden harc és erőfeszítés, és hogy az emberben a vér, az izom meg az ideg mindig is le fogja gyúrni az erényt meg az akaratot. Ez a mi korunk nagy betegsége; az apáink nemzedéke egészen más kórban szenvedett. A könyve pedig, akármilyen rend szerint csoportosítja is a dolgokat, nemhogy nem küzd ez ellen a betegség ellen, de tápot ad neki: még jobban elpuhítja a már így is eléggé puhány kortársakat. [...]

Tocqueville, 1855. november 13-án⁸

[...] Milyen nevetséges, és felesleges is, kedves barátom, elküldeni több mint ezer mérföld távolságra egy olyan érdektelen papírdarabot, mint amilyen ez a levél. De hát mi érdekeset mondhatna egy magamfajta vidéki ember,⁹ aki ráadásul csupa kíváncsiság? Önnek viszont az ázsiai muzulmán világ szívében nyilván rengeteg izgalmas élménye van, amit szeretne megosztani. [...] Jó volna tudni például, hogy minek tulajdonítja azoknak a népeknek a gyors és látszólag feltartóztathatatlan hanyatlását, amelyekkel útján megismerkedett; ez a hanyatlás e népek egy részét már ki is szolgáltatta (és hamarosan az összeset ki fogja szolgáltalni) a mi kis Európánknak, amelyet valaha oly

⁸ Gobineau, akit előző évben neveztek ki a teheráni francia követség titkárának, feleségével és hétéves lányával 1855. február 10-én szállt hajóra Marseille-ben, de csak július 3-án érkezik meg állomáshelyére, miután, Egyiptomot bejárva, teveháton teszi meg az utat Teheránig.

⁹ Az addig Párizsban élő Tocqueville 1851-től vonult vissza a család tocqueville-i kastélyába.

nagy félelemben tartottak. Vajon miféle féreg rágja ezt a hatalmas testet? A törökök esetlen mamlaszok; mintha arra volnának teremtve, hogy mindenki rászedje és jól eltángálja őket. Ön viszont olyan muzulmán nemzet vendége, amely – ha hinni lehet az utazóknak – értelmes, sőt kifinomult; de vajon mi az oka több évszázada tartó feltartóztathatatlan hanyatlásának? Egyensúly kérdése az egész? Vagy arról van szó, hogy míg mi előrébb jutottunk, ők egy helyben toporogtak? Kötve hiszem. Részemről inkább amondó vagyok, hogy nagyon is volt mozgás, mégpedig mindkét részről, csakhogy ellenkező irányban. Ön azt állítja, egy szép napon mi is olyanok leszünk, mint ez a csöcselék. De még mielőtt ez bekövetkeznék, mi fogunk uralkodni rajtuk. Néhány millió ember, aki alig pár évszázada még mocsaras erdőkben tengette életét, egy évszázad múlva nemcsak megváltoztatja a földkerekség arculatát, de az egész emberi fajt is uralma alá hajtja. Mindez világosan kiolvasható a Gondviselés terveiből. Lehetnek akármilyen nagy zsványok, mégiscsak erőt és hatalmat adott nekik az Úristen, amikor őket állította az emberiség élére. Most már semmi se tartóztathatja fel őket, ebben biztos vagyok. Remélem, a mondottakban nem lát semmi filozófiai eretnokséget. De ha egyszer Önnek ott az elmélet, nekem itt vannak a tények, és végeredményében ez sem elhanyagolandó dolog. [...]

Tocqueville, 1856. július 30-án¹⁰

Jól tudja, képtelen vagyok hozzáédesedni az elméletéhez, és ebből a szempontból annyira fajfű vagyok, hogy hiába próbál érvekkel meggyőzni, még az érvei is csak ellenkezésemet erősítik, és ez az ellenkezés csak az Ön iránt érzett rokonszenvem miatt nem fordul nyílt visszautasításba. Utolsó előtti levelében ahhoz az orvoshoz hasonlította magát, aki csak közli a halálos kórt betegével, és felteszi a kérdést: ugyan mi ebben az erkölcstelen?¹¹ Amire az a válasz, hogy a cselekedetben csakugyan nincs semmi erkölcstelen, a következményei viszont nagyon is immorálisak és veszedelmesek. Ha kezelőorvosom egyik nap így szól hozzám: „Önnek, uram, halálos betegsége van, és mivel a betegség alkati, azt is hozzá kell tennem, semmi esélye a gyógyulásra”, akkor első indulatomban nehezen tudnám magam visszatartani, hogy neki ne menjek. Aztán, némiképp lehiggadva, nyilván belátnám, nincs más hátra, mint magamra húzni a takarót, és várni a megjósolt véget, vagy ha én is olyan volnék, mint a firenzei pestis idején Boccaccio hősei, nyilván nekem is csak az járna az eszemben, hogy arra az időre, ami az elkerülhetetlen végig hátravan, felhőtlenül átadjam magam az élvezeteknek, abból a megfontolásból még hozzá, hogy ha az élet rövid is, legalább legyen kellemes. Emellett még hasznomra is válhat a felvilágosítás, mivel több időm lesz az öröklétre felkészülni; csakhogy a társadalmak nem ismerik az örök életet. Ilyenformán az Ön orvosa engem aligha kezelhetne. Arról nem beszélek, hogy az orvosok meg a filozófusok gyakran tévednek jövődöléseikben, és nem egy embert láttam makkegészségesen, akinek az orvosok szerint jó ideje koporsóban volna a helye; nem csoda, hogy az ilyen pokolba kívánja az orvost, aki ekkora rémületbe ejtette.

[...] Húsz éve még egyházellenesnek látszott az elmélete, és e tény (a könyv tudományos értékei mellett) további híveket és olvasókat szerzett Önnek. Mára azonban, ezt Ön is jól tudja, nagyon szenteskedők lettünk. Még az itteni¹² plébános is mindennap

¹⁰ 1855-ben jelent meg Gobineau *ESSAI SUR L'INÉGALITÉ DES RACES HUMAINES* című művének utolsó két kötete; a szerzőt nagyon bántotta, hogy művének Franciaországban alig volt visszhangja.

¹¹ „Csak annyira vagyok gyilkos – írja Gobineau Tocqueville-nak 1856. március 20-i levelében –, amennyire az orvos, aki közli betegével, hogy napjai meg vannak számlálva.”

¹² Tocqueville ezt a levelet a normandiai Saint-Pierre-Église-ből keltezi.

a Császár¹³ keresztény erényeit, hitét, jótékonyágát állítja példaképekül elibénk... Még Granier de Cassagnac¹⁴ is rendszeresen gyón. Mit mondhatnék? Úgy megyünk előre az áhítat útján, hogy közben minden eddiginél erősebben és kizárólagosabban ragaszkodunk a földi javakhoz. Lefogadom, hogy maga Mérimée¹⁵ se merészelve nyilvánosan olyan tanokat hirdetni, mint Ön, holott ő négyezemkört még ma is azzal dicsekszik, hogy meg sincs keresztelve. Mert akárhogy is, azt el kell ismerni, hogy miközben Ön az anyaszentegyház előtt mélyen megemeli kalapját, és – meglehet, nagyon is őszintén – minden módon igyekszik megmaradni a kebelében, az elmélete a lényegét illetően nagyon is egyházzellenes, és akárhány következtetést le lehet belőle vonni, mind szemben áll az egyház álláspontjával. [...] Azt hiszem, a könyvének egy esélye van csak a sikerre, ha külföldről, főleg Németországból érkezik Franciaországba. Európában alighanem a német nép az egyetlen, amelyik még tud lelkesedni valamilyen elvont igazságért, ráadásul úgy, hogy eszébe se jut mérlegelni annak gyakorlati következményeit; csakis a németekben találhat az eszméivel rokonszenvező közönségre, amelynek véleménye előbb-utóbb Franciaországban is éreztetni fogja hatását, annál is inkább, mivel napjainkban a civilizált világ már nem ismeri az országhatárokat. Foglalkozhatnak az angolok meg az amerikaiak is Önnel, de csak rövid ideig, és mindig egy szűk politikai csoport nézőpontjából. Az Ön által említett amerikaiakat például, akik Önt angolra fordították, én magam is jól ismerem, leglelkesebb vezetői a rabszolgatartás eltörlését ellenző politikai pártnak.¹⁶ Azt a fejezetet bezzeg lefordították a könyvből, amelyik legjobban illik az elveikhez, vagyis azt, amelyben azt próbálja bizonyítani, hogy a feketék a fehérekétől különböző alacsonyabb rendű fajhoz tartoznak, arról a fejezetről azonban mélyen hallgatnak, amelyben arról ír, hogy, az összes többihez hasonlóan, az angol-szász faj is elkorcsosulásra van ítélve. Akárhogy is, őszinte meggyőződésemmel, hogy az ilyen jelentős mű, mint amilyen az Öné, nagyon is megérdemli a legkülönbözőbb nemzetiségű gondolkodók megbecsülését, de abban is biztos vagyok, hogy könyve – az egy Németországot kivéve – sohase fogja izgalomba hozni az olvasók tömegeit, akikhez még jó, ha a visszhangja el tud jutni. [...]

Tocqueville, 1857. január 24-én

Nemrég valami rossz tréfa miatt nagyon megsértődött, és azzal vádolt, hogy gúnyt űzők a vallásosságából. Amiből azt a tanulságot vonom le, hogy nem szabad olyan baráttal élcélni, akitől két-három sivatag és legalább annyi tenger választ el minket,¹⁷ mert ha rosszul értelmez valamit, csak jó egy év múltán tudjuk a félreértést eloszlatni. Dehogyan, kedves barátom, nem tartottam soha hitvány képmutatónak, nagyon is jól ismerem, hogyszem valaha is ilyesmit gondoljak Önről. Isten őrizzen! Sok olyan ember él ma is vagy élt mindig, még a hit évszázadaiban is, akiben van ugyan mély tisztelet és gyermeki ragaszkodás a katolikus vallás iránt, de ettől még, fájdalom, nem lehet őket hitű kereszténynek nevezni – nos, én Önt mindig is ezek közé az emberek közé

¹³ III. Napóleon (1852–1870).

¹⁴ Paul Adolphe Marie Prosper Granier de Cassagnac (1842–1904). Híres bonapartista újságíró, párbajhős, a rendszer bukásáig a Törvényhozó Testület képviselője.

¹⁵ Prosper Mérimée (1803–1870) francia író, történész, archeológus, a II. császárság idején szenátor.

¹⁶ Tocqueville három amerikai antropológusra gondol, elsősorban Georg-Robbins Gliddonra (1809–1857) és Josiah Clark Nottra (1804–1873), az 1854-es *TYPES OF MANKIND* című mű szerzőire, valamint Henry Hotzra (1833–1887), aki Nott előszavával és *THE MORAL AND INTELLECTUAL DIVERSITY OF RACES* címen angolul közreadott néhány fejezetet Gobineau esszéjéből.

¹⁷ Gobineau 1855-től a teheráni francia követség első titkára.

soroltam. Ebben a lelki beállítottságban, persze, senki se tartja álszenteskedésnek, ha különféle formákban kifejezi tiszteletét ez előtt a jótékony és szent vallás előtt (legalábbis ha azt a leghatékonyabb erkölcsnemesítő és civilizáló eszközt értjük a szón, amelyet Isten valaha is használt céljaira). Biztosra veszem, hogy a modern idők legkiemelkedőbb szellemóriásai közül nem is egy tartozott az efféle hipokriták csoportjába; főleg azok, akik olyan – saját felfogásuk szerint igaz – tanokat hirdettek, amelyek (és ezt a negatívumot maguk is tisztán látták), ellentétesek lévén a keresztény dogmával, kivált alkalmasak voltak arra, hogy kikezdjék a hitet azokban a lelkekben, amelyekben még mindig eleven, feltéve, hogy ezt a végzetes következményt semmilyen erőfeszítés sem ellensúlyozta. Mindössze annyi történt, hogy Önt is ezeknek a betyároknak a kategóriájába soroltam, remélem, megbocsátja. Bevallom, képtelen vagyok elhinni, hogy nem vette észre, milyen nehéz összeegyeztetni tudós elméleteit a kereszténység betűjével és szellemével. Ami az előbbit illeti, van-e egyértelműbb a Teremtés Könyvében, mint az emberi faj¹⁸ egysége, vagyis az, hogy az egész emberiségnek egy és ugyanaz az ember az őse? Ami pedig a kereszténység szellemét illeti, talán bizony nem az-e legjellegzetesebb ismérve, hogy minden olyan faji megkülönböztetést el akart törölni, amit a zsidó vallás még meghagyott, és hogy egyetlen fajnak fogta fel az egész emberiséget, amelynek minden egyes tagjában egyformán megvan a képesség a jobbulásra és tökéletesedésre, meg arra is, hogy hasonlítson embertársára? Vajon hogyan lehet ezt a szellemet józan paraszti ésszel összeegyeztetni ezzel a – fajok egyenlőtlenségét és egyenlőtlen adottságait hirdető – történeti elmélettel, amely szerint a különböző fajok csak különböző szinteken képesek megértésre, józan megítélésre és cselekvésre, mégpedig olyan eredendő hajlam következményeként, amely leküzdhetetlen akadályt gördít az egyes fajok fejlődésének útjába? A kereszténység nyilvánvalóan arra törekedett, hogy minden ember testvérnek és vele azonos társának lássa a másikat. Ön viszont azt állítja, hogy az emberek pusztán unokafivérei egymásnak, és hogy nincsen más közös apa az égin kívül; itt lenn a földön csak győztesek vannak meg legyőzöttek; csak született urak meg született rabszolgák. Tudja, kik helyeslik, kik idézik, kik kommentálják az elméletét? Megmondom, az emberkereskedők, mégpedig azért, hogy fenn tudják tartani az örök rabszolgaságot, amelynek a fajok közti gyökeres különbség az alapja. Tudok róla, hogy az Egyesült Államok déli részén még ma is élnek keresztény papok, és nem is a legrosszabbak, akik (maguk is rabszolgatartók lévén) a szószékről az Önéhez sokban hasonló tanokat hirdetnek. De biztosítom, a keresztények nagy tömege (legalábbis azok, akiket az érdek tudtukon kívül nem állít az Ön pártjára), vagyis a keresztények túlnyomó többsége semmiképpen sem rokonszenvezhet az Ön tanaival. Én nem materialista gondolatokról beszélek, ilyenek – ahogyan Ön állítja – nincsenek a teóriájában. Ezt elfogadom; de hogy sokan le fognak vonni ilyen következtetéseket a munkájából, nagyon is valószínűnek tartom. Ha próbálnám, se tudnám tagadni, hogy könyve igen erős kételyeket ébresztett bennem hitének szilárdságát illetően, és hogy tapintatlanul azok közé az emberek közé soroltam, akiket a kétely egyáltalán nem akadályoz meg abban, hogy őszinte és mély tisztelettel nyúljanak a kereszténység témájához, és akik egyáltalán nem tartják képmutatásnak az igyekezetet, hogy gondolataikat, amennyire csak lehet, összhangba hozzák vele. Azt mondja, tévedtem, Önből mélyen hívő keresztény lett. Bárcsak szava az égben meghallgatásra találna! Ön lesz akkor a legboldogabb ember ezen a földi világon, a másíkról már nem is beszélve;

¹⁸ Gobineau szerint három emberi „faj” létezik, a fekete, a sárga meg a fehér.

higgye el, kedves barátom, nem talál senkit, aki nálam nagyobb örömmel üdvözlne, ha ki fog tartani ezen az úton! Amely, sajnos, nem áll egyformán nyitva mindenki előtt, és még akik őszintén keresik, azok közt is sok az olyan, akiknek máig sem sikerült rátalálni. Lehet (bár erre nem emlékszem), hogy bosszankodással beszéltem a szenteskedőkről, ennek viszont az a magyarázata, hogy mindig forog a gyomrom, valahányszor hallok, hogy a klubokat és rossz hírű helyeket buzgón látogató ficsúrok meg a minden aljasságra és durvaságra képes gazemberek milyen ájtatosan beszélnek az ő szent vallásukról. Ilyenkor kedvem volna odakiáltani: „Inkább legyenek kifogástalan magaviseletű, büszke lelkű és tiszta kezű pogányok, mint ilyen módon keresztények!” [...]

Ami politikai teóriáit illeti, erről – ha nem haragszik – most nem szeretnék vitát nyitni. Hogy Ön – látva, hogy a szabadság, amely öt évszázada még megvolt, már nincs sehol – inkább nemet mond minden szabadságra, még hagyján. Hogy fél a pártok despotizmusától [...], és inkább az egy személyi elnyomás bizonyos formájának híve (holott az ilyen tekintélyuralom alatt senki – se Ön, se más – nem nyithatja ki a száját), az is hagyján. Ízlésről nem lehet vitatkozni. Ön, szemben a képviselőházi machinációkkal, olyan rendszert tart kívánatosnak, amely legnagyobb titokban hozza a döntéseket, ráadásul mindig valamilyen tőzsdei manőver vagy ipari vállalkozás sikerének céljából. Egyre szebb. Meg kell mondanom, itt már képtelen vagyok követni. Amióta csak ismerem, mindig is lázongó alkatnak tartottam (láthatja, mennyire nem tartom képmutatónak). De hogy Ön pont ebben a mostani időszakban elégedett a közállapotokkal meg az emberekkel – nos, ezt nekem nagyon nehéz tudomásul venni. De komolyra fordítva a szót, nyugvópontra juthatnak-e egyáltalán ezek a mi politikai vitáink? Mi ketten két homlokegyenest ellentétes iskolához tartozunk. Még reménykedni se reménykedhetünk, hogy meg tudjuk győzni a másikat. Márpedig a komoly kérdéseket meg az új eszméket illetően nincsen sok értelme a jó barátokkal való vitának, amikor semmi remény, hogy befolyásoljuk véleményüket. Mi mindketten nagyon is következetesek vagyunk a gondolkodásunkban. Ön elfajzott és neveletlen nagy gyerekek látja a mai embert. Következésképp nagyon is helyesli, hogy látványosságokkal, csinnadrattával, sok csillogással, paszománnyal és mutatós egyenruhával akarják megszédíteni. Önhöz hasonlóan én is neveletlennek tartom kortársainkat, ez legfontosabb oka esendőségüknek és nyomorúságuknak. De én azt hiszem, a jobb nevelés sokat javíthat hibáikon. Szilárd meggyőződésem, hogy erről nem szabad lemondani. Biztos vagyok benne, hogy még hasznunkra lehetnek a kortársaink, mint minden ember, feltéve, hogy ügyesen folyamodunk természetes tisztességükhöz és józan eszükhöz. Mert én csakugyan szeretném emberszámba venni őket. Lehet, hogy nem látom jól a dolgot. De én következetesen megyek az elveim után, mi több, valami mély és nemes örömet is érzek, hogy mindig szem előtt tartom őket. Ön viszont mélyen megveti az összes emberi fajt, legalábbis ezt a miénket. Nemcsak romlottnak tartja, de arra is képtelennek, hogy valaha is talpra álljon. Megveti, mert csak szolgaságra való az alkatánál fogva. Mivel féken akarja tartani ezt a csöcseléket, a szemében egy pillanatig sem kétséges, hogy jó oldala is van a szablya, sőt a furkósbot kormányának. Azt azért mégse hiszem, hogy képes volna a hátát is odatartani, ekként tisztelegve az elvei előtt. Ami engem illet, nincsen se jogom, se kedvem az efféle eszmeccseréhez a fajomról meg a hazámról, de meggyőződésem, hogy nem szabad engedni a kétségbeesésnek. Szerintem az adja értékét az emberi társadalomnak, meg az egyénnek is, hogy élni tud a szabadsággal. Hogy a szabadságot sokkal nehezebb fenntartani és megalapozni a miénkhez hasonló demokratikus társadalmakban, mint a korábbi arisztokrata társadalmakban, azt én is sokszor mondtam. De hogy ez lehetetlen, nos, ilyesmit sohase mer-

nék állítani. Még ha kétségbeejtően kevés is az esély a sikerre, akkor is azért imádkozom, hogy ezt sohase vegyem észre. Nem, én a magam részéről képtelen vagyok elhinni, hogy az emberi faj, mármint a látható teremtés élén álló, elkorcsosult csordává zuhlott, mint ahogy Ön állítja, és hogy nincs mit tenni, ezt az egész csordát – amelynek se jövője, se védekezési lehetősége – át kell adni annak a néhány pástornak, akik, mindent összevéve, nemcsak hogy semmivel se jobbak nálunk, de gyakran rosszabbak is.¹⁹ Ha nem veszi zokon, Önben sokkal kevésbé bízom, mint az isteni jószágban és méltányosságban. [...]

*Tocqueville, 1858. szeptember 16-án*²⁰

Nem azért nem válaszoltam, kedves barátom, utolsó előtti levelére, mert annyira felbosszantott. Azért nem válaszoltam, mert mindennap terveztem, hogy felutazom Párizsba, és nekem mindig is az volt az elvem, hogy csak olyanoknak kell levelet írni, akikkel nincs lehetőség személyes találkozásra.²¹ Két hete csakugyan Párizsban jártam, de csak negyvennyolc órát töltöttem a fővárosban. Főleg a házi orvosommal szerettem volna beszélni, mert az utóbbi három hónapban nagyon nem voltam elégedett az egészségi állapotommal. [...] De október 8-a táján megint vissza fogok jönni, ezúttal hosszabb időre. Remélem, ekkor Ön is Párizsban lesz, részemről nagyon örülnék a viszontlátásnak. Mert bármennyit hadakozom is Önnel, ahogyan – nem minden ok nélkül – Ön is mondja, nagyon sok baráti érzés van bennem Ön iránt. Részemről ez a rossz szokás nem tegnap kezdődött, de mára, attól tartok, idült kór lett. Nagyon ragaszkodom Önhöz, tisztelem, becsülöm és kedvelem is. De az Ön vérmérséklete meg az enyém közt nagyon nagyok a különbségek és feszültségek, és szerintem ez az oka mindannak, ami miatt méltán panaszkodik. Én szeretem az embereket; nekem nagyon jó érzés, ha felnézhetek rájuk, és nem ismerek edesebb érzést a csodálatnál, már amikor ez lehetséges. És amikor se becsülni, se csodálni nem tudom felebarátaimat, ami bizony, megvallom, sűrűn előfordul; ilyenkor hibáikban és fogyatékságaikban keresem azt a néhány jó tulajdonságot, ami oda keveredhetett [...]. Ami Önt illeti, az az érzésem, hogy Önt – vagy alkatilag, vagy nehéz és küzdelmes ifjúságának következményeképp – csak a gyűlölet élteti és hajtja előre, a gyűlölet, amit általában az egész emberiség és különösen a hazája iránt érez. Hogyan is ne bosszankodnék, amikor azt kell hallanom a szájából, hogy ez a mi nemzetünk, amelyet csak szüklátóköritség és kicsinyesség jellemez, egyetlen nagy személyiséget se adott a világnak, és hogy ez alól a szabály alól talán csak a visszataszító Rabelais az egyetlen kivétel, akinek egész életművében egyetlen Lajos-aranyat se találtam, miután nem kis undorral az egész szemétkupacot összetörtam. Mintha semmi rendkívülit nem adtunk volna a világnak. Mintha az utóbbi három évszázadban nem a mi nagy íróink rázták volna fel leginkább az emberiséget, és indították el, vitték, vezették – a civilizált világ felé? Hogy mindez az emberiség javára vagy kárára vált-e, azon lehet vitatkozni, de hogy mindez páratlan érték, azon nem. Egyetlen külföldit sem ismerek – egy-két nevetésgezen tudálékos német professzor kivételével –, akinek olyan lesújtó véleménye volna Franciaországról, mint Önnek, pedig Ön mégiscsak francia! Mindezt nem szemrehányásnak szánom, mindössze annak illusztrálására, hogy bármennyire is szeretem, képtelen vagyok Önnek dorgáló megjegyzések nélkül levelet írni. [...]

¹⁹ Célzás a II. császárság korrupt és tekintélyelvű politikai rendszerére.

²⁰ Tocqueville-nak, aki a rá következő év tavaszán (április 16-án) hunyt el, ez barátjához intézett utolsó levele.

²¹ Gobineau 1858 áprilisában tér vissza Teheránból, és ettől fogva egy ideig Párizsban tartózkodik.

FIGYELŐ

FELEJTÉS UTÁN

Balog Iván: Bibó István recepciója. Politikai átértelmezések.

Esztörténelmi Könyvtár, 12.

Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 2010. 168 oldal, 2400 Ft

(*Ideológia vagy tudomány?*) Bibó István recepciója? Már tudniillik melyik recepciója? Merthogy a legnagyobb magyar demokrata és a legmélyebb magyar politikai gondolkodó befogadásának – ennek a sokszínűen gazdag és szerfelett bonyolult folyamatnak –, ugye, több rétege is elkülöníthető egymástól. Kettő legalábbis bizonyosan: az egyikben munkásságának ideológiai-politikai célú fölhasználása – applikációja, legitimációs célú hivatkozása, esetleg közönséges meghamisítása – zajlik, a másikban életművének tudományos-esztörténelmi igényű földolgozása – pályájának rekonstruálása, munkásságának elemző értelmezése, műveinek történeti kontextualizálása – folyik. A kettő persze időről időre összekapcsolódik, és egyetlen folyamatot képez ugyan, analitikusan mégis megkülönböztethető egymástól.

Balog Iván könyve a két történet közül az előbbinek ered a nyomába: alcíme szerint a POLITIKAI ÁTÉRTELMEZÉSEK egymásutánjának elmesélésére vállalkozik. A Bibó István halála utáni évtizedek befogadástörténetének tudatosan redukált földolgozását olvassuk itt tehát. A redukció következtében pedig, hogy valami éles fénybe kerüljön, másvalami szükségképp árnyékban marad.

Ami éles fénybe kerül, az a „Bibó-felejtés” hosszú évtizedei után meginduló recepció időben inkább első hulláma: az emlékezetes „Bibó-renezánsz”. Ez a gondolkodó halála utáni évtizedben – a kádárizmus alkonyán és az átmenet hajnalán – kibontakozó hullám eminensen ideológiai jellegű: Bibó neve ebben hívószó, figyelemre méltóan sokféle hagyományra támaszkodó életműve pedig a rendszerkritikus értelmiség különféle irányzatainak közös nevezője

lesz. Ez a recepció a személyiséget mutatja föl, aki képes volt nemet mondani a puha diktátúra csaknem mindenkitől elfogadott berendezkedésére; és az életművet állítja középpontba, amelyekben minden demokrata fogódzóra találhat, legyen jobboldali vagy baloldali, konzervatív vagy szocialista, népies vagy urbánus, hívó vagy hitetlen. Ez az ideológiai recepció intenzív – neki köszönhetően lesz Bibó a magyar ’89-nek afféle titkos főszereplője –, ám óhatatlanul rövid ideig tart – a demokratikus átmenettel szükségképp véget kell érjen. Az utak elválnak: Bibó hamarosan mindinkább terhes örökséggé kezd válni. A jobboldal – mint a reflexív műltszemlélet és a kritikai nemzettudat gondolkodójával – látványosan szembefordul vele, a baloldal – mint élesen antikapitalista és határozottan szocialista gondolkodóról – rossz lelkiismerettel hallgat róla.

Ami viszont itt szükségképp árnyékban marad, az a halványuló ideológiai recepció árnyékában, fokozatosan, kevésbé látványosan, ám világosan fölismerhetően meginduló újabb hullám: a bibói életmű ideológiai hasznosításán immár túlnövő, sajátképpen tudományos igényű recepció. A háttérbe szorult ideológus helyébe ebben a magyar esztörténelmi folyamat jelentős szereplője lép: új keletű esztörténelmi vizsgálódások kutatási tárgya. Bibó nevét mára szellemi műhely viseli, életművének kutatására alapítvány jött létre: ezek közreműködői kitarató szorgalommal és figyelemre méltó színvonalon szervezik a konferenciákat, írják a tanulmányokat, állítják össze a tanulmányköteteket. Munkájuk nyomán ma számottevően többet tudunk a gondolkodóról – pályájának különböző szakaszairól és munkásságának egyes összetevőiről, az őt ért hatásokról és a gondolkodását más gondolkodókhoz fűző analógiákról –, mint akár egy évtizeddel ezelőtt.

Balog választása természetesen könnyen megérthető. A tudományos igényű recepciónak maga is alkotó résztvevője lévén – 2004-ben megjelent emlékezetes könyve, a bibói társadalomelmélet működését az „egyensúly” és a „hisztéria” fogalomparájára fűzve bemutató POLITIKAI

HISZTÉRIÁK KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPÁBAN az új keletű Bibó-irodalom kiemelkedő teljesítményeinek egyike –, ezt földolgozva óhatatlanul önmagáról is beszélnie kellett volna. Amit, értelemszerűen, nem szívesen tett volna meg. Magának Balognak a munkássága – és általában a tudományos igényű recepció eredményei, például a Balog kutatásai számára is intézményes keretet nyújtó, művének megszületését is segítő és társ-kiadójaként is szolgáló, említett Bibó István Szélemi Műhely tevékenysége –, nos: az általa/általuk megvalósított recepció már más vizsgálódás tárgya kell legyen.

(*Elváráshorizontok és „forgatókönyvek”*) Az eszméletörténet-írásnak nem létezik királyi útja: hogy a kutató milyen metodológiai előfeltevésekkel lát munkához, és milyen módszertani megoldásokkal indul útnak, tudatos választás eredménye. Mint az ELMÉLETI ÉS METODOLÓGIAI ELŐFELTEVÉSEK-ről számot adó nyitófejezet beszámolója, Balog maga is szembesült a módszertani lehetőségekkel, mielőtt meghozta a maga döntését: az irodalomtudomány inspirálta recepcióesztétikai megközelítés alkalmazását.

A módszertani lehetőségek közül kettőről értesülünk: a fejezet előbb az egyes ideológiai irányzatok Bibó-olvasata felőli, utóbb az egyes meggyökeresedett bibói toposzok felőli megközelítés lehetőségéről beszél. Szerzőnk tehát először a nagy ideológiai irányzatok Bibó-képeit szándékozta számba venni: hogy tudniillik milyen is, mondjuk, a szocialisták, a liberálisok vagy a konzervatívok Bibó-olvasata. Másodsor arra gondolt, a legelterjedtebb bibói toposzokból indul ki: vagyis hogy miként alakul a története, mondjuk, a „zsákutca” bibói fogalmára vagy a „szabadság kis köreinek” gondolatára szerveződő értelmezői diskurzusoknak. Mint olvassuk, mindkét elképzelés kudarcot vallott: bennük vagy a recepció nyomta agyon magát Bibót, vagy Bibó mögül nem látszott ki maga a recepció. Mindenesetre: egyik sem bizonyult eléggé differenciáltnak a recepció bonyolult folyamatának elemzéséhez. Nem teremtettek tehát meggyőző alapot az érdemi recepcióelemzés tipológiája számára: amely tipológiában elmesélhető, Bibót tolmácsolva – Bibónak, helyesen vagy helytelenül, kijelentéseket tulajdonítva – ki, mikor, kinek, hogyan és miért akart valamit mondani és ezzel tenni.

A végül is meghozott módszertani döntésen – az irodalomtudományos recepcióesztétikai

megközelítés alkalmazásán – a körülményekkel ismerős olvasó nem lepődhet meg. A recepció folyamata, ugye, általánosságban két megközelítés tárgya lehet: a történettudományi és az irodalomtudományi. A történettudomány számára a recepció emlékezetpolitikai folyamat: amikor a föltárására indulunk, a kollektív emlékezet sajátos megnyilvánulását fogjuk vallatóra. Az irodalomtudomány számára a recepció kulcsát a recepcióesztétika szolgáltatja: megnyilvánulásai, akár a műveké-szövegeké, a befogadás aktuusaiként mutatkoznak meg a számunkra. A két lehetséges megközelítés közül hazai viszonyok között az utóbbi nyilvánvalóan összehasonlíthatatlanul fejlettebbnek mondható. Míg a nálunk módszertanilag differenciáltabb tudományos kultúrákban az irodalomtudomány szokott tanulni a történettudománytól, nálunk fordított a helyzet: a metodológiai összehasonlíthatatlanul kifinomultabb irodalomtudományi megközelítések szolgálnak például a módszertanilag jellemzően konzervatívabb történettudomány kísérletei számára.

Balog Iván megoldásának két pillére, közelebbről, a recepcióesztétika elváráshorizont-fogalmának kiterjesztő jellegű alkalmazása egyfelől, értelmezői közösségek fogalmának különféle „*forgatókönyvekre*” tagolása másfelől. Balog Iván kiindulópontja szerint tehát, egyrészt, az elemzés érdekében képesek vagyunk úgy értelmezni társadalmi jelenségeket – így narratívákat, értékrendeket és ideológiákat –, mint szövegeket: beszédaktusok összességeként foghatjuk föl tehát őket. A mintaként választott megoldás – egy angol nyelvésznek a Rushdie-regény körüli botrányt földolgozó elemzése – a recepciót attribúcióként szemléli: megközelítése épp morálcentrikusságánál fogva lesz alkalmas – a morális politizálás szükségességét valló – Bibó recepciójának értelmezésére. A recepció beszédaktusai pedig értelmező közösségeket hoznak létre: ezeket a közös elvárások és előfeltevések hosszú távú trendjei formálják ki, történelmi korszakok, társadalmi rendszerek, kulturális-ideológiai tradíciók és a recepció belső konvenciói hozzák létre és tartják fenn. Másrészt a hosszabb távú elvárásokra épülő értelmező közösségek belső tagolására Balog bevezeti a „*forgatókönyvek*” fogalmát: ezeket úgymond rövidebb távú elvárások és várokozások formálják. A Bibó-recepció bonyolult folyamatát ezek szerint egyszerre alakítják maguk a bibói textusok, a korábbi recepció kanonizálódó szövegei és az

elváráshorizontok eme rövidebb távú scenáriói, azaz a „*forgatókönyvek*”.

A „*forgatókönyvek*” – és ezzel már a monográfia szerkezetéhez érkezünk – szolgáltatják tehát a gondolatmenet tagolásának alapját. Balog öt „*forgatókönyvet*” vázol föl: sorrendben a „*félelenezék*”, a „*rehabilitáció*”, a „*leleplezés*”, a „*naivítás-vád*” és a „*közvetítés*” forgatókönyvét. A hosszan kényszerű feledésre ítélt gondolkodónak úgy mond igazságot szolgáltató „*rehabilitáció*”, a gondolkodót a hamis látszatok és rendszerré szerveült élethuzugságok leleplezőjeként méltató „*leleplezés*” és a gondolkodó hamis alternatívákkal leszámolni igyekvő és a mediálást célul tűző attitűdjét középpontba állító „*közvetítés*” „*forgatókönyve*” a szándékvetika felől közelít az életműhöz, így afirmatívabban Bibó-képet alakít ki. A pártállam egyszerre kívül és belül állni igyekvő, lavírozó „*félelenezékének*”, illetve a gondolkodónak morális alapállásból téves politikai javaslatokat és döntéseket tulajdonító „*naivítás-vád*” „*forgatókönyve*” ellenben a következményetika felől ítél, így nyilvánvalóan kritikusabb Bibó-fölfogást alapoz meg.

(*Szövegek és alakok*) A kötet BEVEZETÉS-e határozottan kijelöli a vállalkozás határait. A monográfia úgy mond nem mesél el időbeli sorrendbe rendezett történeteket – tematikus vizsgálódásban lévén érdekelt –, nem törekszik extenzív értelemben vett teljességre – éppenséggel a „*komplexitás redukcióját*” kísérli meg –, illetve nem Bibóról szól – szigorúan csupán Bibó olvasóiról beszél. Nos, nem bírálatként fogalmazzuk meg – a következetlenség éppenséggel a munka javára válik –, de a BEVEZETÉS egyik ígérete sem teljesül. Balog tehát, egyrészt, igenis történetet mesél: könyve egészében megeleveníti a magyar átmenet történetét, a pártállami intézmények megroppanásától-összeomlásától és a monolit ideológia elbizonytalanodásától-kimúlásától a demokratikus intézmények kiépüléséig-megszilárdulásáig és a plurális ideológiai tér körvonalazódásáig-kiformálódásáig. Beszámolójában, másrészt, extenzíve is zavarba ejtően gazdag anyagot mozgat meg: könyvének egyik erénye éppen az, hogy korábban figyelembe nem vett szövegeket is a Bibó-diskurzus terébe képes emelni. Elemzéseit egynémely pontján pedig, harmadrészt, bizony, nemcsak a Bibó-olvasókról, hanem magáról Bibóról is beszél: a meggyökeresedett Bibó-toposzok némelyikét dekonstruálandó, egy-egy pillanatra kilép a be-

fogadástörténet alázatos földidőzójének szerepéből, és a vonatkozó Bibó-szövegeket elővéve és újraolvasva, avatott Bibó-értelmezőként lép elének.

Ismertetésünk keretében nem vállalkozhatunk a kitűnő monográfia gondolatmenetének részletes rekapitulálására és aprólékos értékelésére: gazdag anyagából a Bibó-recepció néhány szövegével és némely alakjával foglalkozó elemzéseket emeljük ki.

Szövegek? Például Szűcs Jenő és a Bence–Kis szerzőpáros BIBÓ-EMLEKKÖNYV-beli esszéje és Závada Pál regényrészlete. Az előbbi kettő a Bibó-irodalom kanonikus szövegének és a Bibó-diskurzus maradandó darabjának számít – a monográfus teljesítménye így eredeti újraolvasásukban áll –, harmadik ellenben e körben ismeretlen textusnak mondató – szerzőnk vizsgálódásainak jelentősége ezért épp alkotó felhasználásában nyilvánul meg.

Szűcs Jenő emlékezetes nagyesszéje, a VÁZLAT EURÓPA HÁROM TÖRTÉNETI RÉGIÓJÁRÓL, tudvalevően a „*félelenezéki*” Bibó-értelmezések meghatározó darabja. Mint előképként és forrásként kimondottan Bibóra támaszkodó történeti munka, nehezen fölmérhető jelentőségű szerepet játszik Bibó hazai és külföldi befogadásában: idehaza is, számos fordítása révén külföldön is a Bibóról való tudás megalapozó darabjának számít. A hazai fejlődést hosszú távú trendek kontextusában szemlélő, az egyes európai nagytárségekhez különböző fejlődésmodelleket rendelő, nagyszabású koncepciója azonban, mint Balog bizonyítja, voltaképpen afféle kentaur. Míg első, a középporral foglalkozó részében valóban Bibót követi, történeti mércéjének a szabadságot tekinti, addig második, az újkorral foglalkozó részében Immanuel Wallerstein követője lesz, történeti mércéjévé pedig a külpolitikai siker válik. A felemás koncepcióból pedig hibrid Bibó-kép következik: ebben a bibói szabadság gondolatot a történeti fatalizmus váltja föl, amely régióknak szabadság hiányát egyfajta kikerülhetetlen sorsnak állítja be. „*Mindazért kell kiemelni – fejtegeti a szerző –, mert talán éppen Szűcs Jenő a legnagyobb hatású bibóista, nemcsak itthon, hanem külföldön is, mindez azonban olyan félreértéseken és hamisításokon keresztül valósult meg, amelyek nélkül viszont – ironikus módon – mindegyik szerző, tehát Bibó befogadása is nehezebben ment volna.*” (55.)

Bence György és Kis János kiemelkedő tanulmánya, a HATÁROLT FORRADALOM, MEGSZORÍTOTT

TÖBBPÁRTRENDSZER, FELTÉTELES SZUVERENITÁS, ismeretesen, az ellenzéki Bibó-olvasatok legjelentősebbje. Törekvése nyilvánvalóan túlnó valamiféle steril exegézisen: eminens célja a rendszer radikális politikai reformjának teoretikus megalapozása. Ábrázolásában a „megszorított többpártrendszer” és a „határolt forradalom” egykori bibói programja közvetlen aktualitással szolgál: Bibó „megszorított többpártrendszere” a csehszlovák '68, „határolt forradalma” a lengyel és cseh ellenzéki mozgalmak eszmei előzményévé válik. A tanulmány gondolatmenete közvetlenül ideológiai-politikai jellegű: amellet érvel, hogy a szabadság – akár bármely kicsiny – tere igenis kiküzdendő és igenis kiküzdhető. Balog meggyőző argumentációja szerint azonban jelentősége messze meghaladja kinyilvánított ideológiai-politikai törekvését: éppen azért lehet a recepció marandó darabja, mert Bibó-olvasata a par excellence tudományos Bibó-irodalom erényeit is fölmutatja. A tanulmány érvelése ugyanis, úgymond, „szembeszáll azzal a hőskultusszal, amely – a külföldi és a belső emigrációban egyaránt – már a tanulmány megírásakor is övezte Bibó figuráját, és félretolja az állkérdest is: »naiv volt-e Bibó»? A tanulmány a szerzővel egyetértő és az őt bíráló passzusaiiban is inkább arra koncentrálnak, ami műveiből racionálisan megragadható”. (92–93.)

Závada Pál fontos regénye, A FÉNYKÉPÉSZ UTÓKORA, emlékezetesen, a múlt századi magyar eszmetörténet összetett, poétikailag ravaszul megformált – egyszerre több szálal, idősíkot és nemzedéktörténetet mozgató –, ugyanakkor történeti hitelességre is számot tartó képét nyújtja. Noha gazdag irodalmi-kritikai visszhanggal büszkélkedhet, recepciója elsősorban ravasz poétikájára reflektált: történeti hitelességének problémája mindaddig nem kapott önálló hangsúlyt benne. Nemigen került szóba például, milyen viszonyban van a történeti népi mozgalommal regénybeli – tudvalóvén Erdei Ferencről mintázott – Dohányos László körének tevékenysége. Balog most filológiai elemzésnek veti alá a kérdés egyik vonatkozását. Hosszan idézi a regény egyik monológját – ebben a koalíciós évek Dohányosa vitatkozik fiatal parasztpárti kollégájával a népi írók antiszemita nézeteiért viselt felelősségről –, a monológ gondolatait pedig összeveti Bibó megfelelő szövegeivel. Az összevetés meggyőzően bizonyítja, hogy a monológ valóban ismert Bibó-textusok érvelését foglalja össze: többek között a ZSIDÓKÉRDÉS-ta-

nulmány, a BORBÁNDI-LEVÉL vagy a HUSZÁR-INTERJÚ okfejtései fedezhetők föl benne. Az író, fejtegeti a monográfus, „[t]ulajdonképpen azt mutatja be, hogyan olvassák Bibót egy bizonyos szubkultúrában, textusai milyen értelmet nyernek el egy adott kontextusban. Ezáltal pedig a mai közbeszéd részévé teszi Bibó akkori, közbeszédbeli recepciójának 2004-es befogadását”. (138.)

Alakok? A monográfia gondolatmeneteiben megformálódó portrék közül villantsunk föl ismét csupán hármat: Konrád György, Huszár Tibor és Elek István arcélét. Az egykori ellenzéki író, a reformkommunista ideológus/szociológus akadémikus és a konzervatív közíró: különböző súlyú és jelentőségű szereplők ugyan, egyaránt elfogulatlan és kiegyensúlyozott ábrázolás tárgyai lesznek azonban.

Konrád György kétségkívül mellékszereplő: BIBÓ-EMLEKKÖNYV-beli naplójegyzeteivel és ahhoz kapcsolódó írásaival tűnik elő csupán. Mind A HARMADIK REFORMKOR ELÉ című naplójegyzeteivel, mind ahhoz kapcsolódó írásaival egy nagy hatású mítosz megteremtőjének mutatkozik: a civil társadalom mitikus gondolatának afféle prófétajaként lép elének. A mítosz háttérben egyrészt a politikai status quo megkérdőjelezhetetlensége, másrészt a radikális intézményelenség áll. A kommunista politikai rend változatlansága, egyfelől, itt szigorú geopolitikai realitás: a rend közeles meghaladásának reménye hiú ábránd csupán. A szabadság azonban, másfelől, nem kapcsolódik a politikai intézményekhez – a politika éppenséggel a piszkos hatalmi trükkök világa –, hanem egyenesen ellenszegül nekik: forrása csak és kizárólag az alulról jövő önszerveződés lehet. A megfogalmazódó elképzelés ugyan nyilvánvalóan nem teljesen jogtalanul támaszkodik Bibóra, ugyanakkor kétségkívül ellent is mond alapvető bibói tételeknek. Valóban a rendszer radikális bírálatát lehet megfogalmazni a segítségével, a szabadságin-tézmények bibói fölfogásához viszont nem kapcsolható hozzá. A monográfus következtetése szerint „Konrád bibóizmusa is a kelet-európai kortárs disszidencia kontextusába ágyazódik, a »szabadság kis körei« ugyanakkor nála jóval informálisabbak”, mint közvetlen eszmetársainál, az EMLÉKKÖNYV többi ellenzéki szerzőjénél, és úgymond „inkább egy alternatív szubkultúra életformájába illeszkednek”. (97–98.)

Huszár Tibor vitathatatlanul a főszereplők egyike: a névmutató tanúsága szerint egyene-

sen a monográfia leggyakrabban idézett szereplője. Nyilvánvalóan teljes joggal: a Bibó-recepció meghatározó alakjáról van szó, aki interjúkészítőként is, szövegkiadóként – az előbb háromkötetes, majd a politikai átmenet után négykötetessé bővülő VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK szerkesztőjeként – is, jelentős Bibó-értelmezések megalkotójaként is megkerülhetetlen munkát végez. Saját szerepfelfogása szerint a szigorú tudomány embere: Bibóra a két háború közti társadalom- és eszmetörténetre irányuló kutatásai során talál rá, a Bibó-kiadáshoz készített utószava önálló kismonográfiának is beillik, Bibó-értelmezései során figyelemre méltó tudományos apparátust mozgósít. Ténylegesen játszott szerepe viszont, mint Balog sokrétűen dokumentálja, egyértelműen az ideológusé: Bibó-olvasata határozott ideológiai kihívásokat fölismervé és ideológiai kihívásokra választ fogalmazva születik meg. Így, mint sajátképpen ideológus lesz úgymond a „szelektív és redukált recepció” legfontosabb aktora: a politikai átmenet előtt a reformer, de rendszerkonform Bibó képének megalkotója, az antikádárista és ’56-os Bibó elkötelezett ostromozója, munkásságának egésze során pedig a moralista Bibó határozott kritikusa. A monográfus ítélete szerint „[m]íg korábban a kádári hatalommal szembezálló Bibót a reakcióval lepaktálással, hazaárulással stb. vádolták, itt [Huszárnál – P. L.] a »naivitás«, vagyis a morális alapállásból történő politikacsínálás válik a morális elitélés tárgyává”. (124.)

Elek István ismét kisebb súlyú szerepet játszik: csupán a zsidókérdést vitató publicisztikáival kerül a recepció terébe. A jeles közszereplő – az MDF egykori „nemzeti liberálisa”, a Fidesz elnök valahai tanácsadója, az ökológiailag is érzékeny konzervatívizmus mai közírója – egy, sajnálatosan csak virtuálisan létező politikai-eszmei irányzat ideológusa: a mérsékelt liberál-konzervatív jobboldalosság elkötelezettje. Balog beállításában ő a kortársi nyilvánosság egyik legkövetkezősebb és leghűségesebb bibóistája. Következetes és hűséges bibóizmusának alapját pedig, figyelemre méltó módon, Bibónak a zsidókérdésről kifejtett nézetei szolgáltatják. A zsidókérdésről folytatott mai vitáiban, egyfelől, többször joggal hivatkozik Bibóra, általában megfelelően interpretálva a vonatkozó bibói nézeteket. Vitái hevében viszont, másfelől, nem egyszer eltér Bibónak nemcsak szellemétől, hanem kifejezett érvelésétől is. Az antiszemitékat

és az „előírásos filoszemitékat” párhuzamba állítva egymással, például, saját érvelése során a ZSIDÓKÉRDÉS-tanulmány argumentációs rendszerének jelentős rétegeiről megfélekedezni látszik. Ráadásul, ahogy a monográfus fogalmaz, a „szelidséget, toleranciát és az elfogulatlanságot” éppen nem a Bibóra jellemző „szelidséggel és toleranciával” hirdeti: kifejezetten a Bibótól mélyen idegen „haraggal” követeli. (140.)

(*Új recepció felé*) Befejezésül térjünk vissza egy pillanatra még egyszer a BEVEZETÉS-hez. Ez a körülményeket föl idézve sorra vesz néhány diszkrepanciát, amelyek a ’89 utáni ideológiai Bibó-befogadást számottevően megnehezítene látszanak. Ilyen diszkrepanciának nevezi például, hogy a magyar átmenet történeti körülményei ellehetetlenítik a „hőskultusz” – Bibó esetében egyébként kézenfekvő – forgatókönyvét; hogy a gazdasági rendszerváltás folyamatai kifejezetten ellentmondanak a – harmadikutas, demokratikus szocialista – bibói ideológiának, megint csak akadályozva egy következetes Bibó-kultusz kialakulását; hogy elválik egymástól a „forradalmár” és a „békítő” Bibó korábban egységesnek látszó imázsa. A diszkrepanciák leg súlyosabbja azonban a legelsőként említett ellentmondás, amelyet az érvelés a következőképp fogalmaz meg. Az alaphelyzet eszerint az, hogy „egy kompetitív gazdaság és politika, egy teljes spektrumú pluralizmus kontextusában kell a magunk számára lefordítani egy olyan szerző üzeneteit, aki a korlátozott pluralizmus teoretikusa volt”. Bibó ugyanis, úgymond, „az egyik totális rendszert követő s egy másikat elkerülő predemokratikus-prodemokratikus (tehát: kényszerűségből még nem igazán demokratikus!) átmenet specialistája volt. Egy tranzitológus, egy politikai krizeológus műveit kell” tehát „adaptálnunk egy befejezett rendszerváltás körülményei között”. (11.) Mindösszesen: az „átmenet” ideológusa a „befejezett rendszerváltás” után szól hozzánk ilyen formán.

Balog Iván monográfiája a mögöttünk hagyott mintegy fél évtizedben keletkezett, és tavaly tavasszal jelent meg. A tavaly tavasz óta bekövetkezett, ismeretes politikai átalakulássorozat fejleményei, mit mondjunk, határozottan oldani látszanak a Bibó-recepció illetően akadályait. A „befejezett rendszerváltás”, íme, tovatűnt: a magyar politikai intézményrendszer ismét elkanyarodni látszik a liberális demokráciától, a „kompetitív gazdaság és politika” meg a „teljes spekt-

rumú pluralizmus” körülményei pedig éppen föloldódni készülnek a kiépülő „centrális politikai erőterben”. A „*tranzitológus*” és „*politikai krizeológus*” gondolatai megint újra nem várt – és nem kívánt – aktualitást nyerhetnek.

A BIBÓ ISTVÁN RECEPCIÓJA ilyenformán nem csupán a '89-es hazai átmenet – a csúnyácska, sokunk szívének mégis oly kedvesnek megmaradó magyar félforradalom – történetének elégiáját meséli el. Legalább annyira jövődőlés-ként is olvasható: politikai gondolkodástörténetünk klasszikusának a jövőben is lesz érdemi mondanivalója a számunkra.

Perecz László

TEOLÓGIAI POLITIKA

Tóth-Matolcsi László: Műhely a lehetetlenséghez. Kapcsolódási pontok Bibó István és Ravasz László életművében
Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, h. n. 2005. 271 oldal + 3 fényképpoldal, 2700 Ft

Jó, lehet, hogy a Carl Schmitt kötetére utaló cím¹ gyöngé szójáték, és a politikát megszelídíteni kívánó Bibó István, illetve a politikában moralizálni megkísérlő Ravasz László kapcsán a decizionizmus bajnokát emlegetni talán botrányos. Majd meglátjuk! Figyelemfelkeltőnek azonban bizvást jó lesz. De miért is egy hat évvel ezelőtti műre kell fölhívni a figyelmet? Az egyik ok kétségen kívül a Bibó-centenárium. Egy kerek évforduló számvetés, és egy olyan politikai gondolkodó esetében, akivel kapcsolatban rögzült nyelvi fordulattá vált a *Bibó-felejtés*, érdekes lehet számba venni az elmúlt idők termését. Ennél az „azért kell vele foglalkozni, mert még nem foglalkozott vele senki” érvnél azonban van komolyabb és személyesebb is. Sokunknak volt megrázó olvasmányélménye Bibó István ZSIDÓKÉRDÉS MAGYARORSZÁGON 1944 UTÁN című tanulmánya. Az is köztudottnak mondható, hogy Bibó István Ravasz László református püspök veje volt. Meglepődtem azonban, amikor hajdanán, régi folyóiratok böngészése során, a két világháború között Kolozsváron megjelent *Hitel* című lapban rátaláltam Ravasz

László A ZSIDÓKÉRDÉS MAGYARORSZÁGON című tanulmányára.² Meglepődtem, mert Bibó nem utalt arra, hogy írásának ilyen nyilvánvaló előzményei lettek volna. Ha több élettapasztalatom van, nem lepődöm meg, ugyanis rögtön eszembe jut, hogy a Bibó-cikk megjelenése idején a püspök-após cikkét megemlíteni feljelenésnek számított volna. Megmaradt és motoszkált a fejemben a két cikk párhuzama (bár a két írás címe közötti, a határozott névelő használatát illető különbség sokáig nem jutott el a tudatomig), és ehhez képest a két jeles személyiségnek a zsidókérdéshez való viszonyával is részletesen foglalkozó, most ismertető művet – a terjesztés nélküli magyar tudományos könyvkiadás nagyobb dicséretére – megjelenése idején nem vettem észre.

Mielőtt még az ismertetés részleteibe mennék, tisztáznom kell olvasási szempontjaimat. Bár Tóth-Matolcsi László műve az Argumentumnál, tehát egy tudományos kiadónál jelent meg, nem kifejezetten tudományos műként kívánom mérlegre tenni, nem kutatom árgus szemekkel esetleges tévedéseit. Ha ez volna a szándékom, akkor nem is ebben a folyóiratban kellene közreadnom véleményemet. Szempontom inkább a közélet iránt érdeklődő, aki – egyébként az ismertető mű szerzőjéhez hasonlóan – szeret a múlton keresztül kapaszkodókat találni jelenéhez. Természetesen a könyv, melyben Tóth-Matolcsi László 1999 óta folytatott kutatásait összegezte, tudományos igényű munka, valahol a monográfia és a tanulmánygyűjtemény között. Szerzője a könyvvel azonos című bölcsészdoktori disszertációját 2009-ben védte meg. Körülbelül két fejezet rövid összefoglalása egy előadás írásos változataként a könyv megjelenésével közel egyidejűleg megjelent a *Beszélő* című folyóiratban.³ Tudományos igényű, azaz tudományos nyelvezetű, szóhasználatában néha még tudálékos is (nem kellően tisztázott például a *neokantiánus* vagy a *liberális/szabadelvű teológia* terminus használata).⁴ Tudományos igényű, de nem teljesen egyenletes színvonalú. Van a műnek olyan része (SZELLEMI-ÉLETRAJZI PORTRÉK), amelyben a szerző zavaróan keveset hivatkozik forrásaira, és forrásanyagával szemben sem elég kritikus. Vannak a műben – nem is titkolt – aránytalanságok: „*A Bibóval foglalkozó szövegrészek rendre terjedelmesebbek.*” (7.) A különbség részben a KERESZTÉNYSÉGGÉPEK ÉS TEOLÓGIAI ELŐFELTÉVESEK című fejezetnek tudható

be, ahol Tóth-Matolcsi alig több, mint feleakkora terjedelemben foglalkozik a teológus és lelképásztor Ravasz Lászlóval, mint Bibó Istvánnal, részben pedig annak, hogy a könyv két, messze legterjedelmesebb fejezete (SZABADGONDOLKODÓ KERESZTÉNYSÉG; ZSIDÓK ÉS ANTISZEMITÁK – talán ezek voltak azok, melyekre a könyv maga elkezdett fölépülni) Bibó Istvánnal foglalkozik. Lehetne kötözködnivalókat keresni, de nem ez a céloom, hanem sokkal inkább a kialakított összkép mérlegelése.

Előbb összefoglalom, mit is mond a szerző, majd fölvetek néhány kérdést, amit másként látok, mint ő. A mű kinyilvánított célja annak vizsgálata, „*milyen előfeltevések és elméleti koncepciók határozták meg Ravasz László és Bibó István esetében a keresztény értékek és a politika egyeztetésének szempontjait, azaz milyen motivációi alapján közelítették meg a politikum szféráját?*” (7–8.). (Az „*értékek*” jelzőjét illetően a műben sehol nem derül ki, két református főhős esetében miért a katolikus szóhasználat. Egy református püspök vonatkozásában ez több, mint szóhasználati kérdés.) A vizsgálódás közéleti célja közvetve fogalmaztatik meg: a szerző elutasít egy terjedőben lévő gondolkodói habitust, „*az elutasítás–azonosulás rossz*” kettősségét (8.). Bár a rossz kettősség nagyon bibós megfogalmazás, a szerző célja a „*két gondolkodó viszonyát*” úgy megközelíteni, hogy egyik se szolgáljon mérceként a másikkal szemben (8.), magyarán a szerző egy Bibótól és Ravasztól egyaránt független fogalmi keretet indítványoz. A kitűzött célhoz vezető eljárás az életművek nemzeti alkatra és zsidókérdésre vonatkozó részeinek, „*párhuzamos rekonstrukciója*” (9.). Nem az életrajzi vonatkozások feltárására törekszik (ezt az eljárást „*puszta életrajzi adatok*” gyűjtésének tartja), hanem „*belső gondolati rekonstrukcióra*”.

Az első fejezet Bibó István és Ravasz László szellemi életrajza mintegy harminc oldalon. Érdekes, hogy ebben a bemutatásban Ravasz pályaképének nagyobb hely jut, mint Bibóéának. A hivatkozások alapján utóbbi életrajzi vázlata Huszár Tibor BIBÓ ISTVÁN. BESZÉLGETÉSEK, POLITIKAI-ÉLETRAJZI DOKUMENTUMOK című műve, az előbbié pedig saját 1992-ben megjelent emlékezései alapján íródott.⁵ Bibó István életstratégiáját a szerző úgy foglalja össze, hogy Bibó politikusnak készült; e célját úgy kívánta megközelíteni, hogy előbb értelmiségi foglalkozás által anyagi függetlenséget óhajtott szerezni,

majd ezt a magántanári háttérrel biztosítva, közéleti szerepet kívánt vállalni (14.). Bibó szellemi fejlődését a szerző az Erdei Ferenc – Reitzer Béla – Bibó István szellemi háromszög segítségével villantja föl. Ezen belül is Erdei Ferenc szerepét hangsúlyozza – ő volt az, aki Bibót ráébresztette, hogy az „*úríság*” szerep, melynek sajátos társadalomlélektani lenyomatai alakulnak ki a különböző helyzetű emberekben. E fölismerés hatására alakulhatott ki Bibó István társadalomreformer programja. Ravasz – emlékirata szerint – bölcsészalkat volt, aki azonban teológussá lett, majd a teológiához húzó lelképásztorként kapott egyházától vezetői hivatalt (a szó elhívás értelmében is). Mivel Ravasz László életpályája kevésbé ismert, mint Bibó Istváné, érdemes kiemelni, hogy 1882–1975 között élt hősünk 1904-től püspöki titkár volt, 1907-től egyetemi magántanár. Tájékozódására utal, hogy 1910–1917 között szabadkőműves. 1918-ban (ez a tény a könyvben nem szerepel) az Erdélyi Református Egyházkerület főjegyzőjévé, 1921-ben a Kálvin téri gyülekezet lelkészévé és a Duna-melléki Egyházkerület püspökévé választották (37.).

A második (tematikusan az első s a könyvben a leghosszabb) fejezet a két főhős szellemi alkatának eszmetörténeti gyökereivel foglalkozik. Bibó István esetében a szerző egyrészt hőse kereszténységképének, másrészt „*az ebből fakadó*” „*saját magára vonatkoztatott*” szerepmintának a vizsgálatát tűzte ki célként. Ravasz László esetében a teológiai előfeltevések föltárása a cél, ugyanakkor – mint a szerző írja – csak Ravasz felületi nézeteinek elemzésére (46.) vállalkozik (bármit jelentsen is ez). A fejezet – miként a kötet többi része is – hősönként elkülönített félfejezetekre oszlik. A Bibó Istvánról szóló címe: SZABADGONDOLKODÓ KERESZTÉNYSÉG, a Ravasz Lászlóról szólóé: AZ „*IGE-TEOLÓGUSA*”.⁶

A Bibóról szóló rész első alfejezete (A REÁLIS UTÓPIA SZEREPE) Bibó István politikafelfogását rekonstruálja annak egy 1946/47-es előadás-vázlata alapján. Eszerint a politika a valóság és a jövőkép közötti értékelő folyamat, melynek módszertani eszköze a reális utópia. A következő alfejezet A SZINOPTIKUS MÓDSZER-t tárgyalja. A módszer a *van* és *legyen* kanti antinómiájának áthidalására szolgál. (Itt a bázis Bibó egy bő évtizeddel korábbi, 1935-ös tanulmánya, a KÉNYSZER, JOG, SZABADSÁG.) A módszer révén új-

raalkotható a kényszer, a hatalom, a félelem és a – Bibónál fontos – hisztéria fogalma. A LEGTIMITÁSI ELVEK FÉLELEM- ÉS ERŐSZAKCSÖKKENTŐ SZEREPÉ-t (harmadik alfejezet) illető elgondolásait Bibó István Guglielmo Ferrero filozofikus történeti írásai alapján dolgozta ki. A KÖZÖSSÉGI ÉRTÉKELÉS VÁLSÁGA ÉS ANNAK ORVOSSÁGAI című alfejezetben Bibó 1943-as Mannheim-értelmezésére támaszkodva mondja ki – szövirágos formában – a szerző, hogy Bibó István kereszténységképe saját „*humanista utópiájának*» az *európai politikai fejlődésben leképeződő történeti kontextusa*” (60.). Az EURÓPAI POLITIKAI FEJLŐDÉS ÉRTELME című alfejezet Bibó Istvánnak egy kései, 1971–1972-ben magnetofonon rögzített szövegén alapul, és az a célja, hogy megmutassa, milyen szerepe volt Bibó kereszténységfelfogásának a közösségi skizofréniák orvoslására kínált javaslataiban. Ismertetésem kitűzött módszerével szemben itt kénytelen vagyok közvetlen és határozott kifogást emelni avval szemben, hogy a szerző Bibó egy olyan művét elemzi hosszan, mely megfogalmazója életében nem jelent meg, és amelynek kijavításához „*és végleges formába öntéséhez egyéb munkái és körülményei miatt nem jutott hozzá*”.⁷ A kifogás veleje természetesen nem ez a pusztá tény, hanem az, hogy e tény értékelését a szerző elhanyagolja (csak az utolsó alfejezet végén [94.], egy mondatban említi meg).

Az európai fejlődés bibói értelmezésével foglalkozó alfejezetet egy kitérő (EGY ELMARADT PÁRBESZÉD: AZ UCHRÓNIA) követi.⁸ A Bibó István keresztény – ha tetszik: teologikus – politikus-ságáról szóló fejezetfél utolsó alfejezete: az ÖKUMENIKUS KERESZTÉNYSÉG VAGY REVIDEÁLT KATOLICIZMUS? Ebben a szerző Bibó István kereszténységének minéműségét kívánja meghatározni, és eközben szerét ejti, hogy – Csepregi András nyomán – bemutassa Adolf Harnack teológiáját is (e kitérő szerepe nem teljesen világos). A szerző vitatja Bibó kereszténységfelfogásának protestáns jellegét (bár a reformáció előtt élt Szent Ágoston említése nézetem szerint nem perdöntő érv). Lényegében ez az alfejezet magyarázza meg az egész félfejezet címét, a szabadgondolkodó kereszténységet (ismét: bármit jelentsen is e kifejezés – talán a liberális kétféle értelme, a szabadelvű és a szabadgondolkodó keveredik). Minden szándékom ellenére rá kell mutatnom egy sajnálatos szövegváltoztatásra. Tóth-Matolcsi azt írja, hogy Bibó címzetes kanonok vádjá szerint Ravasz bíboros⁹ „*soha nem adott világos felmentést a keresztény szabadgondolkodók*

ateizmusára” (87.). A vád értelmetlennek tűnven, visszakerestem az eredeti szöveg helyét. Kitűnt, hogy ott Bibó kanonok „*csupán*” a csodahit alól való fölmentést várná el. Megjegyzendő, még e helyes változatnak is súlyos következményei volnának az ismertetett könyv mondanivalójára nézve, hiszen Bibó kanonok még így is a keresztény hit alapjainak megtagadását várja a bíborostól.

A Ravasz Lászlóról szóló félfejezet alfejezeteinek (A MAGYAR ÉRTÉKTEOLÓGIAI GONDOLKODÁS KEZDETEI; TEOLÓGIAI FORRÁSVÍDEKEK; AZ ÉRTÉKFILOZÓFIA ÉS BÖHM KÁROLY HATÁSA; AZ ÉRTÉKTEOLÓGIAI KORSZAK; A FORDULAT) ismertetésétől (az utolsó kivételével) fölmentem magam, ugyanis – már megint megszegve a magam elé állított szabályt – bírálólag meg kell állapítanom, a szerző szövegkezelése nagyon bizonytalan, így következtetései is agyaglábakon állnak. Arról van szó, hogy például (103.) Tóth-Matolcsi idéz Ravasz László művéből, melyben Ravasz arról ír, miként is értelmezi Schopenhauer Kantot. Egy ilyen esetben elvárható volna a „*ki beszél*” kérdésének tisztázása. A Ravasz-félfejezet utolsó alfejezetében (KULTÜRPROTESTANTIZMUS VAGY ÉLŐ EGYHÁZ) a protestantizmus mibenléte kerül terítékre. A mérlegelés során a kulturális tartalmaival és közösségmegtartó föladataival azonosított („nemzeti”) változat kerül az egyik, a felekezeti élet kiüresedésével, eldologiasodásával szemben föllépő hitvalló, misszionáló („evangelizáló”) pedig a másik serpenyőbe. Ez az alternatíva egyházpolitikailag a „*közjogiassá váló államegyház*” és a „*szabad egyház a szabad államban*” elvek kettősségében fogalmazódott meg. Ravasz László lelkipásztori céljai a második opcióhoz álltak közelebb: „*az igehirdetés magában foglalja a tanítást, a pásztorrágot, a sákramentumok kiszolgálását és a kulcsok hatalmát, az egyházfegyelmet*” (39.). Ugyanakkor – kiegészítvén Tóth-Matolcsi gondolatmenetét – Ravasznak egyháza választott vezetőjeként el kellett ismernie a realitásokat, melyeket ő református szemszögből fogalmazott meg: „*én államtól szabad egyház csak akkor lehetek, ha az állam is szabad, nemcsak tőlem, hanem a nálam hatalmasabb egyháztól is*”.¹⁰

A könyv második tematikus s egyben ezek között legrövidebb fejezete a NEMZET, NACIONALIZMUS, ALKAT-VITA című. Három részből áll – a hősnékenti félfejezeteket megelőzi egy eszmétörténeti alfejezet, amely a szellemi hatásokról szól (NEMZET-KARAKTEROLÓGIÁK ÉS ALKAT-DISKURZUSOK). E rész célja a két főhős álláspontjának rekonst-

ruálása és ezen keresztül „magukra vonatkoztatott szerepmintáik” vizsgálata. Ezen belül is az idősb Bibó Istvánra nagy hatást gyakorolt Wilhelm Wundt említették először, majd önálló alfejezetként Szekfű Gyula kis- és nagymagyar alkatfogalmáról esik szó (HÁROM NEMZEDÉK). Ismét szabályt szegve meg kell említeni, hogy Szekfű alkatfogalmának rekonstrukciójára nem a SZÁMÚZÓTT RÁKÓCZI és a HÁROM NEMZEDÉK a legalkalmasabb művek, hanem a faji szóhasználatlaltal kokettáló FAJI SAJÁTOSÁGAINK A GAZDASÁGTÖRTÉNET VILÁGÁNÁL¹¹ (mely különnyomatként már A MAGYAR BORTERMELŐ LELKI ALKATA. TÖRTÉNELMI TANULMÁNY címmel jelent meg), illetve A MAGYAR ÁLLAM ÉLETRAJZA. TÖRTÉNELMI TANULMÁNY,¹² mely Friedrich Meinecke VILÁGPOLGÁRSÁG ÉS NEMZETÁLLAM című művének kisméretű nagynémet fogalompárja¹³ mentén pontosan és veretesen fogalmazza meg, mit is ért – anélkül, hogy e szavakat használná – a kis- és a nagymagyar felfogás alatt.¹⁴ A szerző ezenkívül A VÁNDOR ÉS A BUJDOSÓ és a KISEBBSÉGBEN című művek alfejezetenkénti bemutatásával vezeti föl a témakört. A Ravasszal foglalkozó fél- (valójában: harmad-) fejezetben (A NEMZET MINT ORGANIZÁLT GYŰLEKEZET) a szerző a püspök egy, az utókor által jelentéktelennek minősített tanulmányát veszi szemügyre, és mutatja meg, hogy Ravasz László a maga missziós felfogása alapján kísérelte meg hivatásalapú nemzetképet megfogalmazni. Ez aktuálpolitikailag a szekfűi, gyakran katolikusnak tekintett nagymagyar felfogás református változatát jelentette.

A Bibó-félféjezet (A MAGYAR ALKAT TORZULÁSAI) arra keresi a választ, miként alakta meg Bibó István „az alkat-diskurzus kérdésfelvetéseit” (163.). E fél- (harmad-) fejezetben előbb – szerkesztésileg következetlenül – egy hatástörténeti rész következik, majd Erdei Ferenc hatásának bemutatásához a szerző Bibó A MAGYARSÁGTUDOMÁNY PROBLÉMÁJA című írását használja föl. Szabó Dezső, Németh László és Szekfű Gyula határsáról a fejezetzáró összegzésben olvashatunk. A Ravasz-résznek megfelelő alfejezet (A KÖZÖSSÉGI SZIZOPHÉNIA TÖRTÉNETE ÉS ORVOSÁGA) Bibó híres esszéjének, az ELTORZULT MAGYAR ALKAT, ZSÁKUTCÁS MAGYAR TÖRTÉNELEM-nek a kommentárja.

A harmadik tematikus fejezet az ASSZIMILÁCIÓ, ANTISZEMITIZMUS, ZSIDÓKÉRDÉS. A fejezet ismét két hősönkénti alfejezetre oszlik, az első programja egy teológiai-politikai csapdahelyzet vizsgálata: az első lépésben áttekinti „Ravasz László mérsékelt antiszemitizmusának szemléleti, világné-

zeti összetevőit”, a másodikban kimutatja, „milyen motivációk határozták meg egyházkormányzóként tett megnyilatkozásait és cselekedeteit” „a zsidótörvények és a deportálások idején”; s végül összeköti Ravasznak a politikához és a teológiához való viszonyát (167.). A második félféjezet nyomon kívánja követni, miként lett Bibó István „mérsékelt antiszemitából” „azzal teljes mértékben szembe forduló” (168.). Figyelemmel kívánja kísérni Bibónak az egyházakkal és a bocsánatkéréssel kapcsolatos álláspontját, illetve rekonstruálni törekszik az antiszemitizmusról kínált értelmezését és magyarázatát.

A ZSIDÓMENTŐ EGYHÁZ ÉS AZ ANTISZEMITIZMUS című alfejezet megállapítja a Ravasz László álláspontjának feltárását megnehezítő körülményt, azt ugyanis, hogy személyes álláspontját el kell választani az általa képviselt egyház fellépésétől és szerepétől (162.), illetve, hogy „az egyházak fellépéseit nem pusztán azok vezetői, hanem az egyház tagságának álláspontja is befolyásolta” (168.). Ravasz László szerint zsidókérdés létezett, sőt: számára a zsidókérdés – volt. (E megkülönböztetéssel azt kívánom érzékeltetni, hogy zsidókérdés létezhet olyasvalaki szerint is, aki maga nem hisz benne, de durkheimi értelemben társadalmi ténynek tekinti, míg a zsidókérdés van annak a számára, aki hisz benne, aki a közösségi tudaton kívüli valóságnak tartja.) A püspök evvel kapcsolatos megnyilatkozásai bő három évtizedet fognak át. Tóth-Matolcsi röviden és kevésbé dokumentáltan intézi el hősének a világháborús fölkészülés előtti megnyilvánulásait. Hosszabban ismerteti és elemzi Ravasz felsőházi felszólalásait, majd pedig a shoá idején tanúsított magatartását és tetteit. Megállapítja, hogy Ravasz László 1944-ben megváltoztatta álláspontját,¹⁵ a háború után pedig „revideálta korábbi véleményét” (169.). Ugyanakkor a szerző idézi Ravasz 1960. évi visszaemlékezését (181.), melyben úgy fogalmaz, hogy „[b]ármennyire igaz mindaz, amit beszédem folyamán felhoztam, nekem azt kellett volna mondanom: a javaslatot nem fogadom el, mert vétek vele a demokrácia alapelve [...] ellen” (181.), anélkül azonban, hogy megkísérelné feloldani a nyilvánvaló ellentmondást.

A Bibó-félféjezet (ZSIDÓK ÉS ANTISZEMITÁR) két szálon kezdődik. Az egyik a személyes kötődések világa, Bibó István barátsága Reitzer Bélával és Erdei Ferencel. A másik a közéleti megnyilvánulásoké. A már mérsékelt antiszemitizmusként felcímkezett ideológia megtestesülésének

a Márciusi Front 1938-as programjának Bibótól származtatható részeit tekinti.¹⁶ A programszöveg olvastán talán célszerűbb volna a címkét fajvédőre vagy etnoprotekcionistára változtatni.¹⁷ Ezt a fogalmi elkülönítést alátámasztja Bibónak a zsidóság gazdasági szupremáciájáról készített előadásvázlata (nem „*termékeny antiszemitizmus az, melynek alapján néptől éppoly távoli főfunkcionáriusok*” szipolyoznak [193.]). Bibó ideológiai fordulatában a szerző komoly jelentőséget tulajdonít a magánéleti szálnak, Reitzer Béla 1940. évi, munkaszolgálatból küldött levelének. Az ideológiai fordulat megtestesülése az 1942-ben megkezdett A NÉMET POLITIKAI HISZTÉRIA OKAI ÉS TÖRTÉNETE című vitáirait (melyről megjegyzi, hogy a későbbi és már ismertetett ELTORZULT MAGYAR ALKAT... pendant-ja). Bibó István – nemzeti szempontból mindenképpen – főműve a ZSIDÓKÉRDÉS MAGYARORSZÁGON 1944 UTÁN. (Nézetem szerint az eszmetörténeti elődök közé lehetne sorolni Benedek Marcellnak az 1917-es zsidókérdés körkérdésre adott válasz-esszéjét, melyben a szociálpszichológiai megfontolások, még ha nem kiforrott fogalmi nyelven is, komoly szerepet játszanak.) A szóban forgó Bibó-esszében Tóth-Matolcsi szerint „*Bibó a színoptikus módszerrel próbálja »egybenézni« az immanens rekonstrukcióval feltárt szemben álló álláspontokat, miközben tekintettel van arra, hogy ne sértsen »érzékenységeket«*” (205.).

Az esszé elemzése három alfejezetben történik meg, ezek rendre: A MAGYAR TÁRSADALOM FELELŐSSÉGE, AZ ANTISZEMITIZMUS GYÖKEREI ÉS AZ ASSZIMILÁCIÓ PROBLÉMATIKÁJA. Az első a politika erkölcsi mögöttesére kérdez rá. Mint a szerző megemlíti, a tanulmány burkoltan tartalmaz egy Bibó és Ravasz közötti vitát. Közben azonban olyan erkölcsi kérdések filozófiai tisztázásával is szolgál, mint a bocsánatkérés. (Személyes nézetem szerint ez a pár sor méltó párja Kolnai Aurél megbocsátásról szóló szép esszéjének.)¹⁸ A második alfejezetben a szerző rámutat arra, hogy Bibó a zsidóságot a kölcsönös személyes észlelések alapján határozta meg. E rész szól arról is, miként közelítette meg Bibó az antiszemitizmust a megértő eljárás segítségével. A szerző értelmezésében a hangsúly azon van, hogy Bibó szerint nem az az antiszemita, aki nem szereti a zsidókat, hanem az, aki összefüggő és megrögzült képet alakít ki arról, hogy a zsidóknak veszedelmes tulajdonságaik vannak (219.). Az asszimilációról szóló rész föltár-

ja Bibónak a szociális asszimilációról alkotott nézeteit. Nem említi ugyanakkor, hogy az asszimiláció döntő ismérvének Bibó a manapság szokásostól eltérően nem a nyelvcsere, hanem a közösségváltást tartja. A két felfogás közötti (paradigmatikus) különbséget a történeti szakirodalomban Gyáni Gábor elemezte ki.¹⁹ Fontos eleme Tóth-Matolcsi munkájának, hogy rámutat, Bibó tipológiájában van egy átmeneti, „*félúton megrekedt*” csoport, amelyik rossz sorselmenyei miatt sem magyarságát, sem zsidóságát nem kívánja megélni, s ennek létét Bibó az asszimiláció torzulásának tekinti. A szerző Kovács Andrásal ért egyet ama tekintetben, miszerint Bibó nem venné észre, hogy esetükben nem anómikus jelenségről, hanem egy asszimilációs mintaként szolgáló új csoportról van szó. (Óvatosan fölvetem, talán inkommenturábilis eltérés van Bibó István és Kovács András felfogása között. Bibó az asszimiláció föltételének az új közösségbe való átlépést tartja. Kovács András – Tóth-Matolcsi László értelmezésében – mintaadó csoportról beszél, amely – tehetjük hozzá – vagy közösség, vagy nem, tehát lehetnek olyan váltások, amelyek kovácsi értelemben asszimilációs lépések, bibói értelemben nem azok.)

A kötet keretes szerkezetében az EPILÓGUS: A FORRADALOM ALATT ÉS UTÁN című fejezet a SZELLEMI-ÉLETRAJZI PORTRÉK ellenpontja. A rövid áttekintés megmutatja ugyan, hogy a könyv mindkét hőse erkölcsi tartással rendelkező személyiség volt, akik nyomott helyzetben is helytálltak, de sajnos az időugrás miatt kimaradt az a pár év, amelyeket Bibó István visszatekintvén egyáltalán életének tekintett.²⁰ A könyv BEFEJEZÉS-e (négy oldal) végre igazi összehasonlítás, ahol egy-egy fejezeten belül is – nem csak utalásszerűen – fölbukkan mindkét szereplő neve.

Az áttekintés végére érve a szerző néhány állításával külön foglalkozom – mondhatni, most következik az a rész, ahol recenziens elmondja, miként írta volna meg ő a könyvet, ha ő írta volna. Már az ismertető részben kiemeltem Tóth-Matolcsi megjegyzését, miszerint könyvének Bibóval foglalkozó részei terjedelmesebbek a Ravasszal foglalkozókénál. Indokaira ott nem tértem ki. A szerző könyve aránytalanságát arra vezeti vissza, hogy Bibó politikaelméleti munkássága terjedelmesebb volt, „*emellett a gyakorlati politikában is szerepet vállalt a XX. századi magyar történelem két meghatározó*

korszakában” (8.). A szerző szerint a két korszak az 1945–1948 közötti, amikor is, „elsősorban szakértő szerepben került az ország politikai elitjébe” (23.), a másik egyértelműen 1956. november 3–12. között volt. Elfeledkezik a szerző Bibó háború előtti próbálkozásáról, a Márciusi Frontról, holott a 192. oldalon megemlíti ezt. Ha azonban szigorúan vesszük, Bibó soha nem szerzett politikai mandátumot (holott mandátum nélkül politizálni olyan, mint Kávéházy Konrádként hadvezérkedni). Lehet, hogy voltak ilyen tervei, hiszen közéleti szereplése érdekében kívánt anyagi függetlenséget szerezni. Ha elfogadjuk, hogy ez volt a tényleges törekvése, akkor ebből egy weberi értelemben hagyományos politikusi szerepfelfogásra következtethetünk (mely szerep betöltője nem a politikából, hanem a politikának kíván élni). A célul kitűzött függetlenség azonban kérdéses. Az egyetemet hazánkban állami pénzből tartották fön, a tanári állás állami engedmény alapján keletkezett. (Tény, hogy a létfenntartásnak az államtól való függetlensége hazánkban a lelkészek esetében is kétséges, hiszen létalapjuk részben az államsegély volt.) Mennyire különbözik ez a fajta függetlenség attól, amelyiket például az Erdei fivérek valósítottak meg, akik politikusi pályafutásuk hullámvölgyeiben hagyománytermesztésből, a piacról éltek meg.

Ravasz László többszörösen is szerzett – politikán most nem csak az országos-állami politikát értve – politikai felhatalmazást. Először is közvetlenül, püspökként, zsinati elnökként, egyházkormányzóként, másodjára közvetve, egyházi választott tisztségének következményeként egyházi hivatala révén, törvény által a királyság felsőházába. Csak hogy érzékelhessük, milyen módon keletkezik egy politikai felhatalmazás, tekintjük át, milyen számítások mentén alakult ki, hogy Ravasz nyerje el a püspökséget.²¹

A püspökválasztás során „Ravasz legkomolyabb ellenjelöltjének Kováts J. István teológiai tanár, országgyűlési képviselő bizonyult”.²² A „két jelölt tábora között [...] harc bontakozott ki, amelynek komoly politikai, egyházpolitikai vetülete is volt”.²³ (A belpolitikai Nagyatádi Szabó István és Bethlen István között.) „A református közvélemény [...] figyelte a politikai katolicizmus megerősödő politikai befolyását, attól tartva, hogy a dualizmus liberális konzervatív berendezkedéséhez képest a formálódó keresztény konzervatív politikára egyoldalúan nagy hatást fog gyakorolni a katolikus klérus.”

„A gyakorlatias tehetségű és széles külföldi kapcsolatokkal rendelkező Kováts [...] egyházi szervezőmunkája mellett a korabeli politikai küzdelmekben is aktív szerepet játszott. A Károlyi-kormányban [...], a Teleki-kormány alatt [...], 1920 áprilisában pedig a demokratikus, függetlenségi és protestáns hagyományokra támaszkodó kisgazdapárt programjával került a nemzetgyűlésbe, s egy ideig a párt alelnök[e]. Kováts J. püspökségétől [...] konfliktusoktól sem visszariadó, harcoss egyházpolitikai vonalvezetést lehetett várni, politikai szerepvállalásából adódóan őt elsősorban a kisgazdapárt támogatta. Ravasz püspökké választását velük szemben azon csoportok szorgalmazták, akik a pártpolitikától nagyobb távolságot tartó egyházvezetést láttak volna szívesen a budapesti püspöki székhelyben, s nem kívánták az egyházpolitikait ellentéteket sem a kormányval, sem a katolikus klérussal kiélezni.

Míg az egyházpolitikai célok mentén viszonylag könnyen el lehetett határolni a két jelölt mögött felsorakozó csoportokat, a különböző teológiai és kegyességi irányzatok között a határvonal már nem volt ilyen egyértelmű.” Kováts hoz „állt közelebb a Sebestyén Jenő teológiai professzor által fémjelzett hitvalló »történelmi kálvinista« irányzat, velük szemben Ravasz a felekezeti közti alapon szerveződő Magyar Evangéliumi Keresztény Diákszövetség [...] körével tartott szorosabb kapcsolatot, s javarészt mögé sorakoztak fel a háború előtti angolszász eredetű ébredési mozgalmak hívei is. Ugyanakkor Ravasz számat vetett a történelmi kálvinizmus fontosságával, elismerte törekvéseiket, és így jeles képviselőik [...] sem támasztottak ellenvetést Ravasz személyével szemben. Ravasz erősítették továbbá az egyház belső megújulása érdekében átfogó reformokat sürgető lelkészi csoportosulás, az ún. Péceli Kör²⁴ tagjai. Ravasz mögött ezáltal igen sokszínű tábor sorakozott fel.”

A püspökválasztást Kováts fő támazsa úgy értékelte, hogy „nem személyek, hanem szempontok küzdenek. Akik szervezők, intézményeket alkotók, református egyházpolitikát teremtő és irányító, szigorú egyházfegyelmet és rendet sürgető, agitáló, az egyházat egyházi úton is febrázó, cselekvő, az aktivitásban is az egyházért való minden irányú harcban előljáró püspököket akarnak, azok inkább Kováts [...] mellé állnak”. Evvel szemben Ravaszt „tollal és az ékesszólás erejével [élő] és elsősorban az evangelizálás eszközeit és fegyvereit felhasználó filozófus-teológusként jellemezte”.²⁵

Az esetleírásban említett történelmi kálvinizmus holland eredetű irányzat volt, Abraham Kuyper (1837–1920) teológus és államférfi ne-

véhez fűződik,²⁶ szociológiailag tekintve a nagykapitalizmus által szorongatott kisegyszintenciák alkották a bázisát, és valóban a szigorú egyházfegyelmre támaszkodott.²⁷ Egy ilyen irányzat ott tudhat közpolitikai sikereket elérni, ahol a hitvalláson alapuló szociális fegyelmezésnek komoly hagyományai vannak. Hazánkban már a régebbi múltban sem ez volt a helyzet, s főként nem ez volt Budapesten, ahol az ország legnagyobb gyülekezete alakult ki, ugyanakkor e gyülekezet tagságának túlnyomó része bevándorolt volt, és a „*lélekszám növekedésével párhuzamosan és fokozatosan növekedett az eltérés az egyházközségi terheket ténylegesen viselők (adózők) és a névlegesen reformátusnak tekinthetők között*”. „*Az egyházvezetés többször megkísérelte, hogy adófizetésre bírja a város összes reformátusát. Ez sosem sikerült a kívánt mértékben.*”²⁸ Szikáran mérlegelve, Ravasz püspökké választása az egyház számára racionális döntés volt, ha a döntnökök úgy vélekedtek, hogy Kováts fegyelmező törekvései megosztó hatással járnának, s a nem teljesen elkötelezett hívek jelentős része dezertálna.

A szintén az esetleírásban szereplő ébredési mozgalom hazánkban a reformkor végén, a neoabszolútizmus idején jelentkezett, első hívei a nyugat felől érkező protestáns szakmunkások és vállalkozók voltak. Az irányzat a hitvallás egyéni, érzelmi átélésének szükségét és a kegyességet hangsúlyozta. Érdemes megemlíteni, hogy e törekvések megtestesítője hazánkban a Skót Misszió volt, mely kezdettől fogva a zsidók megtérítésének programjával jelentkezett.²⁹ A kegyesség egyik megnyilvánulása az úgynevezett belmisszió volt, amely a modern szociálpolitika egyik előfutárának tekinthető.³⁰

Már az eddig mondottak alapján is csak egyetérthetünk a szerzőnek azzal a megállapításával, miszerint „*Ravasz László politikai működését, nemzetfelfogását – mint ahogy kereszténységét, egyházkormányzói működését és közéleti szerepét is – nem politikai állásfoglalásai tükrében kell megítélnünk, hanem reformátussága és püspöki munkássága felől kell értékelnünk politikai szerepvállalását*” (162.). A szerző azonban nem számolt e megállapításának következményeivel. E nézőpont ugyanis Ravasz László szövegeinek radikális politikai olvasatát követelné meg, ahol a szöveg egy többé-kevésbé nyilvánvaló politikai küzdelem összefüggésrendszerében nyeri el értelmét.

Ha nincs jelen a politikai szorítás, nem szükséges az efféle olvasat. Kétségen kívül, Ravasz

Lászlónak a *Huszadik Század* körkérdésére adott választát inkább a teológia (zsidótérítés) és a tudásszociológia (szociáldarwinizmus) felől kell olvasni, de felsőházi beszédeiben már nem csak a nyilvánvaló gondolatmenetet kell felismerni, hanem megérteni a helyzet szorítását és észrevenni a vitázó lelki szemei előtt megjelenő ellenfeleknek szóló megjegyzéseket is. Ami a helyzet szorítását illeti, Tóth-Matolcsi a második zsidótörvény vitája kapcsán idézi is Ravasz László PRO MEMORIÁ-jának vonatkozó passzusát, melyben a püspök elmondja, miként látta a felsőház lehetőségeit (a törvény keresztültvitelét megakadályozni nem tudták volna, de tarthattak attól, hogy elutasításukkal kormányt buktatnak) (180.). A közvetlenül a háború után íródott emlékiratban Ravasz a tétet úgy fogalmazza meg, miszerint „*ma már nem lenne Magyarországon zsidókérdés, úgy, mint Németországban nincs*”.³¹

A politikai cselekvés részben tettben, részben cselekvésértékű szavakban nyilvánul meg. Tóth-Matolcsi maga is megemlíti, hogy 1939-ben Ravasz László közreműködésével, a belmissziós program részeként megalakult a Magyar Evangéliumi Munkásszövetség (40.). Ugyanakkor ezt a szociáldemokráciával szembeni lépésként értékeli, holott a körülmények figyelembevételével bizvást föltehető, hogy a szervezet a szélsőjobboldali szerveződések riválisa is kívánhatott lenni. Ami a cselekvésértékű szavakat illeti, érdemes áttekinteni a felsőházbeli megnyilvánulását. A kérdést feldolgozó történeti tanulmányból kiderül, hogy Ravasz számára a szavazásban való részvétel mellett lett volna még egy elvi lehetőség, a lemondás – ezt a lépést tette meg a felsőház elnöke, gr. Károlyi Gyula. Az ő indoklása is úgy hangzott azonban, miszerint „*a felsőháznak a zsidótörvénnyel szemben való esetleges állásfoglalása olyan súlyos kormányzati zavarokat idézhet elő, melynek következményeit képtelen [...] lemérni*”.³² Kérdés viszont, hogy Ravasz püspök, aki választott egyházi tiszte révén került a közpolitika e fórumára, követ-hette volna-e Károlyi példáját. Túl a jogi nehézségeken és azon, hogy kiket hozott volna politikailag nehéz helyzetbe, az ő megbízatása a házelnökénél konkrétabb, nevezetesen egyháznak képviselője volt. Amit mérlegelni kellett, hogy ellenszavazata nyomán „*a nyáj szét fog[-e] oszlani*”, vagy a törvény támogatásával sem „*tudja összetartani az egyház juhait*”.³³ Ha Bibó István fogalom párosát használnánk, ezt hamis realizmusnak kellene értékelnünk, az

adott politikai helyzet szempontjából azonban inkább vergődés egy megoldhatatlan helyzetben.³⁴ Az 1944-es „*apokaliptikus világ*” vonatkozásában Tóth-Matolcsi idézi a negyvennégy évvel későbbi Ravasz Lászlót: „*az egyház szólalt meg*”, „*kockáztatva azt, hogy saját népe ellene fordul*” (189.). (Ne feledjük, a reformátusoknál az egyházkormányzás „*túlnyomólag a világiak kezében*” volt.)³⁵

Érdeemes lehet ezek után a szöveget azt keresve olvasni, miként kísérli meg a püspök pozicionálni magát. A következő idézetgyűjteményben a hangsúlyt nem Ravasz belső monológjára helyezem, amelyben továbbra sem mondott mást, mint amit 1917 óta újra és újra elmondott, hanem a „kiszólásokra”. A „*felelősség a kormányt illeti*” {158b}; „*könnyebb, kényelmesebb lett volna visszautasítani a törvényt, és ha ma átmenetileg talán nem is lett volna népszerű ez a magatartás, egészen bizonyos, hogy a múlt időkkel egyre több megértést tanúsított volna a késői korszak történetírója egy ilyen magatartással szemben*”; „*vállalhatjuk nyugodtan a kisebb kár jogcímén*” {159a}; „*itt világnézet-változás is közrejátszik. Nemcsak álláspontkülönbség ez, de a korszellem különbsége is*” {159a–b}; az „*egyik a régi humanista felfogás [...] az idősebb generáció nemes képviselőjében*”, a „*másik, a népi vagy szociális felfogás*”; „*mindkét felfogást egyoldalúnak tartom*” {159b}; „*A jogos hatalmi út [...] a törvényhozás útja, [...] az egyetlen lehetőség [...] az erőszakkal szemben*” {161b}; a „*magyar ifjak nehogy azt gondolják, hogy az élet olyan könnyű, mint amilyen egyik-másikra nézve egy elhelyezkedés fog lenni e törvény alapján. Nehogy a magyar ifjú lelkében a rabló darazsak képe újuljon meg, amelyek a mások szorgalmának mézét gondtalanul élék fel*” {163a}.³⁶ Mintha két beszéd volna egymásba szöve. Tóth-Matolcsi ezt „*meglehetősen tudathasadásos lelkiállapot*”-nak látja (168), holott inkább célszerű retorikai fogások gyűjteménye. Talán a legfontosabb kérdés azonban mégis az, vajon mit nem mondott vagy nem tudhatott mondani Ravasz László. Egy már korábban idézett utólagos megfontolásában is úgy fogalmazott: „*azt kellett volna mondanom: a javaslatot nem fogadom el*”, holott a felsőház tisztségéből fakadó tagjaként kézenfekvő lett volna úgy fogalmaznia: „*a Református Egyház a javaslatot nem fogadja el*”. Ha nem így történt, akkor annak súlyos okának kellett lennie. Kiss Réka hivatkozott tanulmányából kiderül, hogy Ravasz 1921-ben egy heterogén koalíció támogatásával nyerte el püspöki tisztét. Az 1927-ben

megalakult felsőházban elfoglalt helye az ő esetében arra az elvre épült, hogy a nagy testületek képesek kifelé egységként megnyilvánulni. Egyházának népe azonban, miként az az idézett beszédéből is kitűnik, nem állt egységesen Ravasz László mögött. E ponton eljutunk a könyv témájának politikai-szociológiai vonatkozásához.

Milyen volt az a társadalom, amelyikben a könyvben tárgyalt eszméletörténeti folyamatok lezajlottak? A szokásos válasz erre az, hogy ezt a társadalmat a Bibó Istvánra is nagy hatást gyakorolt Erdei Ferenc által megrajzolt kettős társadalomként kell elképzelnünk. Ez a modell – akár egyetértünk vele, akár nem – belföldi fogyasztásra alkalmas, de miként feleltethető meg a kor európai társadalomfejlődési vonulatainak? Másként forgatva a szót: vajon megfeleltethető-e ez a társadalomképlet a korabeli Európa más társadalmait leíró oszloposodásnak (pilarizáció) vagy oszloprendi berendezkedésnek (verzuing)?³⁷ A kérdést eddig inkább a politológusok, mint a történészek tették fel, de – föltéve, hogy hazánk történelmét európai keretek között is értelmezni kívánjuk – a válasz egyre kevésbé lesz megkerülhető. Első pillantásra a hazai kettős társadalommodell a másutt is azonosítható oszloprendi szerveződés egyik esete. De ha ez így volna, akkor meg kellene tudni magyarázni, miért is tér el nagymértékben a holland, illetve belga és a magyar szociális és politikai fejlődés egymástól – ha tetszik, a nemrégiben elhunyt történész, Péter László szavaival: miért az Elbánál hasadt szét Európa? A válasz az lehet, hogy „*a két világháború közötti magyar társadalmat nem a holland mintájú úgynevezett oszloposodás, azaz a politikai és szociális életet egységes keretbe foglaló vallásos kultúrák »szerveződéses« egymás mellett élése, hanem e kultúrák látványosan konfliktusos pluralizmusa jellemezte*”.³⁸ Amit megtoldhatunk avval, hogy azért volt konfliktusos ez a pluralizmus, mert e kultúrák magukon belül is megosztottak voltak, az eliteknek nemcsak ellenlábasaikkal, hanem saját hátsó országukkal is meg kellett küzdeniük, másként fogalmazva, az elitek legitimitáshiányban szenvedtek.

Durkheim erkölcsi sűrűségnek nevezi azt, ami a modern társadalmakat összetartja. Köznap nyelvre lefordítva urbanitásmat nevezhetnénk az embereknek ezt a kölcsönös kötődését: „*nemcsak kereskedelmi, hanem erkölcsi kapcsolatban is állnak egymással, [...] nemcsak szolgálatokat*

tesznek egymásnak, nemcsak versengenek egymással, hanem közösségi életet is élnek”.³⁹ „Bizonyos fokig indokolt arról beszélni, hogy vannak társadalmak, amelyek lényegileg ipariak lettek. Azt a tevékenységi formát, amely egyre inkább ilyen jelentős helyet foglal el a társadalomban, nem lehet minden sajátos erkölcsi szabályozás alól felszabadítani anélkül, hogy ne állna be igazi anarchia.”⁴⁰ Hazánk társadalma a XIX–XX. század fordulóján erre a félig leírásra, félig előírásra hasonlító képet mutatott: az iparosodás, a társadalmi munkamegosztás haladt ugyan, de az erkölcsi szabályozás alóli kiszabadulás még ennél is gyorsabb volt.⁴¹ S tehetünk még egy megszorítást: a vallási felekezetek által is biztosított közösségi erő valószínűleg nemcsak meggyöngült erre az időre, hanem soha nem is volt olyan erős, mint Észak-Nyugat-Európában. E kettős megállapítást a következő tényekkel világítom meg.

Ami az erkölcsi intenzitást illeti, a durkheimi megállapításhoz nagyon hasonlóan értékelte hazánk állapotait ifj. Leopold Lajos, amikor a kapitalizmus szellemét nélkülöző színlelt kapitalizmusról beszélt.⁴² E színlelés egyik jelenségeként tárgyalta ifj. Leopold a társadalmi tagolatlanságot. Negyedszázaddal később Hajnal István a tagoltság hiányát nemcsak a munkamegosztás kiforratlanságaként, hanem a hivatások számszerű, etikai és intézményi gyöngeségként is értelmezte.⁴³ Erkölcsi különbségek megvallásáról és intézményi kifejezéséről van tehát szó. Hogy egy olyan példával éljünk, amely a tárgyalt könyv témájához is közel áll, Németországban protestáns hívek egy csoportja 1934-ben kiadta az úgynevezett BARMENI TEOLÓGIAI NYILATKOZAT-ot, melyben Hitvalló Egyházként nevezték meg magukat. A NYILATKOZAT a népi-ségüket kereszténységük elé helyező úgynevezett német keresztényekkel szemben fogalmazódott meg. Elkülönülési törekvés ilyen erővel hazánkban nem mutatkozott. (Érdekes az is, hogy a NYILATKOZAT-ot inkább a felekezeti élet tekintve hagyományosabb és homogénabb Debrecenben, mint Budapesten recipiálták.⁴⁴

A vallásosság hosszabb távú hatására és erejére a demográfiaiól ismert Trieszt–Szentpétervár vonal értelmezése adhat támpontot.⁴⁵ Emlékeztet, hogy az ipari forradalmat megelőzően Észak-Nyugat-Európában a népesedési egyensúly többé-kevésbé a Malthus által leírt megelőző fékek rendszerén, azaz a meg nem házasodottak cölibátusán, a házasodás kemény föltételein és ennek megfelelően kései házaso-

dáson és nukleáris családon, illetve a házasságon belüli fogamzásszabályozás tiltásán alapult. A közösségi-szociális (ön)fegyelmezés abban a korban alapvetően egyházi keretek között történt. A nukleáris család elterjedése egyben mutatja Európának azt az övezetét is, ahol a – legyen bár katolikus vagy protestáns – vallási fegyelmezés kellően erős volt a modell fönntartásához. Ezen az övezeten kívül egyéb, összetett családformák változatosságával találkozunk. A két övezet közötti határ az imént említett vonal volna, s hazánk túlnyomórészt e vonal keleti felére esik.

Látszólag túl messzire jutottunk Ravasz László és Bibó István nézeteitől és politikai állásfoglalásaitól. Ha azonban nem a néplélekkel kívánjuk megmagyarázni, mi is volt az, amivel értelmiségiként és politikusként szembe kellett nézniük, kénytelenek vagyunk eltávolodni a könyv eredeti kérdéseitől, hőseink nézeteinek párhuzamos rekonstrukciójától. Bár Tóth-Matolcsi László műve – s ez az ismertetés során kiderült – messze nem hibátlan, és szerkesztése is lehetett volna jobb, a magam részéről köszönettel tartozom az írónak és dolgozatának, hogy alkalmat adott gondolataim összefoglalására.

Jegyzetek

1. Carl Schmitt: POLITIKAI TEOLÓGIA. Fordította Paczolay Péter. ELTE ÁJK, 1992. A politikai teológia egyébként inkább teológiai megalapozású politológiát jelent. Vö. Armin Adam: EGYHÁZ ÉS ÁLLAM – RÖVID TÖRTÉNETI BEVEZETÉS A POLITIKAI TEOLÓGIÁBA. Kálvin, 2008.
2. Ravasz László: A ZSIDÓKÉRDÉS MAGYARORSZÁGON. 3:2, 1938. 97–106. A cikk egyébként az első zsidótörvény kapcsán elmondott felsőházi beszéd közlése.
3. Tóth-Matolcsi László: RAVASZ LÁSZLÓ ÉS BIBÓ ISTVÁN NEMZETÉRTELMEZÉSEI. *Beszélő*, ú. f. 10:6., 2005.
4. Tonk Márton tanulmánya szerint nem biztos, hogy a hazai kantianizmus *neo* volt. Tonk Márton: A KANTIANIZMUS MAGYAR RECEPCIÓJÁNAK TÖRTÉNETÉBŐL. TAVASZY SÁNDOR ÉS A KOLOZSVÁRI BÖHM-ISKOLA. In: KÖZELÍTÉSEK A MAGYAR FILOZÓFIA TÖRTÉNETÉHEZ. MAGYARORSZÁG ÉS A MODERNITÁS. Mester Béla – Percz László (szerk.). Áron, 2004. 250–279., 255–263.; a liberális teológiára l. Márkus Jenő: A LIBERÁLIS SZELLEMEK A REFORMÁTUS EGYHÁZBAN. A MAGYAR REFORMÁTUS TEOLÓGIA (1939). A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, 2005. Márkusnál a liberális teológia és a teológiai liberalizmus fölcserélhető terminusok, az irányzat

lényege e mű szerint a humanista szemlélet (az „*alázatos, bűnét látó, az Isten előtt meghódoló ember helyére [...] az Isten valamiképpen magában hordozó ember lép*”), sajátos módszere a tudományos kritikai módszer (Márkus, 2005. 12–13.).

5. Ravasz László: EMLÉKEZÉSEIM. Gyökössy Endre (szerk.). A Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992. Megjegyzendő, a szerkesztő előszava szerint (Gyökössy Endre: ELŐSZÓ. RAVASZ LÁSZLÓ. In: Ravasz, 1992. 5–6.) az EMLÉKEZÉSEIM „*nem egyvég-tében*” íródott, és „*végző formába öntése is szerkesztői feladat*” volt. A szerkesztő bizonyos részeket csak a család részére, külön könyvecskében készített el, másokat külön közölt.

6. Az ige-teológia protestáns összefüggésben az úgynevezett liberális teológiával az első világháború kitörésekor szembefordult Karl Barth teológus istenismeretének, a dialektikus teológiának egyik megnevezése.

7. Bibó István: AZ EURÓPAI TÁRSADALOMFEJLŐDÉS ÉRTELME. In: Bibó István: VÁLOGATOTT TANULMÁNYOK, 3. Magvető, 1986. 545.

8. Emlékeztetőként: az írásban Bibó a közte és Ravasz László közötti véleménykülönbségeket egy fiktív történelmi fejlődésmenten megrajzolása által bontja ki. A föltételezés szerint nem indult meg a reformáció, ekként Bibó és Ravasz egyaránt a katolikus egyház tiszttségviselői.

9. A HA A ZSINATI MOZGALOM... című időjártékban Bibó István apószát katolikus bíborosként szerepelteti.

10. Kiss Réka: RAVASZ LÁSZLÓ PÜSPÖKI MŰKÖDÉSE. In: REFORMÁTUSOK BUDAPESTEN. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. Kósa László (szerk.). Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006. 537–577., 542–543. Tegyük hozzá Makkai Sándor 1940. évi helyzetértékelését: „*egyházunk [...] az állam segélye nélkül ez idő szerint és mai keretei közt nem volna képes existálni*”. Makkai Sándor: A MAGYAR REFORMÁTUSSÁG EGYHÁZI ÉLETE. Városi Nyomda, Debrecen, 1940. 62. = *Az igazság és élet füzetei*, 17.

11. *Minerva*, 1:4–7.; 8–10., 1922. 143–186., 270–304. Szekffü Gyula: A MAGYAR BORTERMELŐ LELKI ALKATA. TÖRTÉNELMI TANULMÁNY. Eggenberger, 1922.

12. Dick Manó, 1923 (1917).

13. A meinecki kis- és nagynémet felfogás nem keverendő a köztörténetből ismert fogalomppárral, a német kérdés kis-, illetve nagynémet megoldásával. A Második Birodalom, tehát a bismarcki kisémet megoldás Meinecke értelmezésében az elérhető maximumot, tehát a nagynémet felfogás győzelmét jelentette.

14. Uo. 6–7. Egészen pontosan csak a nagynémet kifejezést definiálja, a többi hasonlítás és szembesítés segítségével ebből vezethető le. Szekffü nagymagyar felfogáson az adott történelmi körülmények között elérhető lehető legteljesebb szuverenitásra való törekvés érti.

15. Az 1945. februári istentiszteleten, a Kálvin téren bűnvallásra és bűnbánatra hívta a gyülekezetet.

16. A Márciusi Frontot illető legfrissebb irodalom: Bognár Bulcsu: SZABÓ DEZSŐ HARMADIKUTASSÁGA ÉS A MÁRCIUSI FRONT POLITIKAI PROGRAMJA. *Valóság*, 54:4., 2011. 11–24.

17. E megkülönböztetésről l. Lengyel András: NÉMETH LÁSZLÓ SHYLOCK-METAFORÁJA. EGY METAFORA ÉRTELME ÉS ESZMETÖRTÉNETI SZEREPE. In: Lengyel András: ÚTAK ÉS CSAPDÁK. Tekintet, 1994. 193–223., 222.

18. KOLNAI AURÉL. Balázs Zoltán (szerk.). Új Mandátum, 2003. 127–138.

19. Gyáni Gábor: AZ ASSZIMILÁCIÓ FOGALMA A MAGYAR TÁRSADALOMTÖRTÉNETBEN. *Valóság*, 36:4., 1993. 18–27.

20. „*S mit vésnék fel majd az én fejjádra? Bibó István. Élt: 1945–1948.*”

21. A református egyház fölépítésére l. Csurgó Bernadett – Kiss László: EGYHÁZI SZEREPEK – POLITIKAI POZÍCIÓK. A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZTI REFORMÁTUS ELIT TÖRTÉNETSZOCIOLÓGIAI VIZSGÁLATA. In: KÖTŐ-JELEK, 2002. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Szociológia Doktori Iskolájának Évkönyve. Némedi Dénes – Szabari Vera – Fonyó Attila (szerk.). K. n., h. n., 2002. 85–115.

22. Kováts J. I. életére l. Kováts J. István: EGY ÉLET PRÉDIKÁCIÓJA, ÖNÉLETRAJZ. Szenci Győzőné, Kováts Zsuzsanna (szerk.). K. n., h., é. n.

23. A kálvinizmus egyes irányzataira l. Révész Imre: A MAI MAGYAR KÁLVINIZMUS. Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Rt., 1923.

24. Ladányi Sándor: A „PÉCELI KÖR” MEGALKULÁSÁNAK FÉLSZÁZADOS ÉVFORDULÓJÁRA. In: *Református Egyház*, 12:9., 1970. 198–199.; Molnár Sándor Károly: BERECHY ALBERT LEVELE FORGÁCS GYULÁHOZ, 1920. SEPT. 2-ÁN. *Egyháztörténeti Szemle*, 12:3, 2011. A Péceli Kör vezetőségének többsége a Ravaszhoz fűződő szoros baráti kapcsolata miatt inkább őt támogatta Kováts J. I.-vel szemben, jöllehet utóbbi maga is a Kör tagja volt.

25. Kiss Réka: RAVASZ LÁSZLÓ PÜSPÖKI MŰKÖDÉSE. In: REFORMÁTUSOK BUDAPESTEN. TANULMÁNYOK A MAGYAR FŐVÁROS REFORMÁTUSSÁGÁRÓL. Kósa László (szerk.). Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006. 537–577., 541.

26. Kuyper, A [braham]: HET CALVINISME. ZES STONELEZINGEN. In October 1898 te Princeton (N.-J.) gehouden. J. H. Kok de Kampen, h., é. n.

27. Wintle Michael: OSZLOPOSODÁS, KONSZOCIÁCIÓ ÉS VERTIKÁLIS PLURALIZMUS ÚJRAÉRTELMEZÉSE A HOLLAND PÉLDÁN: EGY EURÓPAI MEGKÖZELÍTÉS. *Politikatudományi Szemle*, 3, 2002. 99–114.; van Klinken, Gert: DUTCH JEWS AS PERCEIVED BY DUTCH PROTESTANTS. 1860–1960. In: Brasz, Chaya – Kaplan, Yosef (eds): DUTCH JEWS AS PERCEIVED BY THEMSELVES AND BY OTHERS. *Proceedings of the Eighth International Symposium on the History of the Jews in the Netherlands*. Brill, Leiden etc. 125–136.

28. Kósa László: BEVEZETÉS. In: REFORMÁTUSOK BUDAPESTEN. TANULMÁNYOK A MAGYAR FŐVÁROS REFORMÁTUS-

SÁGÁRÓL. Kósa László (szerk.). Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006. 11–35., 19. Az egyházi adó mértékét és jelentőségét illetően nem Budapestre, hanem a dunántúli egyházkerületre kinn adatot Makkai, 1940. 62., mely szerint a kerület zárszámadás szerinti bevétele 1937-ben 1,7 millió pengő volt, a pénzben kivetett adóból származó bevétel hétszázezer pengő, ebből befolyt félmillió pengő, Makkai a gyülekezet tagjainak átlagos havi keresetét húsz-huszonöt, tehát évi kétszázötven-háromszáz pengőre teszi, ebből az egyházi adó fejévenként tizenkilenc pengő.

29. Kovács Ábrahám: A BUDAPESTI ÉV. REF. NÉMETAJKÚ LEÁNYEGYHÁZ EREDETE ÉS TÖRTÉNETE, 1858–1869 / THE HISTORY OF THE GERMAN-SPEAKING REFORMED AFFILIATED CHURCH OF BUDAPEST 1858–1869. D. Dr. Harsányi András Alapítvány Kuratóriuma, Debrecen, 2004. = A D. Dr. Harsányi András Alapítvány kiadványai. Baráth B. L. (szerk.). 10.

30. Belmissziókat azt az „egyleti tevékenységet nevezik, mely a külső szükség enyhítése mellett egyszerűségi és keresztényi és egyházas érzület megerősítésére és újra felköltésére törekszik az egyházközösségek veszélyeztetett vagy már teljesen elidegenedett tagjai között”. A belmisszió feladatai: „1. Az elveszettek fölkeresése és az eltévelyedettek visszatérítése”; „2. A veszélyben forgók megóvása”; „3. A szegények és betegek ápolása”; „4. A felebarátok hitbeli megerősítése”; „5. Az elszóródottak összegyűjtése”; „6. A meghasonlottak kiegyesztelése”. PALLAS NAGY LEXIKONA.

31. Ravasz László: PRO MEMORIA. In: Ladányi Sándor: A MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS EGYHÁZ 1956 TÜKRÉBEN. EGYHÁZTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2006. 17–46., 18.

32. K. Farkas Claudia: RAVASZ LÁSZLÓ ÉS A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓTÖRVÉNYEK. Századok, 133:4, 1999. 795–822. 807.

33. I. m. 814.

34. Vö. például: „Ma sem tudom eldönteni, mi volt jobb: a zsidóirtást három hónappal elhalasztani, vagy a tiltakozást a gyülekezetek előtt felolvasni? Én ma is a halasztás mellett döntenék.” Ravasz László: EMLÉKEZÉSEIM, 216.

35. Makkai Sándor, 1940. 58.

36. Az 1935. ÉVI ÁPRILIS HÓ 27-ÉRE HIRDETETT ORSZÁGGYŰLÉS FELSŐHÁZÁNAK NAPLÓJA 4. Athenaeum, 1939. VI. = Az 1935. ÉVI ÁPRILIS HÓ 27-ÉRE HIRDETETT ORSZÁGGYŰLÉS NYOMTATVÁNYAI. FELSŐHÁZ. NAPLÓ. 4. Az idézetek után kapcsos zárójelben az oldal száma és a bal (a) illetve jobb (b) hasáb betűjele.

37. Az oszloprendi berendezkedés arra utal, hogy egy társadalom tagjai mintegy oszlopokba szerveződve élik le az életüket a bölcsőtől a koporsóig, és az oszlopok közötti kapcsolatot az eltek tartják, melyek úgy helyezkednek el, mint egy klasszikus oszloprend fölött a timpanon.

38. Hatos Pál: A MAGYAR PROTESTANTIZMUS ÉS ESZMEI FORDULATA TISZA ISTVÁNTÓL RAVASZ LÁSZLÓIG. Múltunk, 1, 2005. 89–117., 114.

39. Némedi Dénes: DURKHEIM. TUDÁS ÉS TÁRSADALOM. Áron, 1996. 106. k.

40. I. m. 113. k. Az idézet Durkheim egy magyarul meg nem jelent művéből való.

41. Ennek egyik első észlelője éppenséggel a református lelkészként szolgált Szeremlei Sámuel volt. Vö. Szeremlei Sámuel: VALLÁS-ERKÖLCSI ÉS TÁRSADALMI ÉLET 1848 ÓTA MAGYARORSZÁGON. Magyarországi Protestáns-egylet, 1874. = Protestáns Theológiai Könyvtár. Kovács Albert (szerk.). 1. = A MAGYARORSZÁGI PROTESTÁNS-EGYLET KIADVÁNYAI, 3.

42. Ifj. Leopold Lajos felfogásának explikációját I. Halmos Károly: A MAGYAR GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNET-ÍRÁS A KAPITALIZMUS SZELLEMÉRŐL. In: SZELLEM ÉS ETIKA. A 100 ÉVES A PROTESTÁNS ETIKA című konferencia előadásai. Molnár Attila Károly (szerk.). Századvég, 2005. 153–173.

43. Hajnal István: AZ OSZTÁLYTÁRSADALOM [1943]. In: AZ ÚJ MAGYARORSZÁG. Miskolczi Gyula (szerk.). Magyar Történelmi Társulat, h., é. n. 163–200. = MAGYAR MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET. Domanovszky Sándor (szerk.). 5.

44. Fekete Károly: A BARMENI TEOLÓGIAI NYILATKOZAT. Kálvin Kiadó, 2009.

45. Kaser, K.: DER ERBFALL JENSEITS DER „HAJNAL-MITTEAUER-LINIE”. HISTORISCHE HAUSHALTFORMIERUNGSMUSTER IM SÜDOSTEN EUROPAS. In: WIENER WEGE DER SOZIALGESCHICHTE. THEMEN – PERSPEKTIVEN – VERMITTLUNGEN. Eder, Fr. X. – Feldbauer, P. – Landsteiner E. (szerk.). Institut für Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Universität Wien – Böhlau, Bécs – Köln – Weimar, 1997. 163–181. = KULTURSTUDIEN. BIBLIOTHEK DER KULTURGESCHICHTE. Ehalt, H. Ch. – Konrad, H. (szerk.). 30.

Halmos Károly

A ZSIDÓ ASSZIMILÁCIÓRÓL

Görög Sándor: Repkényszaggatás – Önéletrajz, családtörténet, korrajz a 20. századból Akadémiai Kiadó, 2011. 240 oldal, 22 képmelléklet. Ár nincs feltüntetve [3085 Fj]

„Kegyelmes Püspök Atyánk! Alulírottak azzal az alázatos kéréssel fordulunk Püspök Atyánkhoz, kegyeskedjék lehetővé tenni, hogy a gettó kápolnájában naponta hallgathassunk szent misét, és járulhassunk szent áldozáshoz. Valamennyien napi áldozók vagyunk, vagy azok szeretnénk lenni, és mostani kérésztett helyzetiünkben az sújt legjobban, hogy »minden erő, buzgóság, önfeláldozás és vértanúság« (Kaszap István) kútforrásától, az oltáriszentségtől is el

vagyunk zárva, illetve csak vasár- és ünnepnapokon részesülhetünk kegyelmeiben.” A szombathelyi püspökhöz intézett levelet a memoár szerzőjének nagynénje írta 1944. május 18-án. Aláírta édesanyja, nagyanyja és még huszonkilenc személy. De az akkor tizedik évét betöltött Görög Sándor – aki már nem volt együtt a családjával – aligha ismerhette a többieket. Amikor később módja volt megtekinteni az elpusztított szombathelyi zsidók névsorát, megállapította, hogy csak néhány névre emlékszik.

Hogy a gettó kirekesztettségében – amelynek lakóit kevesebb mint másfél hónap múltán a csendőrség bevagonírozta és elindította Auschwitzba – mind a harminckét, méltóságától és egzisztenciájától megfosztott embert, azokat is, akik csak ezután szerettek volna mindennapi szentáldozók lenni, e lehetőség hiánya sújtotta-e leginkább, ahhoz persze kétség fér, s a szöveget segélykiáltásként kell olvasnunk. Görög Sándor szülei mindenesetre mélyen hívő katolikusok voltak. Olaszországi útjuk során bejelentkeztek a zarándokok pápai audienciájára. Édesanyja és nagynénje apácáknál nevelkedett. Mivel nem voltak őshonosak Szombathelyen (édesapja a helybeli kórház kórboncnok főorvosa volt), s társadalmilag nem érintkeztek zsidókkal, származásuk titkát legalábbis gyermekeik – Görög Sándor és nővére – előtt elrejtették. Mélyen interiorizálták a Horthy-korszak hivatalos eszményeit, lelkesedtek az elszakított területek visszacsatolásáért, átélték a bolszevizmustól való félelmet, távol álltak életvitelükben is minden liberalizmustól, s késébeesett kísérleteket tettek a zsidótörvények alól való egyedi mentesítésre. Baráti körük a keresztény középosztályból, elsősorban az édesapa kollégáiból került ki, akik közül semmiben nem ríttak ki, s akikben nem is kellett csalódnuk. Súlyos kockázatot – az egész család elrejtését – talán nem vállaltak, de egyikük vitte el Görög Sándort a községi verbita rend szeminariumába, ahol túl is élte a vézskorszakot. Ugyanez volt a terv nővérével is, őt apácák fogadták be, de tüdőgyuladást kapott, be kellett szállítani a szombathelyi kórházba, ahol egy nyilas boncmester, akinek valami személyes elszámolnivalója is volt a főnökével, fölismerte és följelentette. Az édesanyát (38), a nagyanyát (63) és a nővért (13) Auschwitzban azonnal a halálba küldték, mint ahogy elpusztultak a Budapestben élő apai nagyszülők is. Az édesapa dr. Mengele boncolóorvosa lett,

s ahogy egy túlélő kollégától, aki ezen a címen híres könyvet is írt, Nyiszli Miklóstól, értesülünk, zavart elmével halt meg. Egyedül a nagynéni jött vissza, aki aztán fölnevelte a visszaemlékezés íróját.

Görög Sándor gyógyszervegyész lett, és pályája sikerét mutatja, hogy ma a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. Ezt a pályát azonban nem követem gyermekkorán túl, amelynek leírása könyvének a felét kiteszi. A becsületes siker, a megelégedettség a jól végzett munkával, a teljes élet élvezete szép és vonzó dolog, de a világirodalom híres valódi és fiktív memoárjai is akkor vesztik el általános érdekességüket (hacsak nincs speciális dokumentumértékük), amikor a hős sorsa jóra fordul, és élete valamilyen értelemben mintaszerűvé válik. Az a súlyos katasztrófa viszont, amely belecsp a gyermekkor idilljébe, általános érdeklődésre tarthat számot.

A zsidó asszimilációról van szó. A Görög család asszimiláns magyar család volt. Anyanyelvük a magyar volt. Az asszimiláció mindkét fontos szimbolikus gesztusát teljesítették; a névmagyarosítást már a házaspár szülei. A zsidó felekezetből való kitérés anyai oldalon egy nemzedékkel korábban bekövetkezett, az apa tizennyolc éves korában keresztelkedett ki. Beilleszkedtek a keresztény kisvárosba, nézeteik, szokásaik, hitteik azonosultak, illetve azonosak voltak a keresztény középosztállyal, elzárkóztak a zsidóktól, mélyen hallgattak családjaik eredetéről. A családfő, Szombathely első egyetemi magántanára, tagja lett különböző kluboknak és társaságoknak, amelyek összegyűjtötték a városi notabilitásokat, így a Rotary Clubnak, a múzeumok baráti egyesületének, sőt a Turul Szövetséget is támogatta. Mellékállásként a tisztviselő, a MÁV, a rendőr- és csendőrlegénység (!) szakorvosa, s alkalmilag – például a vakoknak – társadalmi munkában is végzett vizsgálatokat. Vezette az Országos Közegészségügyi Intézet szombathelyi fiókját. Törvényszéki orvos is volt. Kegyes adományokat küldött az egyház szegényeinek. Az édesanya kitűnt különös hitbuzgalmával; gyakori templomjáró volt, „*külcenedeket tartott, elzarándokolt az akkor nagy kultusz övezte Kaszap István jezsuita novícius székesfehérvári sírjához. Kapcsolatba került a Sziürke Nővérekkel, akiknek kápolnája nem messze volt a házuunktól. Mint kitűnő zongoristát, felkérték, hogy harmóniumozzon a vasárnapi miséken*”. (Mindazonáltal nem ők, hanem a

kórházzal szoros viszonyban álló betegápoló Annunciáta Nővérek próbálták a kislányt megmenteni.) Nem látszott semmi akadályt annak, hogy néhány nemzedék múltán, vegyes házasságokkal a zsidó eredet törölődjék, vagy csak kuriózumként őrződjék meg, ugyanúgy, ahogy számos polgártársunk esetleg csak nevében őrzi szlovák, horvát, román, német vagy egyéb eredetű, s esetleg innen vagy más forrásból bír tudomással egyik-másik fölmenőjének származásáról.

A Görög família tagjai azok közé tartoztak, kiknek valamivel nagyobb esélyük volt a menekülésre, s akikről Bibó István híres esszéjében így írt: *„akiken valaki segített, igen nagy részben kikerestelkedettek, társaságbeliek, összeházasodottak, magyar szakmai és intellektuális közösségek tagjai vagy a szervezett munkásság mozgalmi közösségeinek tagjai voltak, vagyis olyanok, akik számára valamely szorosabb, zártabb közösség szolidaritásába való beletartozás adott menekülési lehetőséget és kapcsolatot”*. Az átláthatóbb vidéki és kisvárosi viszonyok ezt ugyanakkor megnehezítették: Görög Sándor megmenekülése az előbbire, nővére veszte az utóbbira példa. A család küzdelmei számos példát mutatnak a Bibó által ugyancsak említett bürokratikus merevségre, értetlenségre, rugalmatlanságra, ha nem rosszindulatra a hatóságok részéről. Az első zsidótörvény (1938. XV. tc.) bűvös dátuma, az 1919. augusztus 1-je ugyanis súlyosan érintette az édesapát, aki csak azon év október 6-án részesült a kereszttség szentségében, noha bizonyítani tudta (talán kegyes csalással), hogy a határnap előtt e szándékát mind a rabbinátuson, mind pedig katolikus egyházi szervek előtt bejelentette. Ez lett volna a kiskapu, amelyen – akkor még – elkerülhette volna a „zsidónak minősülést”. Vas vármegye alispánja el is fogadta a mentesítő tanúsítványokat, de a családi okirattár megőrzött egy néhány hónappal későbbi elutasító végzést: *„Egyben értesíttem, hogy az 1939. évi IV. tc. [a második zsidótörvény] végrehajtása tárgyában kiadott ... számú rendelet ... bekezdése Önre nem vonatkozik, miután idézett bekezdés világosan rendelkezik, hogy csak abban az esetben vehető figyelembe a kitérés szándékot bizonyító egyházi kivonat, ha a kikerestelkedés ténye az eredeti okmányból nem tűnik ki.”*

A kisiú emlékeit kivételesen gazdag és csodaképp fennmaradt családi archívum támogatja, de e tekintetben éppen a személyes emlékezet a döntő, amely szerint a zsidókérdés soha

nem került szóba a gyermekek előtt, és a más-ság semmilyen sejtelme nem árnyékolta gyermekkorukat. Ez valószínűtlenül hangzik, de nincs okunk kételkedni abban, hogy amikor az édesapa végül az utolsó pillanatban feltárta a családi titkot, az a meglepetés teljes erejével hatott. *„Ha visszagondolok apámmal való 1944. április elején folytatott, sorsdöntő beszélgetésünkre, rádöbbenek, hogy ez a szó: zsidó, korábban otthon szinte el sem hangzott.”*

Görög Sándor figyelmét – miközben hálás a szép gyerekkoráért, és fájdalommal tölti el szülei sorsa – nem kerüli el, hogy ez az „asszimilációs modell” visszatetszést is kelthetett a túlzott erőfeszítés, a túlzott azonosulás, a domináns kultúrával való tüntető egybeforrás s az identitásváltásnak megfelelően a múlt kitörlése miatt. Valószínűnek tartom, hogy ehhez a belső készíttést leginkább a katolicizmusban és annak rítusközösségében lehetett megtalálni. (Aki számára fontosabb volt a kontinuitás, azok valamilyen reformált keresztyén vallást, a legliberálisabbak talán az unitáriánizmust választották.) Az édesapa ennek megfelelően nemcsak a környező társadalomhoz, hanem felesége régebben katolizált, „úrjobb” családjához is adaptálódhatott (elhalt apósa – akitől, gondolom, unokája, Görög Sándor a keresztnevét kapta – ügyvéd és az I. világháborúban tiszt volt, míg saját apja kereskedő, majd magántisztviselő). A feleség családjá élt a szomszédban, saját szülei Budapesten. A szélesebb családnak mindkét ágon voltak olyan tagjai, akik közelebb maradtak a zsidósághoz. A református egyházat választók is, mások meg csupán nevüket magyarosították meg, de vallásukat megtartották. Ez utóbbiakkal – vagy ők velük – nem is tartották a kapcsolatot, s csak a háború után ismerte meg egyiküket. Ekkor kellett a gúnyos mondatot apai nagyapjáról hallania: *„Sokra ment a Szemző Sándor azzal, hogy a pressbaumi apácáknál neveltette a lányait.”*

Valóban, a Görög család története a minden tekintetben sikeresen induló asszimiláció katasztrófális összeomlásáról szól. S ha szabad ilyen súlyos és kényes kérdésben találgatni, Görög Sándor édesapjának megzavarodásában felesége és kislánya iszonyatos halála mellett az is közrejátszhatott, hogy teljes világa roppant össze. És éppen azért roppanhatott össze a teljes világa, mert teljesen asszimiláltak tudta magát. Hiszen enélkül reményt meríthetett volna kis-

fia megmeneküléséből, aminthogy gondolt is rá, s Nyiszli Miklóstól (beteljesítetlen) ígéretet vett, hogy megkeresi és gondjaiba veszi. Negyvennégy éves volt – még nem késő egy új élet felépítéséhez. Az élete azért vált folytathatatlanná, mert kivétel nélkül minden alapja megrendült és beomlott. A szorgalmas és törekvő munka, a racionális tudomány, a katolikus hit, a hazafiság, a bensővé tett konzervatív magyar úriemberség *alapzata*, valamint annak bizodalma, hogy e feladatok és eszmék lelkiismeretes teljesítése és követése biztonságot ad.

*

Fehér Ferenc emlékezetes tanulmánya Bibó ZSIDÓKÉRDÉS MAGYARORSZÁGON című klasszikus esszéjéről (BIBÓ ISTVÁN ÉS A ZSIDÓKÉRDÉS MAGYARORSZÁGON. *Holmi*, 1991. június, 719–741.) megörökítette Bibó egy színhagyomány útján terjedő kijelentését, hogy rehabilitációját az jelenthetné, ha újra kiadnák a ZSIDÓKÉRDÉS-t, mert az továbbra is aktuális. Ez bizonyos értelemben igaz volt, és igaz ma is, amennyiben örök példát adott az antiszemita sztereotípiák morális indíttatású szétbontására, hierarchizálására és mérlegelésére. Valószínű például, hogy kevés olyan szó-bűnös felelőse és képviselője van a „*Bibó-fejlesztésnek*” a magyar szellemi életben, mint ennek az elterjedt kifejezésnek a megteremtője, Csurka István, aki a rendszerváltás óta ernyedetlenül terjeszti uszító rémálmait a zsidó összeesküvésről. (Amikor 2003-ban lapjában EGY MÍTOSZ ÖSSZEOMLIK címen közölte a gázkamrák létét tagadó hírheft Leuchter-jelentést, Görög Sándor cikket írt az *Élet és Irodalom*-ba, amely most könyvében is olvasható. „*Néhány hete Csurka a Nap-tévében adott egy interjút, amiben volt egy valódi emberi momentum: elmondta, hogy ilyenkor minden évben virágot visz édesanyja sírjára. Hát ez az, ami nem adatott meg nekem!*” S a gondolatmenet itt nem fejeződik be, hanem oda lyukad ki, hogy akik tagadják az elgázosítást, azoknak valamilyen magyarázatot kellene adniuk, hogy hívő túntek az emberek. „*Mikor és hogyan haltak meg? Hol vannak eltemetve?*”)

Más tekintetben azonban Bibó esszéje éppen, mert klasszikus, már nem aktuális. A megrendítő becsületességnek ez a monumentuma szerzője múltjával és szellemi környezetével is számot vet: a zsidókérdés egyik oldalának a szociális kérdést tekinti, s ennek kritikai analizését is beépíti tanulmányába. A háború után azonban a

magyar zsidóság nagy részének elpusztulásával, majd a gazdasági viszonyok erőszakos megváltoztatásával a szociális kérdés jelentősége csökkent, s a mai antiszemitizmusnak – hiába öröklődtek tovább a sztereotípiák – semmilyen megfogható szociális tartalma nincs, hanem tisztán projektív jellegű.

Ebből következik az asszimiláció értéktartalmának megváltozása. A *Holmi* e számában Gyáni Gábor érdekes és újszerű érveket hoz fel amellett, hogy Bibó asszimilációkritikája a ZSIDÓKÉRDÉS-ben Németh László és Erdei Ferenc háború előtti vonalának folytatása, amelyet föltehetően ő maga is képviselt. Az asszimiláció lehetőségének, illetve lehetetlenségének mérlegelése a háború előtt (és időnként alatt) úgy jelent meg a népiek diskurzusában, mint amelyben – világnézeti irányukból következően – az asszimiláció tárgya, a „magyarság”, valami föltétlen értéket képvisel. S hiába társultak ehhez a XIX. század büszke és kitárt karú – durva változataiban erőszakosan magyarosító – nacionalizmussal ellentétben (ennek volt kései visszhangja a német eredetű asszimiláns Rákosi Jenő harmincmillió magyarja) önostorozó, sőt önbecsmérlő velleitások, amikor azt kutatták, hogy hol veszett el a magyar a magyarban, gyakran jelölték meg bűnbaknak a „híg” asszimilációt. A mély asszimiláció tehát abszolút érték, melynek vannak egyedi példái (ilyen volt Erdei szemében Sárközi Györgyé), de társadalmi méretekben való végrehajthatósága kérdéses.

Nagyon is meglehet, hogy ennek a diskurzusnak a szelleméből s Németh László elementáris hatásából valami megőrződött Bibó 1948-as írásában. Csak értékhangsúlyai változtak meg. A zsidóság helyére szorítása végül is Auschwitzba torkollott, ha ezért nem is felelősek a népi mozgalom társadalomkritikus töprengői. Ha azt olvasom Gyáninál, hogy „[n]em szakított Bibó egyebek közt a zsidó–magyar mint két külön történelmi entitás fogalmával sem, amit eredetileg Némethről vett át”, akkor azt kell mondanom, hogy pontosan az a történelmi pillanat volt az esszé kiindulópontja, amikor a zsidóság megkülönböztetett történelmi entitássá változtatása a vészkorszakban bevezetett, nem kímélve az olyan asszimilánsokat sem, mint amilyen Görög Sándor édesapja volt, aki – már foglalkozása révén is – távol állt a szociális jellegű zsidókérdéstől, a zsidó kapitalista vagy a zsidó földbérlő típusától. Bibó nem szólíthatta volna meg a

zsidókat, nem beszélhetett volna a zsidókérdésről, nem kezdeményezhetett volna párbeszédet, ha nem beszél zsidókról és magyarokról. Ez akkor és ott semmiképpen sem jelentette annak tagadását, hogy lehet(ett) magyar zsidónak és zsidó magyarnak lenni. Magyarán ez a kritikai megjegyzés Bibó egész írásának nullifikálását jelenti.

Más kérdés, hogy az asszimiláció totális bukáását is jelentő emberirtás után, a háború végétével újrászövődtek a szálak, s egyebek mellett megjelentek régi és új asszimilációs programok, amelyeket Bibó – egyebek mellett – tárgyilagosan számba is vett. Nagyritkán a moralitás tesz zseniálissá, az erkölcsi sokk kiszabadít a világnézeti szűklátókörűségből, s Bibó a maga leíró szociológiai, társadalomlélektani szemléletével immár nem tulajdonít sajátos, abszolút értéket az asszimiláció tárgyának, a „magyarságnak”, s ezért asszimilációkritikája, illetve kételyei egészen mást jelentenek, mint a háború előtt. Ezért veheti föl teljes súllyal a *magyar* morális felelősséget az asszimiláció összeomlásában, ami mögé fölrajzolja azt, amit ő a társadalomfejlődés zavarainak nevez, s ezzel szerez jogot, hogy morális kritika nélkül azokat a komponenseket is fölvehesse, amelyek a zsidóság részéről nehezítették az olyannyira vágyott asszimilációt. A mi példánk – a Görög család a teljes asszimiláció irányába való elindulása – is megmutatott ebből egyet: némi elkerülhetetlen tisztázatlanságot és őszintétlenséget (nem az érzések őszintétlenségét!), a valóság egy részének szükségszerű le-takarását.

Ma ez a kérdés egészen másképp áll. A nemzeti asszimilációt a felszabadulás után sok kommunistává vált zsidóban nemzetközi, mozgalmi asszimiláció váltotta fel. (Ezt követi végig György Péter *APÁM HELYETT* című könyve.) Kísértetiesen hasonló helyzetek állhattak elő a gyermekek felvilágosítása tekintetében, mint Görög Sándoréknál. Egy bizonyos messianisztikus remény, hogy az új világ a zsidókérdést már ebben a nemzedékben eltörli, fölöslegesnek tüntette föl a gyermekek tájékoztatását származásukról, és sokan csak akkor kaptak észbe – típus történet! –, amikor ezek a gyermekek antiszemita szlogeneket kezdtek szajkózni.

Amikor a Kádár-korszaknak a diktatúra körülményei között könnyen palackba zárható antiszemitizmusa a rendszerváltással kiszabadult, majd mára fölerősödött (bár összehasonlíthatatlanul kevésbé, mint a cigányellenesség),

le lehetett vonni a következtetést az asszimiláció perspektívájáról. Eszerint a magyar zsidó vagy zsidó magyar (és persze a tudatosan disszimiláns zsidó zsidó) attitűdök eltűnése hosszú távon sem várható, és nem is kívánatos, függetlenül attól, hogy hány embert érintett az idő múlásával – főképp a házassági asszimiláció révén, s nem értelmiségi miliőben – „a zsidóság nyomtalan feloldódása az asszimiláló közegben” (Kovács András, idézi Gyáni). Ez volna ugyanis a teljes és befejezett asszimiláció, amit ma már aligha tarthatunk önértéknek.

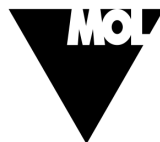
A sorok írója negyedik generációs asszimiláns. Az eszerint számba vett első nemzedék „Mózes-hitű magyar” állami tisztviselő volt, dédapám rendőrkapitány, dédanyám iskolaigazgató (Nagyváradon). A második nemzedékben nagyapám hegedűművész volt, nagyanyám tanár. Ők léptek ki felekezettükből, és vették föl a református vallást gyermekkorú apámmal, száz évvel ezelőtt. Végül orvos apám magyarsította a nevünket – talán művész nagyapám emléke miatt meglepően későn, a második világháború után, ami viszont döntés lehetett az asszimiláció kontinuitása mellett. Még én is Recht Sándornak születtem. Fölmenőim magyar zsidó kultúreberek voltak, akik azonban mindig zsidó származásúakkal kötöttek házasságot. Az asszimilációs láncot nyilván erősítette, hogy családomban – ellentétben a Görög család szinte teljes pusztulásával – nem volt halálos áldozata az üldöztetésnek. Apám antikommunista volt, s ezért származásomról mindig is tudtam. Berzsenyi-rajongó. (Anyám Adyért és Józsefért lelkesedett, nagyanyám Petőfiért.) Vallási tekintetben apám valamifajta deizmust képviselt. Egyedüli vallásos tevékenysége az volt, hogy esténként bensőségesen, de inkább az apai szeretet, mint a hit jegyében elimádkozta velem a miatyánkot, rám bízva, hogy kezdek-e ezzel valamit. Magam – ha szabad így kifejeznem – a magyar kultúra munkása vagyok, aki zsidó szokásokkal és zsidó bölcsességgel – néhány, a családban tréfásan alkalmazott jiddis szó kivételével – csak tanulmányaim folyamán ismerkedtem meg. Mégis, le kell vonnom a tanulságot, hogy nem nevezhető végbement asszimilációnak az, ahol a negyedik (és ötödik) nemzedék is számon tartja a maga zsidó származását (még hozzá lényeges momentumként és nem kalandos család-történeti anekdotaként), s sokan mások is számon tartják ezt.

Radnóti Sándor

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Alap,
a Nyílt Társadalom Intézet Alapítvány (OSI) és a MOL
támogatásával jelenik meg

nka
Nemzeti Kulturális Alap

AZ ÖRKÉNY ISTVÁN SZÍNHÁZ DRÁMAPÁLYÁZATOT HIRDET

**Örkény István születésének századik évfordulója
alkalmából**

Pályázati feltételek:

- A pályázat jelíges.
- A műveket 2011. december 31-ig kell benyújtani az Örkény István Színházhoz.
- Negyvenéves kor alatt bárki pályázhat.
- Negyvenéves kor fölött csak olyan szerző jelentkezését várjuk, akinek legalább két színpadi művét korábban már bemutatták, vagy aki drámaíróként még nem mutatkozott be, de már ismert és számottevő szépirodalmi munkássággal rendelkezik.
- A pályamű még nem megjelent, színre nem került alkotás legyen.
- A pályamű bemutatható legyen az Örkény Színház művészi és technikai apparátusával.
- Tematikai és műfaji megkötés nincs.

Első díj: 1 500 000 Ft

Második díj: 1 000 000 Ft

Harmadik díj: 500 000 Ft

A pályázat lebonyolítását az Egis Nyrt. támogatja.

A pályázat végeredményét az író születésnapján,
2012. április 5-én hirdetjük ki.

A győztes művet, amennyiben a bírálóbizottság arra alkalmasnak ítéli,
az Örkény István Színház a 2012/13-as évadban színre viszi.

A díjazott művek előadási joga az Örkény István Színházat illeti.

A bírálóbizottság tagjai:

Radnóti Zsuzsa, Radnai Annamária, Gáspár Ildikó,
Forgách András, Mácsai Pál.

További információ, illetve a pályázat hivatalos kiírása
az Örkény István Színház honlapján található.